

HOLMI

X. évfolyam 3. szám

1998. március

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Somlyó György: Litánia • 303
Változat az Énekek énekéhez • 304
Kis drámaelemzés • 304
Gnóma • 305
- Rába György: Óda a női akthoz • 305
- Rakovszky Zsuzsa: Avarégetés • 306
Őszi alom • 307
- Margócsy István: A szabad elvű Petőfi • 309
- Lukácsy Sándor: Petőfi el nem hangzott szózata • 322
- Gergely András: A német nap és a kisállami bolygók • 329
- Gángó Gábor: Birodalmi patriotizmus (Eötvös József
1849-ből fennmaradt kéziratához) • 337
- Deák Ágnes: Két pályakép a rendőrbesúgók
világából • 345
- Takács Zsuzsa: Visszapillantás • 360
- Balla D. Károly: Az Agnosztosz-rejtély • 363
- Halasi Zoltán: Mindegy • 384
- Isaac Bashevis Singer: Az aktatáska (Réz Ádám fordítása) • 385
- Simon Balázs: Egy árnyékröppentyű • 399
Patkányfogó • 400
- Tóth Krisztina: Az emlékezetről • 401
- Radnóti Sándor: A piknik (II) • 401
- Susan Sontag: Az értelmezés ellen (Rakovszky Zsuzsa
fordítása) • 416
- Hazai Attila: Rezső kérdése • 425
- Boda Béni: Elhárító szonett • 427
- Tóth Judit: A halál éji dala • 428

FIGYELŐ

- Jász Attila:* Erósz és Thanatosz párbeszéde
(Somlyó György: Törésvonalak) • 429
- E. Bártfai László–Kicsi Sándor*
András–Havas Katalin: Két bírálat egy könyvről
(Gyurgyák János: Szerkesztők
és szerzők kézikönyve) • 434
- Bán Zoltán András:* A magyar Jauss (Hans Robert Jauss:
Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat
– irodalmi hermeneutika) • 441
- Csengery Kristóf:* Rehabilitáció – kérdőjellel (Robert
Schumann: Négy szimfónia. Európai
Kamarazenekar, vezényel Nikolaus
Harnoncourt) • 443
- Maurer Dóra:* Bevezető Arnulf Rainer kiállításához • 447

VITA

- Farkas Zsolt:* A második legboldogtalanabb magyar
kritikus (Bán Zoltán András
Hazai-kritikájához) • 448
- Petri Lukács Ádám:* Reflexió Bán Zoltán András
„A legboldogabb magyar író”
című cikkére • 451

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
Előfizetési díj fél évre 750, egy évre 1500 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Somlyó György

LITÁNIA

papír az ágya is
papírba takarózva
papíron fekszik és
papíron alszik és
papírcihák között
papírral ébred és
papírról eszik
papírból iszik
mindennapi jussa
tintalevesben
papírgaluska
ha fél papírba bújik
rizsma papír a vértje
rizsma papír a vétke
rizsma papír a veszte
rizsma papír a díja
papír úzi papírhoz
papírtól ír papírig
papír papírról olvas
papír minden papír
csak mindig más a ragja
hogy értelmét megadja
papírhullámon rója
úját papírhajója
papírepülőn száll fel
a papírégmagasba
papír a föld alatta
papír az ég fölötte
papír papír papír
fehér fehér fehér
papír a bútora
papír a tutora
papír a terrora
papír a bosszuja
papír a vigasza
nincs aranya se sara
se tücske se bogara
se homálya se fénye
se színe se visszája
papír papír papír
fehér fehér fehér

fehér papírsebéből
dől a fekete vér
papír növi be házát
papírgödörbe hányják
s utánahajigálják
papírlitániáját

1997. november

VÁLTOZAT AZ ÉNEKEK ÉNEKÉHEZ

ha nem tudtam más ajándékot hozni
ha nem tudlak mással megajándékozni
ha nem tudlak megajándékozni magammal
hajlitsd a csipőd köré szavaimat
 ahogy a kezem körébe hajol
borítsd őket a melledre
 ahogy az ajkam ráborul
szorítsd a lábaid közé
 ahogy a combom közéjük szorul
ha nem tudlak magammal megajándékozni
fogadd magadba sóvár nemlétemet

KIS DRÁMAELEMZÉS

A Phaedra-Story előadás margójára

ezen a kénköves lángok
közt lihegő máglyán
a minden törvényeken
átégő szenvedélyek
billogával megpörkölt húsok
és ropogó csontok között
a nemiségük lakatlan szigetére
kivetettek vérnőszők önkielégítő
melegek paroxizmusában

csak egyetlen fogvacogó
kamaszonánia töri meg
szelíd Artemisz kegyetlen parancsát
vetheti itt közibük varázsövét arany Aphrodité
lődözheti szeleburdi nyilait szárnyas Erósz
hiába válik nyílt színen
a kanapéból nyoszolya
egy fallosz és egy vulva sem
lesz itt a másiké soha
még a pimaszul hevenyészett
kisdéd cseléd-blulette csele
se lehet Troizénban esélyes
egy röpke orgazmusra se
senki se sérti meg a nászágy tisztaságát
mint világszerte percenként milliók
ebben a vérgőzös trágár tragédiában
mindenki szemérmetlenül szűz marad

GNÓMA

AKÁRHOGY VOLT ÉS LESZ AKÁRMI
NEM LEHETETT MEG NEM TALÁLNI
AZT AMI MEGTALÁLTATOTT
AKÁRMI LETT ÉS ÚGY AHOGY

Rába György

ÓDA A NŐI AKTHOZ

Ó nemzetek fölötti nyelv
női akt megejtő beszéde
a haragosok itt fivérek
a szófejtésben egyetértve
mellek keblek nagy szócsaládja
kezedet trópusi kalandra
simogatásra markolásra
szád hívja cseresznye-falatra

és mokkabarna viola
vagy tearózsaszínű kertje
ajkad cirógatásra ajzza
serkent szilaj önkívületre
és a has kicsi puha párna
akár gömbölyű domb rugalmas
hogy rajta gondodat egyengesd
vagy délibábos álmot alhass
s a combok a két kapubálvány
kemények mégse faragottak
enyhén sósak illatozók
biz harapdálni sose jobbat
aztán ahova csalogatnak
szálas pázsit benne a tündér
kútja ha mohón oda szállsz le
igézetére mássá tűnnél
vadállattá megittasult
egyszarvúvá a csodalénnyé
kószálsz előre hátra végét
kalandozásod sose érne
s a hánykolódó hogyha párja
fülébe nyaktövébe kóstol
rázkódó földön az elásott
mesehang bűg föl nimfa-húsból
hasztalan vagy viszontszerettük
asszonybokrok új-karcsú lányok
az élet őket ünnepére
adta enciklopédiának
kontinenst cserkésztünk egy aktban
untatóbb a glóbuszt bejárnod
hallgattunk is az utazásról
kincsünkül kaptunk egy világot

Rakovszky Zsuzsa

AVARÉGETÉS

Nedvességet kíván inkább a lélek,
a búcsú elnyújtott agóniáját,
vagy száraz, röpke kint? Levelek égnek
mindenfelé, könnyű halotti máglyák

füstjétől szürke az őszei ég,
 A csonttalan zsugorodó sötét bőr
 parázs, majd pernye lesz: tőből kiég,
 a lángon át végleg lelép a létből,

szilárd testből áttetsző levegő lesz.
 Míg körben erjedés és rothadás,
 hullott alma, avar lepi a földet.
 Mint egy fölszámolás előtt álló lakás:

zsineggel összekötött levelek,
 húsz év előtti feladóvevények,
 kórházból visszakapott szemüveg,
 fogsor... Tárt karú, fej nélküli lények:

az öltönyök – kivéve, amelyikben...
 S amelyben vélhetőleg elveszett
 a gyermekméretűre apadt test... Szinte minden
 érintésre sajogni kezd az emlékezet

gyulladt foggyökere. A barna-sárga
 romlás kikezdte tárgy mind egy-egy ablak
 a még hibátlan múltra. Őrizni legalább a
 roncsokat – ha a fájdalom maradt csak,

hát akkor azt, és legalább amíg
 a pusztulás szabott útját bejárja...
 Vagy láng és füst, aztán az ég, a szív
 derült, érzéstelen amnéziája...?

ŐSZI ALOM

De éppen most? Mikor nemhogy meleg
 vagy fény, de jó soká esély se rá? Most,
 mikor éjszaka már fagy, és a reggelek
 ködében valami hóforma szálldos.

Mikor minden fűszál, zörgős bokor
 láttán nyilvánvaló az ellenfél térnyerése...
 És nem az öncsalás zöld korában, amikor
 frissen sarjadt remény áztat, hogy hátha mégse?

A macska – hátrasúnyt fül, az ismerős riadtság
szemében, a hasa söpri a földet –
megismételni készül az artistamutatványt,
amikor egyre újabb utasok préselődnek

a buszból kifelé – több, mint ahány belefért.
A tej iránt sipogva, vakon tülekedőknek
ennyi jut: az a fél óra vagy az a fél
perc – azután elindul, hogy fölkutassa őket

gumiharisnyás lábán, a kezében
vödörrel, öregasszony alakjában a végzet,
minden rosszindulat s harag nélkül, csak éppen
saját szempontjait nézve, nem az övéket.

A nehezen fölásható, fagyott
földbe, söröskupak silány aranya mellé,
kőtörmelék közé jutnak aztán, hogy ott
siessenek mihamar lenni földdé,

hányféle és miféle stáción át,
rágondolni se jó. Mintha két nagy tenyér
préselné össze az élet spirálrugóját
addig, amíg egészen összeér

kezdet és vég. Egy fél órára vannak,
hogy aztán ne legyenek soha többé.
Alig van ideje fölhangzani a hangnak
– annak, amelyik minden élőlényben örökké

ott zúg, mint a létezés fülzúgása,
s azt ismételteti, hogy minden, ami élt,
örök, hogy puszta látszat a mulandó múlása...
És különben is, ki tudja, miért

szúr szemet ennyi hullás, kopás és barnulás
és korhadás között épp ez az érthetetlen
pazarlás? Mintha volna értelmes pusztulás...
Mindennek célja van, vagy nincs célja semminek sem.

Margócsy István

A SZABAD ELVŰ PETŐFI

„...És minden ember ember egyaránt,
S az embernek nemcsak joga,
Hanem teremtőjéhez
Kötelessége is
Szabadnak lennie,
Mert aki isten legszebb adományát
Meg nem becsüli,
Magát az istent sem becsüli az!”

(AZ APOSTOL, 16. rész)

Van-e, ki ne ismerné Petőfi szabadsággal kapcsolatos lelkesült gondolatait, vallomásait, vízióit vagy ahogy a múlt századi poétikus irodalomtörténet fogalmazott: *szabadság-vallását*? Mindannyian tudjuk már az iskolából: a költő, érett korszakában legalábbis, folyamatosan szabadságideológiák varázsában élt és alkotott, s a szabadság (no persze az őáltala *személyesen* értelmezett) fogalma (vagy képzeete?) felnőttkorának minden gesztusát és alkotását átjárta; s joggal tanuljuk róla: alighanem ő a ritka példája annak, ahogy valaki mind a magánéletet, mind a társadalmi eszmélkedést, mind az elméleti vagy gyakorlati politizálást csak és kizárólag a szabadság jegyében tudja elképzelni és láttatni. Hiszen csak ama nagyon ismert, tömörségében is nagyívű, romantikusan fellengzős és rejtélyes állítás és vállalás is, mely az 1847-ben megjelent ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI élén mottóként álló SZABADSÁG, SZERELEM! című epigrammájában valóban szimbolikus pozícióban olvasható (s melyet később Petőfi „jelszavaként”, a Petőfi-kultusz által emelkedetten fel- és túlstilizált névvel *Votum Petőfianum*ként emlegettek), nagy nyomatékkal és szemléletesen közvetíti Petőfi önképét és önideológiáját – a szabadság szinte isteni jellegű mindenekfelettségének s mindenhatóságának korlátlan igényét. *Szabadság*: az egyén számára (természeti adottság?, az akarat szabadsága?, személyi és szerelmi választások korlátlansága?), a társadalom minden tagja számára (jogbiztonság?), a nép számára (jogegyenlőség?), a nemzet számára (nemzeti önrendelkezés és függetlenség?), az egész világ számára (szent világszabadság?!); *szabadság*: kitől vagy mitől (istentől?, társadalmi kötöttségektől?, általában a többségtől s elnyomástól?, más ország vagy idegen nemzet kormányzásától?) – a romantikus költő szinte soha nem tesz különbséget a sok- vagy többféle értelmezés között: a lánglelkű vízió osztatlanul, elemzési igény nélkül és egyetemesen tartalmazza egyszerre az összes értelmezési lehetőséget. A szabadság Petőfi számára nem kifejtendő, analitikus, elméleti probléma – hiszen nem szakfilozófusról, hanem költőről van szó –, nem is csak megvalósítandó, aktualizálható politikai program, hanem oly összefoglaló személyiség-lélektani és etikai princípium, melynek szinte „természetesen”, számára magától értendő, magyarázata nem szoruló módon adódnak nemzet- és világméretű társadalmi-politikai vonatkozásai és kiterjesztései. Nyilván szemére vethető lenne a költőnek, hogy könnyedén és bárhol alkalmazott szabadságfogalma a szigorúan értelmezett filozofikusság szempontjából egyszerre túl absztrakt és túl konkrét, hogy ugyanazon

kategórián belül értelmezi pl. egy kamasz fegyelmet s hivatalosságot nem tűrő önfeljűségét és az emelkedő vagy felkelt nemzet kibontakozási törekvését, s hogy lelkesült szabadságrajongásában saját fogalmiságát is hajlandó, akár a paradoxon határain is túl feszíteni – ám az a tény, hogy mindezt akkor teszi, mikor az európai liberális romantika szabadságideológiája és frazeológiája minden értelmiségi számára jóformán köznyelvi szinten jelentkezett, könnyen megmagyarázza e költői (gondolkodói és nyelvi) „szabadságot”. Mert ha az persze nem is tagadható, hogy a SZABADSÁG, SZERELEM! dagályos és nagyot mondó, mégis elegáns szózata válasz nélkül hagyja az olyan, elméletileg nem jogtalan kérdéseket: *feláldozott* étellel hogyan is lehet a szerelmet választani vagy szerelmesnek lenni (s kiért, miért és hogyan kell vagy lehet a szerelemért életáldozatot hozni), s kinek vagy minek szabadságáért érdemes, lehet vagy kell feláldozni az éppen megnyert, nyilvánvalóan szabadságelvű szerelmet; az is kétségtelenül igaz, hogy ezeknek a kérdéseknek a feltevése az adott, romantikus költői nyelvhasználaton belül frivolnak tűnhet fel: akinek, mint Petőfinek s sok más kortársának és barátjának számára *minden* azon méretik meg, hogy a *mindent magába foglaló* s épp emiatt elvont szabadságkála melyik fokára helyezhető, az élet, az erkölcsiség összes pozitívuma összesűrűsödik e szóban. E nagy romantika számára állítható és vállalható értéként *semmi* más nem marad meg, s ebből következőleg a szabadság levetkőzi a lehetséges konkrét viszonyítások mindegyikét: amint a szabadság fogalma megszabadítja és kiüresíti itt magát az egyébként felmerülő értelmező (s emiatt természetesen lehatároló, korlátot jelentő) fogalmi kontextusok mindegyikétől, úgy helyezi önmagát a szabad szubjektum is minden kereten (társadalmon, szokásrenden, jóléten stb.) kívül, úgy képzei el magát e szubjektum e számára csak korlátozásként jelentkező princípiumokkal *szemben* (emiatt is lehet a romantikus költő önmeghatározása számára a legkézenfekvőbb helyzet, ha a szembenállást feloldhatatlan antinómiában fogalmazza meg: A VILÁG ÉS ÉN). Ama híres és impozáns etikai példázat, melyet Petőfi A FARKASOK DALA impozánsan csattanós befejező strófájában mond ki, e parttalanul „szabad” szabadságfogalom elméleti felhasználására is kiválóan alkalmazható; íme, a „*kietlen puszta*”-ban lakók mindenütt, mind „*kívül*”, mind „*belül*” üldözőkkel találkoznak, s hitvallásuk is csak a teljes önmagukra maradás legvégső (halálos) határhelyzetében fogalmazódik meg:

„Fázunk és éhezünk
S átlőve oldalunk,
Részünk minden nyomor...
De szabadok vagyunk!”

*

Költőről lévén szó, talán megengedhető a bevezetőnk címében alkalmazott, *szóval* (és helyes írással) való frivol, de talán mégis tartalmas játék is: megítélésünk szerint ugyanis Petőfi aligha nevezhető közvetlenül és egyértelműen, a szónak eszmétörténetileg szoros értelmében *szabadelvtűnek*. Mert ha természetesen igaz is az, hogy egész életműve csak a romantikus liberalizmus korabeli európai eszmekörének alapozásán képzelhető el, ha igaz is az, hogy költészetét és politikai eszmélkedését a magyar reformkori liberális gondolkodás fővonulatával (akár filozófiai alapozását, akár stratégiai irányultságát tekintve) számtalan szál kapcsolta szinte elválaszthatatlanul össze, ha igaz is az, hogy a liberalizmus mindent átható legáltalánosabb, szinte természeti vagy isteni törvényként ható alapképzete (azazhogy az én szabadságom a mások sza-

badsága nélkül nem valósítható meg) nála is mindenütt vezérprincípiumként érvényesül, ahhoz, hogy életművét liberálisnak nevezzük, egyszerre hiányzott is belőle, eszméiből, politikájából, gondolkodásából, műveiből túl sok minden, s egyszerre volt is benne, gondolataiban rengeteg olyan elem, sokszor messzemenően *döntő* mozzanat, mely a *par excellence* liberális gondolkodással közvetlenül össze nem férhet. Paradox helyzet: a szabadságért elvileg hevülő magyar költőknek alighanem legnagyobbika, ki az individuális és közösségi szabadság szavát vagy jelszavát jóformán imádság vagy eskü gyanánt, mindig a patetikus emelkedettség modalitásában mondta ki, s teljes fenségében szeretne volna érvényesülni látni, mind erkölcsi univerzalizmusát, mind konkrét politikai programját tekintve hol a klasszikus szabadelvűség ideológiáján *innen*, hol pedig *túl* foglalja el helyét – társadalmi-politikai elvárásaiban hol az egyszerűbb, alacsonyabb szintű megoldásokkal is megelégszik, hol pedig a legtágabb keblű univerzalizmus varázsának is engedni képes. A szabadság mindenekfelett! – szól rendületlenül s modifikáció nélkül a romantikus Petőfi egyetemes kiáltványa: ám hogy a történelem (illetve a politikai harc) folyamatában, változó idejében és sok-sok különös pillanatában az absztrakt szabadság mily inkarnációja, mily aktuális konkretizációja kerül épp terítékre, hogy melyik s milyen szintű szabadság melyik alkalomból s milyen körülmények között lesz számára érvényes, az (számára is, a szemlélő, olvasó számára is *természetes módon*) nem kevés változatot mutat fel. S e változatok, ha a legvégső szabadságfilozófia egyetemességében *végző soron* egységgé szellemülnek is át, e konkretizációk során oly ellentéteket is magukba foglalnak, melyek elvileg nehezen feloldhatók és alig összeegyeztethetők: Petőfi emez ellentmondások kapcsán nyerheti el aztán a későbbiekben, az irodalomtörténeti (és politikus) értelmezésekben hol a nacionalista, hol a kozmopolita minősítést, s ily kettősségek okán tekinthetik a radikális forradalmárt hol a szocialista mozgalmárok közvetlen elődjének, hol kommunisztikus anarchistának, hol pedig, nagyon meglepő módon, az ezekkel szögesen ellentétes konzervatív értékek nemes védelmezőjének. E későbbi, másfél száz éven át máig élő és ható politikai, eszmetörténeti minősítések, melyek szélsőséges tarkasága és önkényes összevisszasága messze felülmúlja a költők utóéletében megszokott átértelmezések megszokott mennyiségét és arányát, alighanem azért jöhettek egyáltalán létre, mert Petőfi valóban „szabadon” bánt önmaga szabadságának és szabadságfogalmának értelmezésével és alkalmazásával. Az utókor oly sok képviselőjének, kik Petőfi szabadságfelfogását a maguk szája ize (s filozófiai-politikai beállítottságuk) szerint interpretálták, tulajdonképpen csak egyetlen módszertani kifogást lehet a szemére hányni: a költő sok és sokféle megnyilvánulása közül mindig csak az egyféle, az egy típusba tartozó vagy sorolható akciókat és reakciókat vették figyelembe s tették általánossá és többnyire kizárólagossá (azaz csak azt tekintették lényegesnek és *jellemzőnek*, amire a maguk szempontjainak erősítése végett éppen szükségük volt), s a másfelé mutató jelenségeket vagy teljesen kihagyták értelmezésükből, vagy csak másodlagos fontosságúnak minősítve, mint szelíd „hibákat”, megbocsátón és jelentéktelenül kommentálták. Holott Petőfinek mint költőnek *szabad elvűsége* alighanem éppen abban ragadható meg, hogy szabadságát és szabadságideológiáját nem elvi szempontok alapján kívánja elmagyarázni és érvényesíteni (azaz költészete számára nem hajlandó princípiumait leegyszerűsíteni), de személyes költői szabadsága nevében az ellentmondások akár nyílt vállalását is kész kimondani. E szabadság kihívó hirdetése okán nyilván bele kellett ütköznie a (szinkron vagy utólagos) befogadási stratégiák nemegyszer lineáris és kiegyenlítő értelmezési igényének korlátaiba, s akár teljes értetlenséget is vonhatott

magára – a költő, szabadságának dacos vállalása során, mindezt aztán tudatosan is a világ szemébe vághatta, önmaga s szabadsága értékét messze a lenézett és megvetett világ fölé transzponálva (NEM ÉRT ENGEM A VILÁG...):

„Nem ért engem a világ!
Nem fér a fejébe,
Egy embernek éneke
Hogy lehet kétféle?”

*

Petőfi világhoz való viszonyulása alighanem valóban, e most idézett versnek megfelelően, *kétféle* volt: egyszerre és egymás mellett élt benne a romantika nagy, lázadó és korlátokat nem ismerő individualizmusa, s – ugyancsak a romantika hozományaként – a közösségbe (népbe, nemzetbe) való beleolvadás igénye. Az individuum mindenekfelett! – Petőfi egyetemes szabadságideológiájának ez lesz a személyiségre alkalmazott és szabott parancsa és poétikája: ennek nevében fog költészetének mind tematikája, mind szemlélete, mind beszédmódja alakulni. A Petőfi-vers a maga korában is meglepő és kihívó, majdhogynem szemérmetlen módon mindig *önmagáról* szól és beszél (gondoljuk meg: mily sok olyan verse van, mely jogosan viselhetné, nagyon ifjúkori, zsenge és nagyszájú, konvencionális és konvenciókat már felrúgó dala nyomán, közvetlenül is az ÉN címet!), s ha nem is mindig alkot tematikusan is önarcképet (bár maga e műfaj is jóval többször elevenedik meg nála, mint más kortársánál, s ráadásul e műfaj is hányféle, nemegyszer alternáló képet nyújt önmodelljéről!), a versben a megénekelt tárgy, másik személy vagy a tárgyhoz, a másik személyhez fűződő viszony rögzítése eltörpül a verset mondó szubjektum majdhogynem vadul és nyersen kiénekelt önérvényesítése mellett. A költői szabadság e Petőfi-féle romantika számára csak a szélsőséges és exhibicionista individualizmusban nyer értelmet – az összes ettől eltérő költői megnyilatkozás vagy erkölcsiség elvetendő nyárspolgárisággként, vagy egyszerűen rossz költészetként fog megpecsételtetni. AZ ALFÖLD kezdésének és zárásának mindenki által ismert, sokszor idézett sorai („Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája!” – „Szép vagy, alföld, legalább nekem szép!” stb.) elég nyilvánvalóan képviselik ennek a Petőfire mindvégig jellemző szenvedélyes individualizmusnak nyíltan vállalt önkényességét; nemcsak a választásnak, az értéktulajdonításnak lesz a személy önkénye a forrása, hanem ugyanez az önkény fog ráadásul indoklásul is szolgálni: a költő csak azt fogja dicsőítő leírásában megénekelni, amit ő *szert*, azt a tájat fogja említeni, ahol ő van *honn*, s az egész táj dicsőítésének lezáró magyarázata is a költő személyes érintettségére fog hivatkozni (*itt születtem*). A költői szabadság alighanem azt fogja e téren Petőfi számára jelenteni, hogy a költő követeli s kivívja a saját maga (azaz egy individuum) számára a minden mást kizáró egyéni megszólalás jogát – verseiben mindent a maga képére formál, s minden közlendőt a maga szemlélete révén erőszakol, bármilyen objektivitás igényét félrelökve, az olvasóra. Petőfi költői individualizmusa talán abban fejeződik ki legvilágosabban, ahogy állandóan koordinálni és minősíteni igyekszik mondandójának és szövegének minden ízét: verseiben jóformán egyetlen olyan leíró („objektivitást” hordozó) mozzanat sincsen, mely valamilyen módon ne lenne így vagy úgy, személyes önkény által, jelölten is minősítve, vagy melyre ne telepedne rá, a legapróbb elemekig terjedően, a beszélőnek nyíltan vagy rejtetten képviselt modalitása. Petőfi igazából talán amiatt lenne nevezhető a ma-

gyar költői nyelv felszabadítójának, mert azt a szabadságot vitte be a költői megszólalás nyilvánosságának játékterére, mely az általa megfogalmazott „Egy ember szól...” programjának egyediségét és közvetlen személyhez kötöttségét javallta, s minden konvencionális megszólalást kárhózzatni volt képes. Meglehet, kimondott persze Petőfi is sok általánosságot és közhelyet is, s azt senki nem mondhatja, hogy csupa új dolog jutott volna eszébe, de e konvencionalitásokat is az aktuális megszólalás egyedi modalitásában tudta, így vagy úgy minősítve, kimondani, s ezáltal elvette (vagy legalábbis szűkítette) a konvencionalitás tartalmi általánosságát. A Petőfi által megénekelte költői témák, tárgyak nagyon sokszor rendkívüli mértékben hasonlítanak kortársai verseire (vegyük csak például az e korban divatos Alföld-versek tárgyi-képi anyagát: Petőfinél e téren szinte semmi kiemelkedő egyéni *inveniót* nem találunk!), ám az a gyakran erőszakos önkényesség, az a mindig vibráló, mindvégig s minden szinten indulatokat (azaz személyesen elkötelezett viszonyulást) érzékeltető beszédmód, amely e témák és tárgyak láttatásában egyszemélyes szemléletet és értékelést hajt végre, az magát a költői megszólalást szinte szélsőségesen egyedivé teszi (talán ez volt vagy lett az oka, hogy a pár évvel későbbi, úgynevezett Petőfi-epigonok, kik valójában *mindent* képesek voltak költészetéből utánozni, kivéve ezt az individuális modalitást, oly katasztrófális költői kudarcba fulladtak). A költő számára a szabadság a *megszólalás* szabadságában és egyediségében rejlik.

Petőfi individuális szabadságideáljának korrelatívját a közösségi ideál jelentette; a romantika nagy ideológiájának megfelelően, ismét kétféleképpen: egyrészt a népiesség irányzatával, azaz a közösnek tételezett, természetesnek és természetinek vélt népköltészet meg- és felelevenítésével, imitálásával és újratereemtésével, másrészt a költészet közösségi feladatvállalásával, a költészeti népképviselő (liberális és/vagy forradalmi) elkötelezettségének követelményével. A romantikus individuuum, tudván kötelességét, megpróbál elrejteni a népdalköltészet (illetve a népről kialakított ideologikus-nosztalgikus erkölcsi ábránd) nemes és ártatlan naivságában és szubjektumnélküliségében, s kipróbálja, hogyan szólna az ő hangja, ha hagyná elvegyülni az elképzelt népi énekesek karában. A vállalkozás paradoxitása rövid úton kiderül: Petőfinél nem a népdalköltészet (akár az eredeti folklór, akár a korabeli mű-népdal) fogja rányomni bélyegét a megszólalásra, hanem épp fordítva: az individuális szemlélet (mint ezt az irodalomtörténeti elemzők oly sokszor megírták már) lépten-nyomon átüt a népdalforma mégoly szabatosan követett zártóságán is (talán ismét ez lehet az oka, hogy Petőfi mű-népdalai nem hulltak ki az azóta eltelt másfél száz év befogadásának rostáján, mint kortársaiéi, kik a népi ideál nevében a mégoly szelíd individualizálástól is óvakodtak...). A népinek tekintett ihletés, mely egyszerre foglalja magába persze a műformát, a megénekelhető tárgyat s a népnek tulajdonított erkölcsi s életformabeli ideált, magától értetődően kerül konfliktusba az individuáció értékeivel (lásd például a SZOMORÚ ÉJ nosztalgikus s mégis távolságtartó kettősségét), s időnként nagyon keményen meg is fogalmazhatja az alapvető kettősséget. Az 1845-ben írott, FALUN című gyönyörű vers nagyívű folyamatának szomorú megtörése szépen mutathatja fel mindezt:

„Király vagyok most minden alkonyon:
A nap pirosló fényt lövel reám,
A nap pirosló búcsusúgára
Biborra festi egyszerű ruhám.

Gyönyörrel járom esténként a tájt,
Kilépvén a kis házfödél alól;
Porfellegekben a nagy ég alatt
A hazatérő nyáj kolompja szól.

Elandalodva hallom e zenét,
Elandalodva szemlélek körül;
És messze látok, mert mindenfelé
Mégmérhetetlen rónaság terül.

A rónaságnak messze tengerén
Imitt-amott áll egy fa, mint sziget,
S hová imát küld a mohamedán:
Kelet felé ez hosszú árnyat vet.

Miként csatában a sebzett vitéz,
Elvézrik a nap végre, s elesik;
S mint a dicsőség a vitéz-halált,
A napot csillagok s hold követik.

Körülem éj van, fényes éjszaka;
A csillagfényes éjben méla csend,
Oly csend, hogy szinte vélem hallani,
Mit a holdban szent Dávid lantja zeng.

A szomszéd tóból a vadlúdakat
Látom csapatban messzeszállani,
Szívemből is föl- és elszállanak
A nagyravágyás, hír vad álmai.

Feledni kezdem Pestet és zaját,
S jövődöm minden büszke terveit;
Jobb lenne élnem, így gondolkodom,
Jobb lenne élnem elfeledve itt.

A fölmagasztalt nagy nevek között
Ne hangoztassa senki nevemet,
Csak szőlőm és szántóföldem legyen,
Termők piros bort s fehér kenyeret.

S midőn szőlőmbül s szántóföldemről
Házamba térek este: hozza be
Majd a piros bort s fehér kenyeret
Piros menyecskének fehér keze.

*S ha a késő halálnak ujjai
A férj és nő szemét majd befogák:
Tegyék egy sírba a két aggastyánt
Nem tettetésből síró unokák.”*

Láthatjuk: a nagyszabású individualitás, mely először impozánsan, királyként járja be a kozmikusságában is tulajdonának tekintett végtelen természetet, minden mozzanatóban ki kell hogy forduljon önmagából, hogy egy ideologikus erkölcsi ideál nosztalgáját meg tudja testesíteni; s a vers kiindulóképének és kozmikus természetszemléletének teljes félretolására lesz szükség majd ahhoz, hogy a kezdetben nagyravágyó szubjektum bekényszerülhessen a népi élet idilljének egyszerűségébe – a versnek még kép- és nyelvhasználati módszere is átalakul s elaposodik: mintha a képek maguktól megéreznék a kétféleség széttartó feszültségét...

Másként áll a dolog a népképviselési költészet profetikusan ideáljával: e téren a romantikus költő zavartalanul tudja egyeztetni szélsőséges egyéniségkultuszát és közösségi célra felajánlott szolgálatetikáját. Az előbb töredékben idézett versornak egésze igen árulkodó: „Egy ember szól, de milliók nevében...” A költő, aki magában érzi s biztosan tudja, mi a mai (mindenkori) korszak lényege és parancsa, aki tévedhetetlenül felismeri, mi is az általa választott közösség, nép érdeke, törekvése, feladata, épp különös, *egyéni* képességei folytán képes minden kimondására, képviselésére. A költő azért tudja képviselni népét, azért tud *a nép nevében* szólni, azért tudja népét *talpra* szólítani, azért jogosult nemzetét akár ostromozni is, mert különleges (istentől vagy természettől kapott), nem mindennapi szubjektivitása a közösség fölébe is emeli. A közösségi népköltő e dicső romantikus vízióban ily módon azáltal lesz valójában közösségivé, hogy radikálisan kiemelkedik közösségéből, hogy isteni kiválasztottként, *lángoszlopként* haladhat a tiszteletre és szolgálatra méltó, ám mégiscsak átlagos egyedekből álló nép *előtt*. Petőfi e zseniális költőmodell megteremtésében és életre varázslásában egészében az európai romantika emberfeletti művész-próféta kultuszának ígézetét követi (e modell széles körű propagálását egyébként, mint ismeretes, Magyarországon Eötvös József kezdte meg Victor Hugo szolgáltni-használni akaró vezérfigurájának patetikus ismeretetésével), s e gesztusával újfent paradox kettősséget hoz létre: egyszerre emeli fel a költészetet a legszentebb, legistenibb magaslatokra, s egyszerre hagyja meg az „egyszerű” mindennapok világában; a költészet, midőn közvetlen, áttételek nélküli, szinte „angyali” érintkezési lehetőséget biztosít arra, hogy a nagyszabású egyéniség magával az Istennel társalkodjék (lásd például AZ APOSTOL esetét), egyben oly templomhoz is hasonlít, melybe, mint tudjuk, mezítláb is be szabad lépni (A KÖLTÉSZET). A költészetet (s ami e körben ugyanaz: a népképviselési-történeti tudást) e felfogás nyomán a kiválasztott, magukban (s talán elmondható: *csak* magukban) bízó korlátlan egyéniségek hozzák létre; s az igaz költészet igaz hordozói azok az önmagukat kiválasztó nagy individuuumok lesznek, akik – felismervén a kor kívánalmait és parancsait – individualitásukat, bár vezérként, áldozatként is fel tudják fogni vagy be tudják mutatni. Így válhat Petőfinél a nagyra törő önkibontakoztatás kihívó és absztrakt igénye („*Sors, nyíss nekem tért, hadd tehessenek / Az emberiségért valamit!*”) rövid úton a népvérség prófétai stratégiája alapjává, s így érhet össze a szolgálatetika aszkézisének nyílt kimondása („*Előre vonnak vágyaim, de én / Használni, s nem vagyogni akarok*”) a kiválasztott egyéniség kultikus megdicsőülésének, a szabadságért Krisztust követő halált is vállaló *megváltói*

szerepnek akarásával és vállalásával (lásd az EGY GONDOLAT BÁNT ENGEMET... ragyogó apokaliptikus vízióját!). Petőfi és romantikus nemzedéke számára e nagy kör így rajzoltatik meg: a költő azáltal lesz képes közösséget (akár önfeláldozás révén, akár forradalmi vezérként) szolgálni és képviselni, hogy egyénisége kiszakította népéből, s isteni zsenialitása oly szabadsággal látta el vagy áldotta meg, mely közössége átlagából egyszerűen hiányzik. A költő azért lehet próféta, mert *szabad* tud lenni, s ennek következtében tud, akár népével, akár Istennel, szabadon beszélni.

Számtalan helyet tudnánk idézni Petőfi megnyilatkozásaiból, melyek mind a költészet szolgáló funkcióját s talán nem túl frivol a szóhasználat: használati értékét hangsúlyozzák. Gyakorta nyilatkozik úgy ő, mintha versei, mint egyszerű *rongyos vitézek*, csupán arra lennének rendeltetve, hogy előkészítsék a terepet a majdani tett és tényleges küzdelem számára („*S eddig csak írtam, hol van még a tett?*”), s mintha a legszebb költészeti aktus maga lenne a (rövidesen bekövetkező, bizonyára sikeres és dicsőséges) felszabadító harcban tanúsított hőstett (LEGSZEBB VERSEM stb.). Ám még e téren is figyelemre méltó, mily különös individualitással s kötöttségeknek semmiben nem engedelmeskedő, szinte önfejű szabadságvágygal és szabadossággal él a költő. Bár időnként igen súlyos nyilatkozatokban, közismert módon ő maga is hirdeti amaz aszketikus költészeti ideált, mely elveti a *saját fájdalom és öröm* eldalolásának jogát, s megátkozta ama költőket, kik *elhajítják kezükből a nép zászlaját* (kivált a később szinte jelszóvá kreált A XIX. SZÁZAD KÖLTŐI-ben), költészetének egésze nyíltan szemben áll ezzel az igénnyel és poétikával. Az itt következő összehasonlító példa azonban talán jobban megvilágítja e kettősséget is. Tudjuk, a reformkorban igen nagy területen érvényesülő közösségi képviselési költészetet, a költészet aktuális *irányköltészetként* való felfogását a legegységesebben s legnyersebben talán Eötvös József képviselte. Az ő ars poeticája a forradalom előtti elkötelezett költőnemzedék számára elvi alapjait tekintve alighanem kézenfekvő módon elfogadható volt, s sokban hasonlítható is Petőfi vagy valamely barátja, *elvtársa* nem egy állásfoglalásához:

*„Én is szeretném nyájasabb dalokban
Üdvözleni a szép természetet,
Ábrándaimnak fényes csillagokban
Bimbók között keresni képeket.*

*Én is szeretnék kedvesem szeméről
Enyelgve és busongva dallani,
S nyájas arcáról, jéghideg szivéről
Érzékenyen sok szépet mondani.*

*Én is szeretném lángoló szavakkal
Dicsérni ősz Tökajnak tűzborát,
Szabály szerint kimért, zengő sorokban
Megénekelni a magyar hazát.*

*De engem felver nyájas képzetimből
Komoly valónak súlyos ércgara;
Fajom keserve hangzik énekimből,
Dalom nehéz koromnak jajszáva.*

Mit ezrek némán túrva érezének,
 Eltölti égő kínnal lelkemet;
 Mért bámulod, ha nem vidám az ének,
 S öröm helyett csak bűt ébreszthetett?

Míg gyáva kor borúl hazám fölébe, –
 Én szebb emlékivel nem gúnyolom;
 Míg égő könny ragyog ezrek szemébe',
 Szelíd örömről nem mesél dalom.

Miként az aeol-hárfa viharokban
 Feljajdul a magas tetők felett:
 Úgy zeng a dalnok bús dalt bús napokban,
 Ki várna tőle nyájas éneket?

Ha éji vész borítja látkörünket,
 Villámokért sohajt a tévedő;
 Ha régi bánat kínozá szívünket,
 Nem könnyeket kér-é a szenvedő?

S ilyen legyen dalom: egy villám fénye,
 Egy könny, kimondva ezrek kínjait;
 Kit nem hevít korának érzeménye,
 Szakítsa ketté lantja húrjait.”

Eötvös elképzelésében a modern költészet kizárólag irányzatos, szolgáló feladata marad meg: ő úgy látja, a költő e mostani „*bús napokban*” csak „*bús dalt*” énekelhet, s nyájasságra a komoly valóval szemben nem vetemedhetik. A szolgáló költőnek önmaga ellenére kell létrehoznia „*nehéz korának jajszavát*”, s állandóan mintha erőszakot kellene önmagán is elkövetnie: hisz ő is szeretne szerelmes verset, bordalt, szelíd enyelgést énekelni – ám mindezt történelmi bajoktól szenvedő korának erkölcsi parancsa megtiltja neki... A költőtől nemcsak a személyes érzemények kiéneklésének joga vonatik meg itt (a szenvedő, ám cselekvésre felszólító korszellem által), de általában is a kizárólagos komoly és komor fenségre lesz szorítva vagy kárhóztatva: a történelmileg megélt világszenvedés láttán kötelezően érzett *együtt-szenvedés* indulata és felindulása végletesen aszketikus önkorlátozásra szólítja fel, s az öröm és vidámság területe, minden enyhítő kivétel nélkül, zárva kell hogy maradjon előtte. Petőfi *szabad elvű* individualizmusának kötetlenségét talán akkor láthatjuk a legvilágosabban, ha költészeti stratégiáját *ezzel* a maga korában népszerű, nagy hatású és impozáns programmal hasonlítjuk össze. Hiába hirdet ugyanis Petőfi gyakran hasonló elveket (bár ennyire részletesen kimagyarázva és ennyire végletekig lehatárolt módon azért sohasem nyilatkozott!), ő a verseiben mintha szándékosan és tervszerűen, e programversre adott tiszteletlen és szemtelen válaszként írta volna meg, kihívó személyességgel és játékos vidámsággal mindazt, amit Eötvös programja kizárt az igényes *korszerű* költészet köréből (emiatt is roppant érdekes tény, hogy Eötvös József mégis kivételesen nagyra becsülte és támogatta Petőfi költészetét). Az ő költészetébe, valamint kifejtett és implicit ars poeticájába a történelmi meghatározottság és erkölcsi elkötelezettség elfogadása mellett

is *belefér* a bordalok vidámsága, a szerelmi költészet szubjektív szenvedélyessége, a kedély sokféle érintettsége stb.: a DALAIM című önértelmező versben (igen találó és tanulságos módon) rögzített sokféle irányuló indulatosság, a szélesre tárt tolerancia, a modalitások szivárványjátékának javallása oly költőmodell igenlését mutatja, mely fölényesen és tágkeblűen utasítja el a költészet aszketikus leszűkítését az irányművészetre (Eötvössel szembeni eltérésként persze az is felhozható, hogy Petőfi sohasem említette úgy a korparancsot, mintha az erőszakosan szakítaná ki a költőt egy olyan állapotból, melyet egyébként tudna szeretni...). Petőfi kiteljesedő szabadságprogramjának alighanem kulcsmozzanata lesz ez: a költő személyiségének *teljességét* akarja verseiben megjeleníteni, s ennek az egyéni teljességnek még azoknak az elveknek alapján történő korlátozását sem tartja elfogadhatónak, melyekkel egyébként egyetért.

A DALAIM által adott képsornak még egy nagyon fontos tulajdonságára kell felhívunk a figyelmet: itt látszik ugyanis a legvilágosabban, hogy Petőfi számára a különböző költői megnyilatkozások, műfajok, a különböző lélek- és kedélyállapotok egymáshoz képest csupán mellérendelt viszonyban állnak, s egyiknek sincs kitüntetett szerepe vagy túlsúlya a többihez képest. Amint a költő lelke igen sokféle reakcióra képes, úgy a költészet is sokféle lehet s sokféle irányulhat: s mindnek megvan a maga létjogosultsága. Meglehet, az idézett vers felsorolásának aktuális retorikai hierarchiája erőteljes, csattanós pozícióba állítja be a népképviselési-politikai költészetet – mindez azonban tipológiailag nem különíti el e tematikát és indulatot a többitől. Petőfi egyik legradikálisabb gesztusa ez: nála a politikai indulat, tevékenység, költészet szinte „természetes” része lesz az individuum lelki-poétikai világának, s a politika magától értetődő módon *simul* a személyesen érdekelt és elkötelezett életvitel és világnézet többi eleme közé. Petőfinél ez a „természetes” felfogás zárja ki a politikus-forradalmár önsajnáló-felajánlkozó aszkézisét (amelyre a példát már láttuk Eötvös versében): számára ugyanolyan kevésbé szorul magyarázatra vagy történeti-erkölcsi parancsra, hogy lelkének lehetnek vagy legyenek „fellegei”, „villámlási”, mint hogy „pillangói” s „vadrózsái” vannak... S megfordítva: a politikai jellegű költészet sem emelkedik fel vagy ki a poézis nagy egészéből, hanem csak részként, szervesen illeszkedő, de önállósulásra nem képes és nem méltó részként fog funkcionálni.

Elismerendő: e költészeti *résznek* persze a történelemben, a politikai életben más létmód és értelmezési mód jár ki, mint a többinek; s Petőfinek, a közéleti szereplőnek, a forradalmárnak esetében e jogosultság többszörösen is érvényes. Társadalmi-politikai gondolkozásának elemzése az elmúlt évtizedekben sok vitát kavart, s összegzően megnyugtató végeredményt nem hozott: kimutatták, s nem jogtalanul, eszmerendszerében a reformkor politikai liberalizmusának folyamatos jelenlétét és működését, a francia forradalmi jakobinizmus igen mély és árnyalt hatását, általános érdeklődését és fogékonyságát az ez időben korszerű romantikus utópikus szocialisztikus-kommunisztikus eszmék iránt, s több e korban nagy hatású utópikus gondolkodónak (Cabet, Babeuf, Buonarroti stb.) egyedi impulzusát vagy analógiáját, korlátlan individualizmusának időnkénti anarchisztikus beállítottságát stb. Az eszmetörténeti összetevők önmagukban is roppant érdekesek (s valamennyi említett bizonyításban rejlik jó adag igaz bizonyosság is), ám szintézist, Petőfi beállítottságára egyetemesen jellemző általánosságot nem tudnak felmutatni. Esetében sem a források, sem az ihlető hatások nem állnak össze egységes körré, sem a gondolati kiterjesztések és meghosszabbítások

nem tudják homogén erőterré formálni variatívan sokszerű képzetkörét. E téren is arra kell újfent figyelmeztetnünk, mennyire széles skálán mozog Petőfi, gyakran ugyanazon időszakokban is, mikor egyenesen vagy teoretikus igénnyel nyilatkozik a társadalomról, a politikáról, a társadalom vagy politika működéséről. Hisz tudjuk pl.: A TÁBLABÍRÓ társadalmi szatírjának elkészült töredéke egyáltalán nem mutat többet vagy más eszmeiséget, mint amilyen az Eötvös-féle centralizmus liberalizmusából kiolvasható, ám az ugyanabban az évben (1847) írott A XIX. SZÁZAD KÖLTŐI viszont szocialisztikusan egyenlősítő utópikus programra szólít és esküszik fel... S hasonlóképpen: Petőfi, kinek falán, közismerten, a francia forradalmárok arcképei függtek, s ki profetikusan vízióiban többször is megjósolta, s javallólag, egy akár az utolsó ítéletre is emlékeztető „*vérözön*” szükségszerű eljövételét, 1848 márciusában annak örvend, hogy a forradalom vértelenül zajlott le (ráadásul oly költői kiadvány – azaz a NEMZETI DAL – erjesztő hatása mellett, melynek közvetlen politikai programja egy fikarcnyival nem haladta meg a pozsonyi országgyűlési ellenzék követelését!)... Továbbá: Petőfi, aki a korabeli historizáló magyar nemzeti ideológiával szemben igen árnyalt és bonyolult, sokszor nagyon élesen kritikus viszonyban állt, ki a világszabadságnak szent jelszavát magyarul először adta ki, s ki *minden* népnek szabadságát is szorgalmazta, a szabadságharc viharai között bizony roppant egyszerű nacionalizmussal tudja majd kimondani a magyar nemzet történeti kiválasztottságának tézisést is, s más, most éppen szemben álló nemzetekről alkotott, általában is lesújtó ítéletét is... Ám a teoretikusan legélesebbnek tekinthető ellentmondást alighanem az 1848-as év hihetetlen hullámmáza hozta ki belőle: sok dicsősége, megaláztatása, sikere és szenvedése egészen szélsőséges, poláris reakciókat hívott elő gondolkodásából. Hisz idézzük csak fel AZ APOSTOL nagyszerű, Istenhez intézett történetfilozófiai vallomását (a 11. részből):

*„A szőlőszem kicsiny gyümölcs,
Egy nyár kell hozzá mégis, hogy megérijék.
A föld is egy gyümölcs, egy nagy gyümölcs,
S ha a kis szőlőszemnek egy nyár
Kell, hány nem kell e nagy gyümölcsnek,
Amíg megérik? ez belékerül
Évezredek vagy tán évmiljomokba,
De bizonyára meg fog érni egykor,
És azután az emberek belőle
Világ végéig lakomázni fognak.
A szőlő a napsugaraktul érik;
Míg édes lett, hány napsugár
Lehelte rája élte melegét,
Hány százezer, hány miljom napsugár?...
A földet is sugárok érlelik, de
Ezek nem nap sugárai, hanem
Az embereknek lelkei.
Minden nagy lélek egy ilyen sugár, de
Csak a nagy lélek, s ez ritkán terem;
Hogyan kívánhatnók tehát, hogy
A föld hamar megérijék?...*

*Mi célja a világnak?
 Boldogság! s erre eszköz? a szabadság!
 Szabadságért kell küzdenem,
 Mint küzdtek érte oly sokan,
 És hogyha kell, elvérzenem,
 Mint elvérzettek oly sokan!
 Fogadjatok, ti szabadság-vitézek,
 Fogadjatok szent sorotok közé!”*

Petőfi e sorokban méltóságteljes rezignációval foglalja képbe a romantikus liberalizmus szerves történetfejlődésről szóló tanát: itt a történelem mint organizmus önmagában fejlődik, s radikális váltás, ugrás (azaz forradalom) nélkül érik majd be, ha beérik – ugyanakkor, mint ismeretes, e mű epikus fikciójában épp ennek a szenvedélyesen megfogalmazott koncepciónak lehetetlensége rajzoltatik meg, s az anarchisztikus terror eshetősége lesz, tragikus iróniával, felvázolva. Hasonló koncepcionális feszültség mutatható ki aztán más, e korból való politikus-költői állásfoglalásai között is: míg pl. ama versében, melyet A NEMZETGYŰLÉSHEZ intézett, s melyben új országépítésre szólítja fel a képviselőket, még megengedné, hogy a régi rend radikális eltakarítása során megőrizzenek valamit az elmúltakból („*Nem mondom én: a régi épületnek / Dobjátok félre mindenik követ...*”), addig az AKASSZÁTOK FÖL A KIRÁLYOKAT! forradalmi terror-agitációja már az univerzalista lázadást és az erőszakot dicsőíti, s azt állítja, hogy csak most, a forradalmi lincselés pillanatában kezd „hatalmas lenni a nép” (sőt: még azt is hozzát teszi: „*de még mindig nem tettetek sokat!*”)...

A kijelentések és megfogalmazások ellentmondásai (melyeket az aktív politizálás esetében egyébként sokkal egyenletesebb gyakorlat ellensúlyoz) ugyanarra a szabad, individualista költői szemléletre vezethetők vissza, melyre már oly sokszor utaltunk. Petőfi, jóllehet társadalmi-politikai érdeklődése és érdekeltsége határait, ha nagyon szélesen is, de persze meghúzta, magyarázó és programalkotó attitűdje mellé vagy mögé nem óhajtott szigorúan meghatározott és egy (akármilyen tekintélyelvű) ideológiai forrásból eredeztethető rendszert építeni (talán mindennek illusztratív magyarázatát nyújthatja ama sokszor elemzett életrajzi adat is, mely szerint Petőfi *politikai* tájékozódásának elsődleges forrása nem közvetlenül ideológiai, hanem *történelmi* jellegű volt: a francia forradalom gyakorlati története, bármilyen szemléletű könyvből olvashatta is, elsősorban nyilván mint példa, nem pedig mint elvont teoretikus tanulság érinthette). S e szigorúan körvonalazott rendszert nélkülöző attitűd, mely minden mozzanatában az egyéni helyállásra és erkölcsre utal, s minden mozzanatában rögtön és közvetlenül képes a közvetítések nélkül látott és láttatott *végcélra* mutatni, szabadságában mindig épp ahhoz az elméleti segédanyaghoz nyúl, amelyre, úgy érzi, aktuálisan szüksége van. Petőfi poétikájának közvetlenül reflexív jellege, mely bármely verse szélsőségesen önkényes beszédduktusában kimutatható, a politikai eszmélkedést (illetve a politikáról való eszmefuttatásokat) is befolyásolja, s nem engedi rendszerré szilárdulni. Valószínűleg *ennek* köszönhető, hogy Petőfi politikai versei még ma is sokat őriznek hajdani elevenségükből: e versekben, úgy tűnik, a költő nem is mint politikus politizál, hanem csak polgárként, magánemberként, érintett individuumként beszél a politikával is kapcsolatos fontos kérdésekről, s a világ legtermészetesebb módján közli e téren ki-

alakított személyes állásfoglalását (ugyanennek a politizáló személyességnek, személyes politizálásnak tudható be pl. ama bájos, örömteli egyértelműség is, mely a 15-DIK MÁRCIUS, 1848 című versében nem a politikai sikert, hanem elsősorban saját szerepét és *dicsőségét* óhajtja megörökíteni...). A romantikus Petőfi számára a politika mint modern, elidegenedett, önállósodott szféra vagy egyáltalán nem létezik, vagy ha mégis kénytelen tudomást venni róla, akkor olyannyira rossz színben tűnik fel, hogy vele szemben csak vagy a teljes dühű támadás, vagy a teljes kivonulás gesztusa látszik számára elfogadhatónak: mindezt elégséges módon bizonyíthatja akár a Batthyány-kormány politikájával szembeni sok, nyersen türelmetlen kijelentése (s ezek közt olyan is akad, mely a minisztérium kapcsán a *lámpavasat* emlegeti!), akár az a jó pár, mélyen megrendítő verse, melyekben, úgy látszik, a politikusként elembertelenítő dilemmáitól akarna megszabadulni, s valamely teljesebb emberség lehetőségét óhajtana keresni (vö. A HEGYEK KÖZT, MIÉRT KISÉRSZ..., ITT BENN VAGYOK A FÉRFIKOR NYARÁBAN... stb.). Sőt: talán maga ez az attitűd is lehet – természetesen az ismert, ideológiai-tartalmi jellegű problémák mellett – az oka, hogy 1848 márciusának hatalmas sikerei után Petőfi oly hamar és hirtelen s annyira kibontakozási lehetőség nélkül kiszorult a politikai térről, s a képviselő-választás során oly elképesztő és megszégyenítő kudarcot kellett elviselnie (bizonyára elegendő itt pl. a szabadszállási kiskunokhoz intézett fatális választási beszéd csodálatosan naiv és balga antitaktikusságára utalni). Eme végletes szabadságelvű köz- és magánéleti magatartás, mely az aktuális politizálás mindennapjai során rendre szüli a kibékíthetetlen és a minden érintett részére és részéről megoldhatatlan konfliktusokat, egyedül a költészet terén őrizheti meg egyszerre szélsőségesen individuális és egyszerre végletesen univerzalisztikus igényét – ezért is szavatolja Petőfi politikai szerepvállalását elsősorban a költészete.

Petőfi forradalom alatti tevékenységéről jó pár kortárs feljegyzése vagy későbbi emlékezése tanúskodik. Ezek közül egyet érdemes itt szemügyre venni, egyrészt azért, mert egy olyan politikailag kevésbé radikális figurától, Kovács Lajostól, Széchenyi István titkárától származik (1848 márciusából), kinek nézetei aligha álltak nagyon közel a Pilyax kávéház forradalmáraiéhoz, másrészt azért, mert az itt olvasható értékelés mégis sokban érintkezik Petőfi önképével. Kovács, miután minden szempontból elismerését fejezte ki Petőfi szerepét és a (Kovács szerint fenyegető) felfordulást konszolidáló tevékenységét illetően („*Petőfi előtt emeljük kalapunkat, ez egyik legnagyobb szerű embere az országnak*”), a következőket írja levelében Széchenyinek: „...*Itt forradalmi jellem három emelkedik ki: Vásváry, Petőfi, Jókai, még lehet negyediknek, de messze hátuk mögé tenni Egressy Gábort! Ezekben nyilatkozik a forradalom minden inspiratioival. Ezeknek semmi személyes ambitiojuk nincs, ők eszmék emberei, a szabadság fanatikus apostolai. Elszánt, szelíd jellemek, teljesen ki van formálva bennök a párizsi jacobinusok fél-stoicismusa, szigorú alakja, – de mindenestre jobb szónokok s bevégzettebb jellemek, mint a 89-iki francia revolutio jacobinjai. Különös meglepetéssel vesz észre bennük minden mélyebbre látó ember annyi organizáló tehetséget, vértőlí irtózást, a rend s fennálló törvény bálványozó tiszteletét, de meghatározott törekvést a forradalmi átalakulás iránt; s bizonyos lehet mindenki, hogy ők minden percben meghalának doctrinájokért.*” (Kovács Lajos levelei gr. Széchenyi Istvánhoz 1848. március 20-áról és 22-éről; közölve in: Hatvany Lajos: IGY ÉLT PETŐFI. IV. kötet. Akadémiai Kiadó, 1957. 276–277., 286.) Elsősorban nem a dicséret emelkedett pátozsa a fontos ebben a megnyilatkozásban, hanem az: mennyire hasonlít e Petőfi-kép arra, amelyet mi is, Petőfi

önjellemezésének, műveinek, valamint róla másoktól származó ismereteinknek s a másfél száz éves Petőfi-kultusznak köszönhetően, őrünk róla. Petőfi mint „*a szabadság fanatikus apostola*”! – mily meglepően és megrendítően találó e korai kortárs szóhasználat (s mennyire összecseng azzal, amit majd a későbbiekben Petőfiről tanulni s tanítani fogunk!), mind a *fanatizmust* (az individuum meg nem alkuvása s mindennel szemben való önértékesítése okán), mind az *apostolt* (akár isteni kiválasztottsága, akár szent életelvei, akár Petőfi nem sokkal később született poémája miatt), mind a jelszóként érvényesülő *szabadságot* (mely itt ugyanolyan végtelen általánosságban és aktuális politikai szempontból ürességben szerepel, mint Petőfi egész életművében) illetően! Mily különös és tanulságos egybeesés, hogy még a konzervatív kortárs is a szabadság absztrakt elvét látja bele Petőfi figurájába! Akárcsak maga a költő, aki önmagáról mindig is úgy írt, mint kinek számára a legfontosabb problémát a szabad egyéniség erkölcsi helyzetállása jelenti, természetesen a történetileg adott helyzetre rálátott, önmaga választotta erkölcsi koordináták között. Ahogy Petőfi saját költészetéről beszél 1848. tavaszi forradalmi naplójában, az bizvást bizonyulhat számunkra kevésnek, ám amit egész életvezetése és emberi-költői vállalkozása vezérprincípiumaként jelöl meg, az érvényesnek látszik, sőt, mutatis mutandis, költészetére is kiterjeszhető; mivel individualizmusának „szigorú erkölcsé” „lelkének istenével, a szabadsággal” karöltve halad, olyan költészetet tud létrehozni, mely minden mozzanatával, poétikai gesztusával valóban a sokértelmű szabadság irányába mutat és hat: „...*Lehetnek ékesebb, nagyobbserű lantok és tollak, mint az enyém, de szeplőtelenebbek nincsenek, mert soha lantomnak egy hangját, tollamnak egy vonását sem adtam bérbe senkinek; énekeltem és írtam azt, mire lelkem istene ösztönzött, lelkem istene pedig a szabadság. Az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poéta voltam, de azt is fogja mondani, hogy szigorú erkölcsű ember valék, ami egy szóval annyi, mint republikánus, mert a republikának nem az a fő jelszava, hogy »le a királlyal!«, hanem a »tisza erkölcs!«...*”

Lukácsy Sándor

PETŐFI EL NEM HANGZOTT SZÓZATA

„*Buda vára visszafoglalva...*” Csak később derült ki, hogy az ostromra vesztegetni az időt súlyos taktikai hiba volt, de nem csodálkozom a hadvezetők tévedésén: a szimbolikus gesztusoknak olykor mágikus erejük van, s a nemzeti függetlenség jelképes szent helyének megvívásától nagy hatást lehetett várni a nép hangulatára.

Alighogy az örömhír megérkezett Debrecenbe, Kossuth utasítást fogalmazott a hadügyminisztériumnak. Úgy hangzik, mint egy kiáltvány, s valóban az, meg is jelent a *Közlöny* június 2-i számában. „...*hazánk két fővárosa ellenségünk dúló kezétől mentve van!... Jeles hadvezéreink... vitéz seregünk... dicsőséges csaták...*” Kossuth mestere volt a kommunikációnak. Hatni akart, most maga is meghatottan.

Első gondolata reális. „*Kedvesebb kötelességet nem ismerek, mint azokról, akik a szent harcban résztvettek, gondoskodni!*” Az ostromban 1118 magyar esett el, mennyi lehetett a se-

besült? A halottaknak csak „*a nemzet, haza s kormány igaz hálájá*”-t ígérhette Kossuth, a béna harcfiak számára orvos, ápolás, ellátás kell. „*Ezt jobban elérhetőnek tartom, mint ha azonnal egy a nemzet nagyságához mért alkalmas rokkantak palotáját állíttat fel a kormány...*” – azonnal és palota, egy kicsit megszaladt a toll – „*mely külső nagyszerűsége által feltűnjék, belső elrendezése által pedig vitéz lakóinak a lehető legnagyobb kényelmet és nyugalmat adhasson*”. A hadügyminiszter keressen reprezentatív helyet, máris fogjon hozzá a tervezéshez, vegye mintául a hasonló párizsi és londoni intézeteket, s gondoskodjék róla, hogy a palotának szép kertje legyen...

Nagyralátó szándék és jövőábránd, mintha Kossuth elfelejtette volna, hogy orosz betörés fenyeget, s néhány napja már kereszties hadjáratot hirdetett ellene, böjttel, imával, harangzúgással. Nem felejtette el, de most, Budavár bevételének eufóriájában szabadjára engedte képzeletét. Új papírt vesz elő, pénzügyminiszterének ad utasítást „*a Margitszigetnek népkertté alakításáról*”, továbbá intézkedik, hogy „*Pest városának keleti oldala egy tágas csatornával vetessék körül, mely akként legyen építve, hogy míg egyrésztől Pest városa erődítésének egészsítő részét teendő, úgy másrésztől ne csak a várost a kellemetlen portól megszabadítani segítse, s ezáltal díszét, csínját és felvirágoztatását előmozdítsa, hanem egyszermind Pest fontosságának kereskedelmi tekintetben is megfeleljen*” (kikötőkkel, raktárakkal, hajóműhelyekkel).

Ez is megjelent a *Közlönyben*. Szemere Bertalan miniszterelnök bizonyára bosszúsan olvasta. Sosem volt jó viszonyban Kossuthal, féltékenykedtek, civakodtak, s most Szemerének látnia kellett, hogy a Kormányzó elorozta az ő csatornatervét, melyet 1838-ban tett közzé, ekként: „*...vajjon nem lehetne s nem kellene-e félkör hajlatú két-három csatornautcát csinálni, mely a Dunából folyván be, ismét abba folyna ki?*” – a levegő felfrissülne, a kereskedelmi szállításokat könnyebben lehetne végezni. (1867-ben majd Tánicsics Mihály eleveníti föl a pesti csatornaépítés ötletét.)

Kossuth fantáziájánál csak munkabírása volt nagyobb. Elképesztő, mi mindenben kellett intézkednie. Az természetes, hogy naponta gondot fordított a honvédség fölszerelésére, hogy fontos gazdasági intézkedések mentek keresztül a kezén, levelezett a seregvezérekkel, kinevezéseket írt alá, törődött a kén- és salétromtermeléssel (hadianyag!), de mindeközben foglalkozott apró ügyekkel is: hogy egy lakatosmester, aki megsérült a fegyvergyárban, kapjon nyugdíjat; hogy a Budán fogságba került császári katonákat vasútépítésen dolgoztassák; a tüzérlovaknak adjanak több zabot; a huszárokat ne tiltsák el az ostorhasználattól, jó az a csatában is; testőrző katonáinak csizmája elkopott, csináltassanak újakat nekik; a szállása előtt fölszerelt utcarekesztő láncokat (hogy kocsiörgés ne zavarja a Kormányzót) éjjel világítsák ki balesetek elkerülése végett; a katonaságnál az ezredek hagyományos idegen nyelvét cseréljék föl magyarra: Kinizsi, Zrínyi, Dobó (ezt évek múlva Tánicsics Mihály is szorgalmazza, ősmagyarokkal: Balambér, Avar, Álmos...) – és még nem szoltunk a kérelmezők seregéről, akik ellepték előszobáját, az íróasztalokra tehénkedtek (intézkedés: ne tegyék!), lélegezni sem lehet tőlük, úgyhogy rendelettel kell szabályozni a fogadóórákat: heti három nap négy-öt óra; de levelekkel is ostromolják, mint az a feltaláló, aki „tűzokádó sárkánygép” készítésére ajánlkozik (államköltségen) – reszkess, Ausztria! El lehet tűnődni: jól szervezte meg Kossuth a munkáját? Irodái személyzete huszonnyolc fő, mégis mindent maga csinált, megoldogzott az évi kétszázezer ezüstofforint fizetéséért, s még maradt ideje, bár a nagy eufória múltán mind ritkábban, egy-egy ábrándos tervre, mint a moldvai csángók hazatelepítése a Bácskába, természetesen azonnal – vagyis mihelyt a hadi helyzet megengedi.

A hadi helyzet egyre kevesebbet engedett meg. Kossuth, miután bőkezű alapítványokkal elbúcsúzott Debrecenről, június 5-én visszaköltözött Pestre: díszhintó, kivilágítás. Néhány nap múlva megtekinti Budát, szomorú látvány, de máris tervezget: le kell rombolni a várat, hogy soha többé ne ágyúzhassák onnét Pestet, a terepet „tetszeny alakzat”-ra planirozni, a Várhegy alá alagutat fúrni a közlekedésnek; de ezekből a nagy gondolatokból már csak egy szeméttügyi rendelet lesz: a lomot, mocskot a lakosok ne hányják ki az utcára meg a falak tövébe, mert különben jön a kolera.

Jön is, sőt már itt van, mint az oroszok. Június 23-áig Árvába 14 000, Duklánál 25 000, a Szepességbe 9600 muszka nyomult be, s új meg új riasztó jelentések. Mít tehet a kormány? A miniszterelnök szerint kozmetikázni kell a híreket, „szóljunk széppítve”. Kossuth ellenben kiáltványt szerkeszt, és miután polemizál Szemerével, szavát is idézve: „félretesszük a sem hozzánk, sem a nemzethez nem illő szépítgetést”, nyíltan szól a közönséghez: „A hazza veszélyben van.” Megmondja, hogy hány orosz jött be; hogy Erdélyben a lázadás újra kiütött; az „istentelen austriai császár” is összeszedte minden erejét. Van ugyan „vitéz, bátor, a szabadságért halni kész hadseregünk”, mintegy kétszázezer katonánk, de a zsarnokság és a barbárság elleni végső harcban szükség van rá, hogy „keljen fel a nép maga”, ragadjon ki-ki kardot, kaszát, baltát. „Különös gondja legyen a népnek, hogy az ellenséget éjjel soha pihenni ne hagyja, hanem véletlenül megrohanó és ismét hirtelen visszavonuló támadásokkal, lármával, harangféltreveréssel, tűzrakásokkal örökkén nyugtalanítsa... Mielőtt [az ellenség] valamely helységet megszállana, abból minden élőlény takarodjék ki, s ha megszállotta, bátor férfiak gyűjtsák fejjökre a házakat, hogy vagy lángok martalékaiivá legyenek ellenségeink vad csordái, vagy legalább pihenésüktől megfosztassanak.” Gerillaharc és felperzselt föld: ezt a tanácsot tudta adni Kossuth a népnek, s talán hitt is benne. (Voltak nála naivabbak: sokan abba a hitbe kapaszkodtak, hogy segítségünkre fognak sietni az ősmagyarok Ázsiából. Jókai A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYÉ-ben utópiája elemévé tette ezt a motívumot.)

A hosszú kiáltvány igen szép retorikai munka, Kossuth azonban úgy érezte, hogy visszafogottan írt, mert ezzel a megjegyzéssel küldte át Szemeréhez: „Összefirkáltam valamit, nem agitationalis hangon, a szónoklat ideje lejárt.” A miniszterelnök, maga is nagy gyakorlati connaisseur a retorikában, áldását adta rá. Megjelent a Kormányzó és valamennyi minisztere aláírásával a Közlöny június 28-i számában, valamint németül is.

A kisérőlevélben még ez áll: „Holnap itt népgyűléseket kellene tartani.” Mármost kell? vagy csak kellene? Kossuth – nála nagy ritkaság – határozatlannak látszik. És éppen népgyűlést? Most, amikor a Pest városi tanácsülés terme kong az ürességtől, a képviselők nem mernek megjelenni. És éppen Kossuth? Volt elég népgyűlés tavaly a Múzeum lépcsőinél, Kossuthot egyiken sem láttuk. Most sem akar a pesti nép színe elé állni, szónokoljanak mások.

Ekkor lép be a képhe Petőfi.

Buda ostroma alatt ide-oda cikázott (mint mindig) az országban; május 6-án Kossuthal van hideg találkozósa Debrecenben, 7-én Szolnokról ír sértő levelet Klapkának, 11-én személyes ügyei miatt meglátogatja Görgeyt svábhegyi hadiszállásán, 14-én Klapka házi őrizetbe helyezi, 18-án eltemeti édesanyját. E zaklatott időben egyetlen megjegyzése a budai harcról, 17-én, anyja halála napján Aranyhoz írt levelében: „Budát ostromolják a mieink, de még nem vették be.” Nem tudjuk, miként vélekedett az ostromról mint taktikai lépésről, nem tudjuk, elkapta-e őt is az euforikus öröm a diadal napjaiban. Arany János írt egy krónikás modorú költeményt Buda ostromáról (VAN-E

OLYAN...), Petőfi nem. Májusi verstermése alig van: EGY GOROMBA TÁBORNOKHOZ (ez Klapka), SZÜLEIM HALÁLÁRA (mert az apja is meghalt), majd 21-én, Buda megvívása napján: JÖTT A HALÁL. Minden ellenünk esküdött: döghalál, gonosz király, végítélet; de végre föllélegzés: „Él a magyar még, áll a hon”; ha nem mondja is ki: Buda szabad; „...hol lelek virágot, Dicső fejedre illőt, szent hazám?”. Petőfi Szalontára siet, hogy családját Pestre költöztesse, Arany is mint hivatalnok a fővárosba tart, berendezkednek, bizakodók. De már nem sokáig.

Arany Jánosnak egy 1858. évi följegyzésében olvassuk: „Pesten laktomban egy nap hoztam jó Petőfi, hogy hivat Kossuth. Petőfi, én, Egressi, Vas Gereben és mások megjelentek. Kossuth egy mondókát tartott, hogy a haza veszélyben van, a népet fanatizálni kell kereszties hadra.” A Kormányzó tehát elszánta magát, hogy megrendezi a gyűlést, költőkkel, színészekkel (bár az efféle népséget mindig távol tartotta magától).

Arany János egy kicsit morcos, mert épp Szalontára készül a családjához; Petőfi kötelességérzete és képzelete megmozdul: fanatizálni leginkább verssel tud, megírja FÖL A SZENT HÁBORÚRA! című költeményét.

Buzdító versek írásában nagy gyakorlata van, a szabadságharc alatt ez lírájának főszólama. A néphez fordulva visszatér elhagyott népies modorához, egyszerűen ír, olykor egyszerűsködve. Előveszi a Kisfaludy Társaság régi jó balladatémáit gyűlöletes vagy ügyefogyott uralkodókról (A KIRÁLY ESKÜJE, KONT ÉS TÁRSAI stb.), harcba vágyó parasztleányokat beszéltet, mint egy népszínműben (HÁNY HÉT A VILÁG? röplapon, MILYEN LÁRMA, MILYEN VIGALOM!), legtöbbször Türtaiosz szerepét ölti magára: föl! föl! – egy versének címe is ez. Lírájának e darabjai nem érik el költészete legjobb színvonalát, van bennük valami penzumszerű, de ihlet is, mely önkéntelenül visszacsatol egyet-egyet a korábbi nagy versekhez:

„Ha majd minden rabszolga-nép
Jármát megunva síkra lép...”
(EGY GONDOLAT BÁNT ENGEMET...)

„Ki a síkra a kunyhókból
Miljomok!”
(DICSŐSÉGES NAGYURAK...)

„Föl hazám, föl nemzetem, magyar nép!
Lépj a síkra...”
(A NEMZETHEZ)

„Élet-halálra ki a síkra hát...”
(ÉLET VAGY HALÁL!)

„Ki a házból, ki a síkra,
Emberek...”
(FÖL A SZENT HÁBORÚRA!)

Föl-föltűnnek a NEMZETI DAL motívumai: „Ide veled, régi kardunk!” – „Vedd elő és köszörrüld ki, Magyar nemzet, régi kardod...” (JÓJ EL VÉGRE, VALAHÁRA...); az őspák, akik „sza-

badon éltek-haltak”, s „szolgaföldben nem nyughatnak”, most fordított szerepben kerülnek elő: „Átkozzuk ki őseinket A nyugtató föld ölébül, Miért hagytak fiaiknak Szolgásgot örökségül!” A NEMZETI DAL refrénje Vörösmarty FÓTI DAL-ának ritmusában szól, s ez a kép-let több versben visszatér. (VAN-E MOSTAN OLYAN LEGÉNY..., CSATADAL, FÖL A SZENT HÁBORÚRA!)

A versek hangneme olykor, különösen eleinte, hetyke, sőt hetvenkedő: „Úgy elütjük-verjük őket, Ha türelmünk megszakad, Hogy magunk is megsajnáljuk Szegény nyomorultakat!” (MÁR MINÉKÜNK ELLENSÉGÜNK...), „Fegyverre nem is méltatunk, Mint a kutyát, kibotozunk, Úgy kiverünk, jobban se kell, Még a pipánk se alszik el! (MIT NEM BESZÉL AZ A NÉMÉT...), de hamar megjelennek a harctéri halál és a veszteség képzetei. Könnyelmű lírai túlzással is: „Ha két magyar marad is a Világon: (Csak e kettő szabad legyen) Nem bánom!” (VAN-E MOSTAN OLYAN LEGÉNY...) – többnyire azonban nagyon komolyan. 1848. márciusi fordulata után egyik első verse (BEAUREPAIRE) – nem lehet februári, mint a kiadások közlik, mert a párizsi forradalomra mint két héttel korábbi eseményre utal – Verdun forradalmi parancsnokának példáját állítja kortársai elé: inkább öngyilkos lett, mintsem beleegyezzen várának föladásába; Petőfi a hősi halálnak ezt a különös esetét Lamartine népszerű könyvében, az HISTOIRE DES GIRONDINS-ban találta, és a francia prózát csaknem szóról szóra magyar versbe áttéve, éppen ezt sietett elsőként közzétenni a cenzúrától megszabadult *Életképek* március 19-i számában, mintegy annak előérzetével, hogy lesz még szükség itt áldozatvállalásra. Ez a gondolat később sem hagyja el.

„Haza és szabadság, ez a két szó, melyet
Először tanuljon dajkától a gyermek,
És ha a csatában a halál eléri,
Utószor e két szót mondja ki a férfi!”

– írja A MAGYAR NÉP jelgeszerű záróstrófájában, a nagy francia Enciklopédia PATRIE szócikkéből kölcsönözve a költői eszmét („*Le mot de patrie étoit un des premiers mots que les enfans bégayoient chez les Grecs et chez les Romains; c'étoit l'âme des conversations et le cri de guerre...*”); a nemzetgyűlés tagjait – egy kicsit furcsa – ekként figyelmezteti (halálvesztélyre?) kötelességükre:

„Bármily erővel, bármily áldozattal,
Bár mind egy szálíg elvesztek belé,
Hazát kell nektek is teremteni!”

– majd következő, 1848. júliusi versében alternatívát állít föl, mint Vörösmarty a SZÓZAT-ban, ő maga a NEMZETI DAL-ban:

„Ismét magyar lett a magyar,
S világvégéig az lesz,
Vagy iszonyúan és dicsón
Mind, mind egy szálíg elvesz!”

– decemberben a CSATADAL-t hasonló gondolattal zárja, megmenekülést csupán a haza számára remélve:

„*Ha mindnyájan itt veszünk is,*

*Hogyha el kell vészni, nosza,
 Mi vesszünk el, ne a haza...”*

– míg végül utolsó költeményében (SZÖRNYŰ IDŐ...) reménység helyett már csak egy kérdőjel marad:

„*Egy szálíg elveszünk-e mi?”*

Halált gyakran, győzelmet ritkán ígért Petőfi. S ha igen, akkor is csak egy metafizikai érveléssel támaszthatta meg: a jó ügynek győznie *kell*, különben nincs igazság, nincs isten. 1848 áprilisában A MAGYAROK ISTENE írásakor, még a HYMNUS költőjének történetfilozófiájából von le következtetést:

„*A magyar nemzetnek volt nagy és sok vétke,
 S büntetéseit már átszenvedte ő;
 De erénye is volt, és jutalmat érte
 Még nem nyert... jutalma lesz majd a jövő.*

„*Élni fogsz, hazám, mert élned kell...”*

– szeptemberben, amikor már javában folyik a háború, ASZÉKELYEKHEZ című versben az erkölcsi világrend törvényére hivatkozik:

„*...végtére szabadokká kell lennünk;*

Hisz velünk van az igazság s az isten.

A magyarnak élnie kell örökké...”

És ha nem *kell*? Marad a horatiusi vigasz: „*A hazáért halni legnagyobb boldogság Ezen a világon!*” (A HONVÉD, 1849. június eleje.) *Dulce et ducorum* – ezt egy parasztleány magyarul sem igen értette meg.

Buzdító verseket a nép számára Arany is írt. Nem jobbak és nem rosszabbak, mint Petőfi hasonló költeményei, motívumaik közösek. A HYMNUS gondolatát földidézte Arany is: „*Megbünhödtük ősapáink Vétkét súlyosan*” (EGYESÜLÉS); a szabadságnak ára van, hirdette ő is: „*...meleg vért Kell áldoznod a jövőért*” (A RODOSTÓI TEMETŐ); alternatívát látott a nemzet előtt: „*Élet vagy dicső halál*” (ÁPRILIS 14-ÉN); erkölcsi instanciától tudakolta sorsunkat: „*Él-e még az Isten... magyarok Istene? Vagy haragra gerjedt népének ellene...*” (ÉL-E MÉG AZ ISTEN?); a végső pusztulás képe fölremlt előtte is: „*Ha minket elfű az idők zivatarja: Nem lesz az istennek soha több magyarja*” (AZ ÖRÖKSÉG).

A retorikának, ha válságos helyzetben, az élet feláldozása mellett kell érvelnie, szűk terepe van. Ezért nem csoda, hogy Kossuth június 27-i kiáltványa és Petőfinek a népgyűlésre írt verse között sok a hasonlóság.

Kossuth

Petőfi

„Fegyverre! fegyverre! minden honpolgár!”

Föl, hazámnak valamennyi
Lakója...”

„...e földön, melyben apáink szent hamvai nyugosznak...”

„S ti apáink, anyáink, szent
Halottak,
Sírotokon ellenség ne
Tapodjon...”

„...a nép elég erős arra, hogy a muszka csordák az utolsó emberig elhulljanak...”

„Sok az orosz, nagy a száma,
Mi haszna?
Több lesz ott a magyar; talán
Száz is jut egy oroszra.”

„Nincs senki, akiben reménylhetnénk, mint az igazságos Isten és saját erőnk...”

„És te isten, magyarok nagy
Istene,
Légy népeddel...”

„Magyarország harca nemcsak a mi harcunk többé. Ez a nép szabadságharca a zsarnokság ellen.”

„Szent a csata, nem harcolunk
Királyért:
Király ellen szabadságunk
Istenünk és hazánkért!”

„Akarjátok-e látni, mint tiporják a távol éjszak kozákjai apáitok, feleségeitek, gyermekeitek megfertőztetett tetemeit?”

„Ne féljétek, gyermekink, ne
Féljétek,
Nem szúr által dárdájával
A vad kozák titeket;
Feleségink, kedvesink, ne
Sirjatok,
Idegenek ölelése
Nem tesz csúfot rajtatok.”

„Ha győzünk, lesz hazánk, ha pedig legyőzöttünk, úgylis minden elpusztul...”

„Ha a világ támad is meg,
Győzniünk kell e csatákban;
Ha miljomnak el kell veszni,
Vesszen el!”

„...a hadsereggel keljen fel a nép maga...”

„Most az egész Magyarország
Legyen egy nagy hadsereg!”

Vannak persze különbségek. A kiáltvány komorabb hangot üt meg, ijesztget a veszély képeivel, hogy fölszítsa a nép harci szellemét; Petőfi inkább biztat, sőt nyugtatgatja a lakosságot, mert számít a magyar vitézségre és áldozatkészségre. Az eltérések a két szerző temperamentumának és pszichológiai taktikájának másféleségéből erednek.

A legfontosabb közös vonás az, hogy Petőfi vállalta Kossuth eszméjét, a népi kereszt-háború koncepcióját: „Szent a csata”, és már a vers címében: „szent háború”. A gon-

dolat nem volt számára új, hiszen már 1848 szeptemberében ezt írta: „*Föl egy hatalmas, egy szent háborúra, Föl az utósó ítéletre, föl!*” (ÉLET VAGY HALÁL!) – most, az „*utósó nagy próba*” idején csak meg kellett ismételnie önnön szavait; mégis meglepő Petőfit – egész életében ez egyetlenegyszer – a kormánypropaganda segítőkjeként látni. Nem rajta múltott, hogy a népfölkelésből nem lett semmi.

Június 30-án hirdetmény jelent meg plakátokon és a lapokban, hogy másnap délután hat órakor népgyűlés lesz a Múzeum udvarán, Petőfi, Arany meg két színész, Egressy Gábor és Fánscy Lajos fog szónokolni az orosz betörés ügyében. A gyűlés azonban elmaradt. Kossuth úgy határozott, hogy nem vív végső nagy csatát Pest mellett, nem temetkezik a város romjai alá, hanem átteszi a kormány székhelyét Szegedre, s miután egyik utolsó pesti rendeletével még gyorsan betiltotta Petőfi elvbarátainak lapját, a *Marczius Tizenötödikét*, lassú alföldi vonulás után július 11-én szerencsésen meg is érkezett a Tisza-parti városba.

Petőfi örjögött a dühtől. „*Az napon, melyen hirdettük a népgyűlést – írta július 11-én Mezőberényből Aranynek –, amelyre föllóvalt volt bennünket Kossuth, hogy fanatizáljuk a pesti népet a főváros környékén vívandó véres, elhatározó, utósó lehelletünkig tartó csatára, hol Kossuth maga is jelen lesz, s ha kell, meghal Pest romjai alatt, mint ő maga mondá: ugyanaz napon adta tudtára a kormány a fővárosi népnek, hegedűszóban persze, hogy esze ágában sincs Pest környékén harcolni, még kevésbé ott hagyni becses fogát, hanem az első bokor zörrenésére el fog eblábolni világtalan világig, hol Árpád óta nem volt ellenség, s hol hazamentő irhája nagyobb biztosságban lehet.*”

A verses szózat, melyet a költő a tervezett és vállalt népgyűlésre írt, nem hangzott el, mert nem volt hol elhangoznia. Szerencsére a kézirat nem kallódott el, s a vers 1851-ben megjelent egy hamburgi magyar kiadványban.

Gergely András

A NÉMET NAP ÉS A KISÁLLAMI BOLYGÓK

**„Kisnemzeti bolygók a német nap körül”? A nemzetközi rendszer
német és magyar jövőképe 1848-ban**

1848 októberének végén, hosszú elvi viták és bizottsági előkészítő munkálatok után a frankfurti német nemzetgyűlés hozzákezdett az alkotmány első pontozatainak plenáris vitájához. E paragrafusok feladata volt, hogy létező *államként* határozzák meg azt az elvi, történelmi és földrajzi fogalmat, amelyet Németországnak neveztek.

Németország határainak és határokon túlnyúló, nem német területekhez fűződő dinasztikus kapcsolatainak államjogi és nemzetközi jogi értelmezése többnapos vitát váltott ki, amely alkalmat adott a *Pál-templom* gyűlésezői számára, hogy kifejtse a nem-

zetközi rendszerrel, a jövőre remélt Európájával kapcsolatos elképzeléseiket. A vita vége felé, 1848. október 26-án szólalt fel a forradalom előtti idők vezető liberális német politikusa, ekkor a parlamenti liberális centrum, a többség vezetője, a népszerű és tekintélyes politikus, a nemzetgyűlés elnöke, Heinrich von Gagern.

Gagern szerint „*az elaljasodásba süllyedt*” német népet „*ismét fel kell emelni*”. Németországnak „*világbíró*” hivatása van. Mostanság minden nemzettől azt igénylik, hogy a nemzetek hatalmukat és befolyásukat növeljék, Németországtól sem várhatják, hogy „*csendes visszavonultságban... megeddjk a kemence mellett*”. A környező népekkel szövetezniük kell, a várhatóan függetlenné váló nemzetekkel, mint az olaszokkal, a lengyelekkel, a magyarokkal államközi szerződések révén, „*azokat a népeket, amelyeknek sem nem hivatásuk, sem nem igényük, hogy önállók legyenek, mint bolygókat*” kell bevonnunk „*a mi naprendszerünkbe*”.

Mit jelenthet az államközi kapcsolatok e naprendszer víziója, középpontjában (a még nem létező!) Németországgal? A német imperializmus korai, költői-metaforikus megfogalmazását? Netán szolid gyámkodást a gyengébbek felett, a közép-európai *realitások* számbavételét? Avagy a térség liberális-demokratikus újjárendezését, a cári hatalom visszaszorítását, a *pax germanica* egy vonzó variánsát?

És mit szoltak mindehhez a térség népei, elsősorban a magyarok? Tudtak róla egyáltalán, vagy tájékozatlanságukban nem is mérlegelték a Frankfurtban elhangzottakat? S mi volt az ő víziójuk a térség új államközi viszonylatairól? Összeegyeztethető volt-e jövőképük a németekével akkor, amikor – köztudottan – külpolitikájuk középpontjába az új német hatalommal kötendő szövetséget állították?

Az első kérdéskör megválaszolásakor először von Gagern nézeteit kell közelebből megismernünk.

A Rajna-vidéki középbirtokos báró (testi alkatában, szónoki képességeiben is a mi Wesselényinkhez hasonlítható személyiség) politikusi pályáját az 1830-as években kezdte. Külpolitikai érdeklődésének a nyilvánosság előtt kevés jelét adta, ám kéziratban maradt fejtegetései bepillantást engednek gondolatvilágába. Egyik 1832-es vázlatából idézünk: „*A legüdvösebb, ha Isten is úgy akarja, a legkedveltebb, a legkívánatosabb, a legegyszerűsebb, a mindenoldalú kölcsönösséget kínáló szövetekezés kétségkívül a Németország és Magyarország közötti. Nemzetekként tekintve ezeket, hogyan is lehetne másként? Nem leigázás, nem hódítás, nem egybeolvadás! Egyek vagyunk, voltunk évszázadokon keresztül a kölcsönös védelemben és segítségben. Ezek a legszorosabb összekötő kapcsok... De nemcsak a személyek, az államjog, teljesítmények, leszármazás, szomszédság köti egybe két nemzetünket, hanem még szorosabban teszi ezt maga a természet – a Duna.*” A Dunától délre hatalmas átalakulások várhatók. „*Bosznia, Szerbia, a Nagy Sándortól származó királyság a legnagyobb izgékonyságban van. Nem ejthetjük magunkat csaldásba az oszmán birodalom fokozatos feloszlásának megannyi tünetét látva.*” Szövetséget csak a nemzeti elv elismerése alapján lehet majd velük kötni.

Gagern tehát a német felvilágosodás öntudatát nem plántálta át német nacionalizmusba, hanem minderről polémiát folytatott kortársaival. 1844-ben még konkrétan – bár nyilvánosságra ugyancsak nem hozva – fejtette ki: „*A német egybefüggés, német befolyás, sőt túlsúly utáni törekvést (ha egyáltalán el lehet érni) a gyarmatokon jogosnak, természetesnek, jótévének tartom, éppúgy ott, ahol még nem léteznek nemzeti igényekkel rendelkező nemzetek, ahol a népesség még keletkezésben van. Azokban az országokban, ahol már olyan mértékben uralkodik egy nemzet, hogy az ország nagyobb népességet tart el és a külső bevándorlás iránti igény is jelen van ugyan, de az ország és az uralkodó nép annyira azonos, hogy történelmük van, amelyre többé-kevésbé büszkéek lehetnek; vannak országos szokások, jók és rosszak, mint bárhol*

másutt – ott a külföldi bevándorlók semmi mást nem tehetnek, mint hogy betagozódnak az uralkodó népbe, anélkül, hogy tömegük törekvésével egy másik népet alkotnának a népben, és nemzeti befolyást akarnának szerezni, amiből csak vetélkedések és végül véres polgárháborúk keletkeznek. Ezt a nézetet több ízben is megvédtem már, konkrétan Brazília vonatkozásában... Görögország vonatkozásában... de főként Magyarország, a dunai fejedelemségek is ebbe a kategóriába sorolandók.”

Gagern tehát a népek és népcsoportok között – a kortársak szokott módján, ami alól ismeretesen Marx és Engels sem képezett kivételt – a történelem segítségével tett különbséget: a történelemmel rendelkező népek igényt tarthatnak a nemzeti, következőleg a nemzetállami létre. Ezekben az országokban a németek, *mint németek*, nem törekedhetnek nemzeti (legfeljebb civilizatorikus) szerepre.

Gagern nézeteivel nem állt egyedül. Elég, ha csupán a Vormärzben legolvasottabb, német kortársaira (és egykorú magyar olvasóira) a legnagyobb hatású, nemzetközi kérdésekkel sokat foglalkozó közgazdászra, Friedrich Listre hivatkozunk. Szerinte „Magyarország nemcsak Törökország és az egész Levante irányában”, hanem „egyszermind védbástya az északi túlhatalommal szemben”. A Magyarországot beutazó List közismerten nagy lelkesedéssel nyilatkozott az ország népéről: „Élelkepés nemzet... nagy szellemi és anyagi javak birtokában.” „Ha maga Magyarország szerencsére nem találta volna meg saját nemzetiségét és nemzeti nyelvét azáltal, hogy valódi és jól felfogott érdekének megfelelően a magyar nemzetiséget és nyelvet hívja életre, akkor csak egy olyan nemzet, amely alapvonalában a magyar szellem bélyegét viseli magán, tud ezen a földön nagy, virágzó, Németországgal bensőséges barátságban álló birodalmat alkothatni.” Mindennek folytán List is természetesnek tartja, hogy az errefelé betelepülő németek átveszik majd a környező lakosság nyelvét.

A reformkori magyar liberálisok külpolitikai elképzelései a cenzúra viszonyok folytán csak gyér, főként külföldön megjelent írásokból rekonstruálhatók. A *Védegyelet* céljait német nyelven ismertető névtelen röpirat (Zay Károly gróf munkája) nem hagyott kétséget afelől, hogy teljes különállásra törekszenek a Habsburg Birodalmon belül. Ami pedig a terjeszkedési-települési célokat illeti: „a Duna folyása jelzi azt az irányt, melyet a lotaringiai dinasztiának vállalnia kellene, ha házának hatalmát tartós biztosítékra, birtokállományának földrajzi helyzetére alapozza. Ennek megfelelően a Monarchiának a Fekete-tengerig kellene terjeszkednie, Oláhország, Bosznia, Szerbia, Bulgária, Rumélia fekszik érdekkörében, és meg is illetnék a torkolattal, a Boszporusszal; mégis nem Ausztria, hanem Magyarország lenne az új császárság magja, Buda-Pest annak fővárosa”. A Habsburg Birodalom tehát a terjeszkedés eszköze, amelynek révén Magyarország súlya megnövekszik, a középpontba kerül. A németek ellenében fogalmazódik e program? Korántsem. „Tiszteljétek a derék németiséget, kössetek vele örök szövetséget az ázsiai barbarizmus és a római jogok ellen [vagyis az orosz és a dákoromán törekvések ellen – G. A.]; szűv és nyelv maradjon magyar, a fejet és a kart áramoltassa át a német kultúra, a német szorgalom!”

Wesselényi 1843-ban (németül is) megjelent műve, a SZÓZAT A MAGYAR ÉS A SZLÁV NEMZETISÉG ÜGYÉBEN, a Habsburg Birodalom föderatív átalakítása mellett konkrét külpolitikai szövetségekötést ajánl a liberálisra váló Poroszországnak. A magyar reformerek külpolitikai elképzelései összeegyeztethetők lennének a német liberálisokéival: a személyes unió rendezést elérő, önállósodó Magyarország és a szabad alkotmányú Poroszország (vagy Németország) oroszellenes védelmi céllal szövetséget köt egymással, illetve együttesen terjeszkedik – telepítések révén, alkalmasint államközi szövetekezéssel, netán annexióval (a nézetek többnyire pontosan nem értelmezhetőek) – az Al-Duna mentén és a Balkán térségében.

A frankfurti Pál-templomban lényegében ezek a nézetek visszhangoztak. A korábbi rőpiratai révén (SYBILLISCHE BÜCHER...) elhíresült Karl Moering Magyarországot mint a „*leghasznosabb szövetségest*”, a „*német Duna főországát*” emlegeti. Ismeretes, hogy az ő indítványára állott föl a Pál-templom egésze július 21-én, hogy a német–magyar szerződés sürgető megkötése melletti szimpátiáját kinyilvánítsa. Feladatuk, hogy „*hatalmas egységes Közép-Európa teremtődjék, amely erős kézzel tartja a mérleget Kelet és Nyugat, köztársaság és önkényuralom között*”. (Maga a *Mittleuropa*, mint – akkor hetvenmillió – közép-európai entitás fogalma és koncepciója is Moeringtól származik, s első virágkorát éppen az 1848-as német nemzetgyűlésben élte.) A köztársasági-baloldali Zais szerint Németország „*Európa központi hatalma és annak természetes súlypontja*”, amelyet másodrangú hatalmak szövetségi gyűrűje kell hogy övezzen, délkeleten mindenekelőtt Magyarország. Az ugyancsak baloldali Rümelin hasonló szerepet szánt Magyarországnak „*egy nagy szabad népszövetség*” megteremtésében, amelyet „*minden nemzet egyenjogúsága*” jellemez, amelynek révén a német nemzet „*hódításait... a művelődés, a kereskedelem, a kolonizáció békés, bírvágy nélküli propagandája révén*” éri majd el.

A több száz fős, politikailag tagolt német nemzetgyűlésben másfajta nézetek is elhangzottak. Voltak, akik (népek helyett) nem német „*törzsekről*” beszéltek, „*népecskékről*”, akik a népvándorlás viharainak „*elvesztett gyermekei*”, akik csak zavart visznek az európai államalakulásokba, és csak alávetés lehet a sorsuk. Akadt, aki a dunai népek jövőjét a civilizáció fejlődésével összhangban az elnémetesedésben látta, s ha nem ismerik fel a civilizáció fejlődéstörvényeit, akkor kényszerrel kell majd rávezetni őket a boldogulás útjára... Voltak, akik olyan népkongresszusról ábrándoztak, amelyen a szláv, olasz, magyar küldöttek is megjelennek, és ezáltal a német uralmi terület szilárdná válik Európa közepén – de e szavakat már „*hitetlenkedő csodálkozás; állandósuló és fokozódó nyugtalanság*” fogadta, egyáltalán érzékelhető, hogy eme – a szó mai értelmében vett nacionalista – nézetek nem nyerték el a többség támogatását, képviselői nem tartoztak a parlament reprezentatív politikusai közé. A republikánusok egyik vezetője, Simon szerint az ilyen hegemónisztikus tervek a németiség számára csak „*felbomlást és megsemmisülést*” fognak hozni.

A kijelentések jó része nehezen értelmezhető, hiszen a mondatok hemzsegnek a „*német érzület*”, „*német szabadság*”, „*német mívség*”, „*germán szellem*” és hasonló kifejezésektől, ahol a „*német*” jelző nem feltétlenül a nemzetit, hanem a kelet-európainál fejlettebb szintet jelöli, amelynek átvételével a németiségtől keletre élő népek nem nemzeti voltak vagy önállóságukat veszítik el, hanem *felzárkóznak* a fejlettebb szinthez. A demokraták ismert politikusa, Vogt, e folyamatot illetően különös érvelést választ, amikor a nem német Ausztria jövőjét vázolja: „*nos, Uraim, oldják fel a kötelekeket, adjanak szabadságot ezeknek az egybekapcsolt nemzetiségeknek... akkor ezek a nemzetiségek be fogják látni, hogy mi számukra a kívánatos. Látni fogják akkor, hogyan jön létre saját ösztönzésükből nemzetközi jogi és kereskedelmi szövetezések révén az a bensőséges csatlakozás Németországhoz, amely ellen a népek elégedetlenkednek és ellenállnak, ha kényszerítik rá őket*”.

Szelíd utópia és hódításvágy; az erősebb, a fejlettebb „joga” és segítő szándék a kismemzetek iránt; a világtörténelem (magától értetődő) érvényesülése és (alkalmasint erőszakos) érvényesítése; hatalmpolitikai megfontolások és nagyvonalú lemondások; félelem és sugárzó optimizmus; romantikus ábrándok és gazdasági érdekek; nacionalizmus és népek szövetsége – az eszmék és érvek hihetetlen kavargása jellemzi a Pál-templomban összegyűltek gondolkodását. Az eszmetörténészt ezek bősége nyűgözi le; a politikai történészt a koncepcionális zavar, a realitások számbavételére alkalmas fogalmi készlet hiánya foglalkoztatja.

Az értelmezés nehézségein a jobboldal-baloldal politikai tengelyének alkalmazása nem sokat segít. A parlamenten kívüli, forradalmi baloldal lapjában, a kölni *Neue Rheinische Zeitung*ban, amelynek, ha kellett, minden sorát átigazította a szerkesztő, Marx Károly, olyan kifejezéseket találunk a bécsi tudósító tollából, mint „szláv bestiák”, „állati bunkó szlávok”, „cseh kutyák”. Maga a szerkesztő is arról írt, hogy „Bécsben megfojtották a horvátok, pandúrok, csehek, szerезsánok és hasonló lump csőcselék a germán szabadságot”, avagy „a cigányok, közszóval csehek minden nemzeti gyalázatoságukat megint magukkal hozták”. A főmunkatárs, Engels Frigyes pedig egy későbbi, 1849. februári cikkében a kismemzetek esetében a forradalom és a nemzeti ügy teljes mértékű ütközését állapította meg: vagy feladják nemzetiségüket, és a forradalom ügye mellé állnak, vagy – ami a valószínűbb – a Habsburg birodalmi restaurációs törekvéseket támogatják. „A forradalom ezen gyáva, aljas elárulásáért egyszer még véres bosszút állunk a szlávokon.” Erre a „megsemmisítő harcra” és „semmit tekintetbe nem vevő terrorizmusra” nem a németiség, hanem a forradalom érdekében fog sor kerülni.

Magára a nemzetközi rendszer újjárendezésére vonatkozó elképzelések különbségei világosabban kitapinthatók. Van olyan nézet, amely szerint minden nép egyenrangú és teljes önállóságra jogosult (vagyis Európa térképe teljesen újrarajzolandó); s van elképzelés, amely csak a németiség szerepét ismeri el a térségben, a többieknek előbb-utóbb közéjük kell olvadniuk. („Egy kis szláv vérfrissítés igazán nem fog ártani” – hangoztatja egy jobboldali politikus.) A többség azonban Gagernnel tart: vannak fejlettebb, nagyobb, önállóságra hivatott népek, amelyekkel mint önálló államokkal kell szövetségi viszonyra lépni, s vannak, akik csupán nap-bolygó viszonylatban mintegy beilleszkednek ebbe a rendszerbe. A nemzetközi rendszer tehát átalakul (a fő cél az oroszellenes szövetkezés), de Európában megmaradnak vagy legfeljebb csak újraélednek a nemzeti határok. A német liberálisok tehát a *status quo* konzervativizmusa és a forradalmi-felforgató újjárendezők közötti sávban jelölik ki nemzetközi rendszerük bolygópályáit.

Bár a nézetek közötti vita tétjei nagyon is jelentősek, a táborok közötti vita nem éles. Mert az eszmei alap félreérthetetlenül közös: a *hegeli világszellemé*. Hegel szerint a germánság Európa közepén a latin és a szláv világ közötti nagy közvetítő, földrajzi értelemben is, a túlzó latin szabadság és a szláv szolgaság közötti politikai közvetítő értelmében is. A hegeli koncepciót, a történelem illetén menetét, a „germán” civilizáció keleti terjedését nem kérdőjelezi meg senki. Ez a *diskurzus közös nyelve*, hiszen ezt beszélve nőtt fel egy egész nemzedék, s ráadásul a koncepció most – 1848-ban – beteljesedni is látszik. A hegeli világkép aprópénzre váltása, szakszóval *operacionalizálása* – és nem módosítása! – folyik a Pál-templom vitáiban. *Mitteleuropa*, *Közép-Európa* földrajziból politikáivá, világnézetivé váló fogalma adja azt a keretet, amelyben a világszellem jelenleg érvényesülhet. *Mitteleuropa* jelenthet – egyeseknél, keveseknél – egyértelmű német uralmat, akár egyetlen birodalmat – a többség a német-Ausztriával együtt mintegy ötvenmilliós liberális Németország túlsúlyának tényéből kiindulva *Mitteleuropa* alatt szövetségi rendszert ért. (A szövetségi rendszer egyes tervezgetésekben kiterjed Svájcra, Dániára, Németalföldre is, mert csak így tudnának ellenállni a francia és az orosz együttes támadásának – de legalábbis, mint szabadkereskedelmi rendszerben, a gazdaság virágzásának ebben lelik fel alapját.)

Mit szolt mindehhez a térség többi népe? – A lengyelek számára országuk helyreállítása volt az alapfeltétel, s ez német külpolitikai segítség nélkül elképzelhetetlen volt, így az érdektalálkozás itt fennállott. A románok, elsősorban a havasalföldi forradal-

márok külpolitikai törekvései önkorlátozó jelleggel még a német gyámságot is elfogadták volna, és ilyen kérésekkel jelentkeztek Frankfurtban. A Habsburg Birodalom nem német és nem magyar népei voltak azok, amelyeknek mindez a legkevésbé sem tetszett; beolvadásuktól, a német és a magyar hegemoniától rettegtek (elsősorban a csehek és a horvátok), s ezért inkább arra gondoltak, hogy egymással és a dinasztiával együttműködve kezükbe veszik a föderalizált Habsburg Birodalom irányítását, aminek (a nagy német egység meghiúsítása, a szláv szolidaritás eszmevilága, a dinasztia konzervatív külpolitikája folytán) inkább az oroszbarát külpolitikai orientáció felelt volna meg.

Mi volt az önállósodásra törekvő magyar liberálisok külpolitikai elképzelése, annak eszmei alapja – s összeegyeztethető volt-e mindez a németekével?

A német–magyar liberális nemzetállami szövetkezés külpolitikai koncepciója, Frankfurt és Pest-Buda önállóságának kölcsönös elismerése, a frankfurti magyar követküldés, a konkrét magyar szövetségkötési ajánlat megannyi közismert ténye a magyar, illetve a közép-európai 1848-as forradalomnak.

A magyar nemzetállami létezés, a magyar „hivatás” egyik első eszmei megalapozója Széchenyi István volt, aki A KELET NÉPE című művében a magyarság keletről hozott sajátosságainak megőrzését-kibontását tekintette a nemzet feladatának, vagyis azt, hogy a magyarság ily módon adjon önálló hangot a nemzetek európai koncertjében.

Széchenyi akkor kínálta fel a maga „Kelet népe” koncepcióját, amikor a korábbi magyar önértelmezés már kiüresedett. A régi hagyomány szerint, amelyet előbb a protestáns prédikátorok terjesztettek, de még a XVII. században a katolikusok is átvettek, a magyarok Istennek éppúgy kiválasztott népe, mint hajdan a zsidók, vagyis Istennek terve van a magyarsággal, s egyelőre csak próbára teszi, illetve bünteti a magyarságot különféle sorscsapásokkal, elsősorban a török veszedelemmel. Utoljára Kölcsey HYMNUS-a (1823) foglalja össze ezt a nemzetképet, de már ott is a vers alcímében jelzett módon: „*a magyar nép zivataros századaiból*”. A hagyomány a XIX. századra kiüresedett, elsősorban a vallásos világkép háttérbe szorulása folytán, de azért is, mert azt megelőzően jó évszázadon át a magyarságot nem érte különösen súlyos, rendkívüli megpróbáltatás. A hagyomány kiüresedésére jellemző, hogy a „*magyarok Istene*” mint retorikai fordulat még elevenen él, a sajtóban is, de már csak a gondviselést értik alatta. Idegen nyelvre fordítva különös szólás ez, mintha a magyarok pogányok volnának, külön istennel. Petőfi NEMZETI DAL-a erre a hagyományra támaszkodik, amikor a „*magyarok istenére*” esketi a magyarokat, de a versben már nincs transzcendens érvelés, például Isten személyes rosszállásának kifejezése vagy szándékának fürkészése.

Széchenyi tehát jól érzékelte, hogy evilági nemzeti célra van szükség, ajánlatát mégsem fogadták el. Az 1840-es évek politikai küzdelmeiben a szabadság *története*, az *ekörüli küzdelmek*, a magyar *szabadság* mint *cél* foglalta el végül – s nem a kulturális jellegű „Kelet népe” – a középponti helyet a magyar nemzet önmeghatározásában. A szabadság fogalma nem maradt meg elvontságában; az állami önállóság, jobbágyfelszabadítás, népképviselőten, felelős kormányrendszeren alapuló önrendelkezés adta tartalmi elemeit. Mivel történelme, társadalmi pozíciója folytán a Kárpát-medencében a szabadság kivívására jószerivel egyedül a magyarság képes, a „szabadságért cserébe” a nemzetiségektől elvárható, hogy legalábbis lojálisak legyenek a magyar állammal szemben, illetve a térségben – elsősorban déli irányban – a magyarság terjeszteni is hivatott lesz a szabadságot, akár szövetség felkínálásával, akár a magyar állammodell tapasztalatainak átadásával és így tovább.

A német nemzeti gondolkodást a hegeli filozófiai alapok mellett konkrétan Savigny jogtörténeti iskolája befolyásolta, amely szerint a jog- és államrendszerben a *néplélek* megnyilvánulásait kell keresni, ahhoz kell igazodni, azt kell érvényre juttatni, s ezért csak óvatossággal lehet reformálni. Az alaposabb elemzések szerint ez a gondolkodásmód uralta a többtucatnyi jogászprofesszorral ellátott frankfurti nemzetgyűlést. A magyar államszemléletben, „népszellemi” alapvetés nélkül, ugyancsak a történeti gondolkodás uralkodott, amely a régi törvények át- és újraértelmezésével, esetleg érvényesítésével, illetve az újak beillesztésével alapozta volna meg az átalakulást. Gyakorlatiasabb formákban ugyan, de ugyanaz a történeti-jogi mentalitás érvényesült tehát Magyarországon is.

Az 1848-as magyar külpolitika, a Batthyány-kormány külpolitikája megint csak a magyar nemzeti küldetés térségbeli feladataiban leli alapvetését. A kormány külpolitikáját Hajnal István találó kifejezéssel „nagy magyar” koncepciónak nevezte el, amelynek lényege, hogy optimális esetben a Habsburg Birodalom nyugati tartományai csatlakoznak Németországhoz, az olasz tartományok leválnak, Magyarország teljesen önálló lesz, s hozzá mint új, önálló középponthoz és középhatalomhoz csatlakozik a máshova tartozni egyelőre nem tudó Galícia és Dalmácia, illetve Pest-Buda irányába orientálódnak majd a Török Birodalomtól elszakadó al-dunai tartományok is. (Hasonló gondolatok bukkannak fel a Pál-templom tervezgetései között is, vannak, akik Magyarországot a Havasalfölddel bővítenék, mások magyar–délsláv koordinált birodalmat tervezgetnek.)

A német és a magyar liberálisok tehát *nemzetállami* alapokon építették volna fel államukat, de meglepő az a könnyedség, amellyel azután a kisebb-nagyobb nemzetállamok szövetkezését tervezgették. A külpolitikai veszélyek, az oroszellenes összefogás keresendő mindenek gyakorlatias háttérében, eszmeileg pedig egy távoli, közös modell: az Amerikai Egyesült Államok. Alkotmányára rengetegen hivatkoznak, az önálló államok összefogásának lehetőségeit és előnyeit erre hivatkozva emlegetik. A két ország, a két térség nagy összekötője a Duna, amely ekkorra időlegesen kiszorítja a német közgondolkodásból a Rajnát. „*A mi Mississippink a Duna*”, vagyis ami az angoloknak és franciáknak a Mississippi, az a németek és magyarok számára a Duna, erre felé vezessen tehát a kivándorlás útja is! „*Itt van számunkra Texas és Mexikó*” – mondogatják a Pál-templomban.

Az államnemzeteknek tehát – mind a német, mind a magyar liberális gondolkodásban – *missziójuk* van, és pedig politikai és civilizatórikus egyaránt, azzal a különbséggel, hogy a németek „missziós” hangsúlyai országukon kívüliek, a magyaroké inkább az országon belüliek (a nemzetiségek számára biztosított szabadság és civilizáció, cserében elvárt asszimilációjuk), továbbá a németeké inkább *civilizációs*, a magyaroké inkább *politikai* hangsúlyokat kap. A gondolatvilág hasonlósága mindenesetre kétségtelen. A Pál-templomban el is hangzik: „*azok a ragyogó beszédek, amelyekkel Kossuth magával ragadja hallgatóságát, nincsenek-e átítatva német gondolatokkal, német műveltséggel?*”. S a gondolatvilágok szerkezete kétségkívül hasonló, a kossuthi okfejtés a német hallgatóság számára is érthető – ennyit mond a szónok, ha „németes” kultúrfőlényézetről tanúskodó formában is. Hasonló a külpolitikai jövőkép, az a szerződésekkkel egybekapcsolt Mitteleuropa-elképzelés, oroszellenes védelmi éllel, nyitottan a jövőendő balkáni újjáalakulása előtt. (Noha magyar részről, Kossuthtól is, elhangzanak fenntartások a német hegemonia veszélyeiről). Közös a külső ellenség, a cár, és van egy közös-ként meghatározható belső ellenség, a „szlávok”; a németek számára a csehek, a ma-

gyarok számára a délszlávok. (Nemcsak az orosz, hanem az ő belső támadásuk ellen is javasolja a szövetségkötést a magyar szerződési ajánlat Frankfurt számára.)

A két ország (amelyek közül 1848 nyarán-őszén Németország még csak papíron létezik) méreteiben, fejlettségében már különbözik – de jól kiegészíti egymást. Nem nagyhatalom és kis ország, hanem egy nagyhatalom és egy középhatalom szövetkezne egymással, az ötvenmilliós Németország a tizenötmillió Magyarországgal. (Magyarország népességszámát kissé túlbecsülték a kortársak.) Németország (relative) túlnépesedett, kivándoroltató ország, Magyarország ritka népességű, befogadó ország. Az új német alkotmány a kivándorlás jogát iktatja törvénybe, a magyar országgyűlés 1847–48 fordulóján a bevándorlási-állampolgársági törvényről vitatkozik, s a német sajtó érzékenyen fogadja, hogy az állampolgárság megadását magyar nyelvtudáshoz kötnék. (Kossuth javaslatára ezt el is vetik.) E téren különösen feltűnő a komplementaritás. Amíg a német sajtó a túlnépesedéstől és a kivándorlástól hangos, addig Magyarországon Széchenyi szerint még az apagyilkosnak is meg kellene bocsátanunk, mert olyan kevesen vagyunk – milyen borzongással hallhatták ezt német földön...

Németország fejlettebb a civilizáció terén, s ezt a magyarok elismerik. Láttuk, Zay Károly is ezért beszélt 1844-ben „*magyar szívről*” és „*német fejről*”, amely a magyar testben egyesüljön. 1848-ban pedig, éppen akkor, amikor a magyar parlament viszonzni kívánta a Pál-templom szövetségkötést szorgalmazó szimpátiagesztusát, Gorove István azt fejtegette, hogy a németek a *civilizáció fáklyája*, a magyarok pedig *e fáklya hordozói* a térségben. Vagyis – értelmezésünk szerint – kézbe veszik, elvégzik a „németek” munkáját.

Bizonyos fokú *aszimmetriát* Magyarországon is elismertek tehát a német–magyar viszonyrendszerben nagyság, erő, fejlettség vonatkozásában, és azt sem feledhetjük, hogy maguk pedig lényegében ezt az aszimmetrikus modellt érvényesítették a magyarországi nemzetiségek irányában. – Mert ha nem hangzott is el, közösségi elismerésük esetén elhangozhatott volna, hogy a magyarok képezik azt a „napot”, amely körül az önállóságra alkalmatlan, nem hivatott, illetve elhivatottságot nem érző nemzetiségi „bolygók” keringeni fognak...

Egy ponton pedig a magyar liberálisok jól tudták, hogy a németeknél előbbre tartanak, s ez a németekkel szemben is öntudattal töltötte el őket. Az államélet átalakítására gondolunk. Magyarország a maga áprilisi törvényeivel egységes (Erdéllyel egyesült), liberális alkotmánnyal, felelős minisztériummal rendelkező ország lett; nem bevezetett, de alapjaiban jogilag létező liberális nemzetállamként, amelyhez – látszólag – a dinasztia is áldását adta, s amelynek fegyveres erőt is sikerült állítania. Pázmány Dénes, az egyik frankfurti magyar követ, az átalakuláson már átment ország politikusának némi fölényével írhatta haza, hogy a német képviselők Frankfurtban csak disztíngválnak és szubdisztíngválnak, az egység ügye pedig nem halad előre. A másik, tovább maradót, országának átalakulási tapasztalatait átadni törekvő követ, Szalay László pedig csaknem bizonyosan érdemben közreműködött abban, hogy a német alkotmánytervezet első paragrafusainak már a bizottsági munka során olyan fogalmazást adjanak, hogy a perszonális unió túlmenő kapcsolat nem német állammal ne állhasson fenn, illetve abban, amikor a német alkotmány harmadik paragrafusa, a magyar nádori jogállással, a magyar áprilisi törvényekkel nagyon is összhangban, leszögezte, hogy egy német uralkodónak nem német tartományában régenst kell állítania. (Ezeket az alkotmányparagrafusokat 1848. október végén végül az eredeti szövegezésben fogadta el a német parlament.)

A német alkotmány vitája folyt tovább, a nemzetközi újjárendezés liberális modelljei viszont lassan elvesztették aktualitásukat. Már csak elvi jelentősége volt annak, s nem a tervezetsekhez tartozik, hogy Gagern 1849 elején, immár – hatalom nélküli – „német” (frankfurti) miniszterelnökként, Schwarzenberg osztrák miniszterelnök abszolutista hetvenmillió Mitteleuropa-tervével szemben is kitartott a nemzetállamok Európája mellett. *„Nem zárkóznék el a becsvágy elől, hogy egy ilyen nagy nemzethez tartozzam. De korunk uralkodó eszméje a szabadság kifejlése nemzeti alapokon... A nemzetiség eszméjével nem lehet összeegyeztetni, hogy itt tucatnyi idegen nemzettel tanácskozzunk.”*

Frankfurt napja ekkorra már leáldozott. Új csillagórák jöttek.

Gángó Gábor

BIRODALMI PATRIOTIZMUS

Eötvös József 1849-ből fennmaradt kéziratához

Eötvös 1849 tavaszán írott, három fejezet terjedelmű kéziratot töredékét EÖTVÖS JÓZSEF ELSŐ POLITIKAI-FILOZÓFIAI SZINTÉZIS TERVE címmel korábban már közzétettem.¹

Ez a kis írás a magyar 1848 historiográfiájában némiképp szokatlannak tűnő kérdéseket vet fel: nem arra irányítja a figyelmet, ami elválasztja, hanem arra, ami összeköti a *Vormärz* korának politikai gondolkodását 1848 elméleti eredményeivel, az Osztrák Birodalom nyugati felét a magyar korona országaival. Eötvösnek a Habsburg Monarchia múltjáról, jelenéről és jövőjéről ilyen szókimondással sehol másutt ki nem fejtett alapvető nézeteit éppen az eredetiség teljes hiánya teszi eszmetörténetileg érdekessé: arra mutat rá, hogy Eötvös politikai oeuvre-jének egésze a birodalmi értelmiség beidegződéseinek és értékpreferenciáinak ismerete nélkül aligha érthető meg igazán.

Eötvös osztrák hazafiságának tartalmát ennek megfelelően a birodalmi gondolatot (lényegében: e hazafiság tárgyát) kimunkáló szerzők idevágó megállapításainak előterében fogom szemügyre venni.

Az „összbirodalmi gondolat (vagy eszme)” kifejezés az osztrák történetírás sokat használt terminusa: tartalmának meghatározása a kutatás állandó tárgyát képezi. A szó megalkotását Hermann Ignaz Bidermann-nak, a GESCHICHTE DER ÖSTERREICHISCHEN GESAMT-STAATS-IDEE 1526–1804 (AZ OSZTRÁK ÖSSZBIRODALMI GONDOLAT TÖRTÉNETE 1526–1804) szerzőjének szokás tulajdonítani. Furcsamód Bidermann munkája már korszakhatárainál (de irányánál) fogva sem, s a követőjének tartott Josef Redlich nagy szintézise, az ÖSTERREICHISCHE STAATS- UND REICHSPROBLEM (AZ OSZTRÁK ÁLLAM ÉS BIRODALOM PROBLÉMÁJA) kötetei is csak részben foglalkoznak azokkal a kérdésekkel, melyeket ma a kutatás érinteni szokott. Nem annyira a Bidermann által tárgyalt birodalmi kormányzat- és hivataltörténet tanulságai alkotják az összbirodalmi gondolat tartalmát, mint sokkal inkább ama (főleg XIX. századi) néze-

tek, melyek a soknemzetiségű birodalom önazonosságának kérdését, az egységét fenyegető veszélyeket, illetve az egység megőrzésének különféle módozatait érintik.

Az összbirodalmi gondolat háttérében meghúzódó alapdilemmának talán legtömörebb és leglényegretörőbb megfogalmazása František Palackýnál található meg *ÖSTERREICH'S STAATSIDEE (AUSZTRIA ÁLLAMESZMÉJE)* című kötetének legelején: „*Van-e saját célja, saját rendeltetése és saját hivatása ennek az államnak? [...] Élő szervezet-e, amelynek bizonyos mértékű erőre, hatalomra és a maga belső berendezkedésére van szüksége az élethez? – avagy országok és népek pusztá konglomerátuma, amely véletlenül, a hadiszerencse vagy szerencsés házassági szerződések által létrejött, és amelyet csak a kard tart össze?*” (Palacký, 1866:1.)

A Habsburg Birodalom mély belső válsága legalább annyira politikai elemzések tárgya volt a múlt században, mint Európa másik széthullófélben levő államalakulatának, a Török Birodalomnak a sorsa. Az utolsó osztrák birodalmi patrióták egyike, Jászi Oszkár gyűjtött össze számos olyan politikai helyzetelemzést *A HABSBURG-MONARCHIA FELBOMLÁSA* című nagy munkájában, melyek a birodalom válságának legfőbb okait tárják fel. Jászinál olvashatók Mickiewicz, Mazzini vagy Marx ama szövegeinek kivonatai, ahol kíméletlen szókimondással jövendölik a birodalom végének hamaros bekövetkezését (Jászi, 1983:76–82.).

Azok a politikai írók, akikről az alábbiakban szó esik – és akik közé Eötvös is tartozik –, korántsem apologétái a Monarchiának. Írásaikban a fent említett szerzőkhöz hasonlóan kísérletet tesznek a válság tényének kimondására és okainak elemzésére. Abban viszont különböznek a többi kritikustól, hogy igennel vagy feltételes igennel válaszolnak a Palacký feltette kérdésekre. Nem a birodalom felbomlasztásán munkálnak, s nem is várják be szenvtelen nyugalommal a minden létezőnek egyszer végét vető örök természeti-történeti törvény beteljesedését, hanem *felelősséget vállalnak* a birodalom jövőjéért, és megóvása érdekében jobbító ötletekkel állnak elő.

Ausztria fennállásának céljára, Ausztria rendeltetésére nézve 1848 mozgalmainak publicistái azokat a válaszokat szokták hagyományosan megfogalmazni, melyeket Joseph Alexander Helfert az osztrák történelemtől írott munkájában (*ÜBER NATIONALGESCHICHTE UND DEN GEGENWÄRTIGEN STAND IHRER PFLEGE IN ÖSTERREICH [AUSZTRIA NEMZETI TÖRTÉNELMÉRŐL ÉS GONDOZÁSÁNAK JELEN ÁLLAPOTÁRÓL]*) 1853-ban mintegy összefoglalásképpen így ismételi meg: „*végül mindig ama nagyszerű történeti tény nyilvánul meg győzedelmes igazsággal, hogy Nagy-Ausztria a Gondviselésből eredő szükségyszerűség, nemcsak az európai erőegyensúly rendszerében, nemcsak mint a nyugat- és kelet-európai műveltség, északi és déli erkölcsök, a román–germán és görög–szláv elemek kapcsolódási és kiengesztelődségi területe, hanem éppígy azoknak az egyes különböző alkotórészeknek az érdekében, javára és boldogulásáért is, amelyekből az idők folyamán hatalmas közös szervezetté kifejlődött*” (Helfert, 1853:53.).

Az összbirodalmi gondolat hívei Ausztria nemzetiségi és kulturális heterogenitásában nem sorscsapást látnak. Ellenkezőleg: annak a jelét, hogy Ausztria a Gondviselés kiválasztotta ország, amelynek küldetése van. „*Ausztria hatalma és egész küldetése három alappilléren nyugszik*” – írja Joseph Chwanetz *ÖSTERREICH'S MISSION ALS KATHOLISCHE WELTMACHT UND ALS EUROPÄISCHE VÖLKERMONARCHIE (AUSZTRIA KÜLDETÉSE MINT KATOLIKUS VILÁGHATALOM ÉS EURÓPAI NÉPBIRODALOM)* című 1850-es röpiratában. „*Az első a katolicizmus, a második a monarchia, a harmadik a népek ügye. Ez egyidejűleg foglalata egy igazi nagy államnak, s erre senki más nem hivatottabb, mint Ausztria. Mintaállamnak, a többi állam példájának akarta teremteni a Gondviselés, ezért egyesített benne minden elemet, amelyből az államok felépülnek, és ezért helyezte Európa közepébe*” (Chwanetz, 1850:3–4.).

A Gondviselés kiválasztotta Ausztria erős, de nem használja ki erejét. *„Szükségszerű-e, hogy egy állam, amely az erő, a fejlődés oly sok elemével rendelkezik, mint Ausztria, örökké arra legyen kárhozható, hogy annyi nagy, pompás eredmény láttán saját sehova nem vezető érzéseivel vesződjön?”* – teszi fel a később sokszor ismételt kérdést Victor Andrian-Werburg báró híres könyve, 1848 szellemi mozgalmainak egyik előfutára, az ÖSTERREICH UND DESSEN ZUKUNFT (AUSZTRIA ÉS JÖVŐJE) (Andrian-Werburg, 1843:16.). Ha Ausztria kihasználja erejét, mint állam lehet Európában. *„Német-Ausztria legyen rá méltó, és ne rettenjen vissza feladatának nagysága előtt, mely nem más, mint hogy hú szövetségben egyformán szabad, egyenjogúsított néptörzsekkel, Ausztria különböző népeinek egységes fejlődése által megtestesítse Európa népeinek szellemét, az emberi nem legfenségesebb megjelenését, legtisztább virágzását”* (Jordan, 1849:39.). Chowanetz is e mintaállam alapjainak lerakása érdekében értekezik Ausztria küldetéséről: *„Egy korábbi munkában”* (DIE MACHIAVEL FÜR UNSERE ZEIT [KORUNK MACHIAVELLIJE], Aachen, 1850 – G. G.) *„már megmutattuk, hogyan kell véleményünk szerint berendezni valamely államot. Most ugyanezt különösen az osztrák államra akarjuk vonatkoztatni, ahol feltételek és elhivatottság oly mértékben vannak jelen, mint sehol másutt, és ahol először kell alkalmazni az eljárást – a többi érdekében”* (Chowanetz, 1850:8.).

Ugyanis Ausztria nagysága nem önmagáért való célképzet: az erős Ausztriának Európa érdekében is munkálkodnia kell, és pedig hármass európai misszió keretében:

1) Ausztria fennállásának célja az európai erőegyensúly megőrzése.

„Ausztria fenntartása, egysége és erősödése magasztos és fontos ügye és ügye kell hogy legyen nemcsak népemnek, hanem egész Európának, sőt az emberiségnek és a kultúrának”: már Palacký 1848. április 11-i „lemondólevele”-ben (EINE STIMME ÜBER ÖSTERREICHS ANSCHLUß AN DEUTSCHLAND [VÉLEMÉNY AUSZTRIÁNAK NÉMETORSZÁGHOZ VALÓ CSATLAKOZÁSÁRÓL]) olvasható e kitétel (Palacký, 1874:151.), melyet a forradalom publicistái megannyiszor elismételnek. Például Carl Möring a Szibilla-könyv első mondatában (*„Az osztrák államnak mint többnemzetiségű államnak és monarchiának fennmaradása Európa nyugalmának fenntartásához, a németországi polgári intézmények uralmához és virágzásához s a kelet civilizálásához történetileg és morálisan egyaránt szükséges”*) [Möring, 1848a:1.], vagy Franz Schuselka DEUTSCH ODER RUSSISCH? DIE LEBENSFRAGE ÖSTERREICHS (NÉMET VAGY OROSZ? AUSZTRIA LÉTKÉRDÉSE) című 1849-es röpiratában: *„Az akarat, hogy »egy szabad, nagy és egységes Ausztria örökkön fennmaradjon«, nagyszabású világtörténeti akarat. Természetes, hogy az osztrák uralkodót és tanácsosait, hogy a birodalom több és legfontosabb részei lakosságának túlnyomó részét ez az akarat tölti el. Minden elfogulatlan politikusnak el kell ismernie, hogy ez Európa akarata. Az európai államrendszer számára szükségszerűség [...] egy nagy, egységes, szabad Ausztria”* (Schuselka, 1849:5.).

Schuselka iratának címéből már következtetni lehet a birodalom másik nagy feladatára:

2) Ausztria fennállásának célja az orosz veszély elhárítása.

Palacký is emlékezteti olvasóit (a frankfurti nemzetgyűlés elnökét és tagjait), *„mely hatalom lakja földrészünk egész óriás keleti területét”, s hogy „e hatalom, amely már most kolosszális méretűvé növekedett, saját erejéből minden évtizeddel nagyobb mértékben erősödik és emelkedik, mint az a nyugati országokban végbemegy és végbemehet”* (Palacký, 1874:151.), bár a pánszláv veszélyre már korábban figyelmeztettek hangok a birodalomban (Wesselényi Miklós SZÓZAT-a 1842-ben, Franz Schuselka DIE ORIENTALISCHE DAS IST RUSSISCHE FRAGE [A KELETI KÉRDÉS: OROSZ KÉRDÉS] című röpirata 1843-ban).² Az orosz terjeszkedés rémével a föderációt szorgalmazó republikánusok is riogatják a kormányt 1848-ban: *„Ha nem akar Bécs az orosz határra kerülni – olvashatjuk Julius*

Fröbelnél – *akkor középpontjává kell válnia egy szövetségi államrendszernek, amely a Rajnától a Duna torkolatáig terjed*” (Fröbel, 1848:12.). E vélemény néha úgy is megfogalmazódik, hogy nemcsak az orosz, hanem a mindenkori keletről jövő támadások kivédése Ausztria történeti feladata: *„Németország szabadságáért és hanyatló kultúrájáért száz csatában ontotta hősi vérért e kis ország [Ausztria], amikor számára a magyarok és mongolok megújult népvándorlása véres sírt készített. Később Ausztria csapott össze a félholdas barbár áradattal”* (F. K., 1848).

És végül, harmadsorban:

3) Ausztria fennállásának célja a Nyugat műveltségének Keletre való terjesztése.

„Németország és Ausztria képezik a hidat az Északi- és a Földközi-tenger között, a Rajna és a Volga között” – összegez Carl Möring 1848-ban (Möring, 1848a:3.), s ennek megfelelően jelöli ki Ausztria terjeszkedésének irányát: *„Galíciát és Észak-Itáliát Ausztria soha nem fogja megtartani; ellenben annál nagyobb erővel követheti hivatását, mely Magyarország révén osztályrésze lett, hogy a Duna mentét politikai, gazdasági és katonai tekintetben sajátjává tegye, és a civilizáció áldásait elvigye a Balkánra”* (Möring, 1848b:13.).

A küldetés szerepének birodalmon belüli elvállalását illetően a vélemények természetesen eltérhetnek. Egyfelől e kultúrmissziós felfogás gyakran együtt jár Ausztria elsődlegesen német jellegének hangoztatásával: *„Ausztria eredendően német – jelenti ki például Ferdinand Bauernfeld, majd így folytatja: Korábbi feladata az volt, hogy legyőzze a barbárokat, a későbbi pedig: hogy kiművelje őket.”*³ Másrészt akadtak olyan gondolkodók, akik a Habsburg Birodalom részét képező Magyarország szerepét látták kulcsfontosságúnak e tekintetben. Széchenyi e törekvését Kemény Zsigmond emeli ki a MÉG EGY SZÓ A FORRADALOM UTÁN lapjain: *„Széchenyi hitte, miként nem erőszakos nyelvterjesztés, de az értelmi felsőség olvasztó és kibékítő, hódító és megnyugtató ereje által nemzetiségünket oly magas tökélyre lehet emelni, hogy valamint az európai polgárosodást magába átveszi, s keleti sajátosságai szerint önállólag reprodukálja, szintúgy alkalmassá fog válni közvetítőnek kelet és nyugot közt, alkalmassá szellemével keletre hajtva, nagy európai hivatást tölteni be, mert származása és fajrokonsága az elő-ázsiai népekhez közelebbi bejáratot nyit, mint a többi nyugoti nemzeteké; s mert másfelől, nem lévén a szlávoknak a hatalom miatti természetes vetélytársa, mint a germán elem, erkölcsi befolyása kevesebb féltékenységet, gyűlöletet és ellenhatást fejtend a keleti szláv népességnek ki”* (Kemény, 1982:439.).

A másik fő kérdés, mely az összbirodalmi gondolat tartalmának vizsgálatakor felmerül: államnak és polgárainak viszonya. A birodalmi patriotizmus hiányára az elsők között Carl Möring mutatott rá már többször idézett röpiratában: *„A császárságnak 38 millió alattvalója van, de nincs egyetlen politikai értelemben polgára, nincs benne egyetlen ember, aki morális vagy történelmi okokból mint osztrák büszke volna, aki tudatában volna önállóságának, örülhetne ezeknek és dicsekedhetne ezekkel”* (Möring, 1848a:18.). Nemcsak a népre igazak az elmondottak, hanem az állam vezetőire is: *„Az osztráknak nincs hazája! Csak az állam mint monarchia fogalmát ismeri, ha a karrierjében a bráminságig eljutott, amelyet azonban saját magára alkalmaz. [...] Az állam államjogi fogalmáról halvány sejtelve sincs”* (Möring, 1848a:26.).

Az Osztrák Birodalom küldetésére vonatkozóan Eötvös gondolatai, mint említettem, minden eredetiséget nélkülöznek. Alább tárgyalandó kéziratós művében található megállapításai pusztán az osztrák röpirat-irodalomban elterjedt vélemények ismétlésének tekinthetők. Eötvösnek emez eszméi meg is maradtak a kéziratok között: a tárgyalt korszakhoz kapcsolódó kiadott művekben nem esik szó róluk, lenyomatuk csak

közvetetten volna kimutatható. Az igazi kérdés ez esetben a recepció csatornáira: az eszméknek az osztrák politikai gondolkodásban való áramlására vonatkozhatna. Azonban az efféle kérdések megválaszolásához nincs eléggé megdolgozva a forrásanyag. A történeti kutatás e tekintetben még nem haladta meg Erich Voegelin álláspontját a harmincas évekből, aki először figyelmeztetett arra, hogy „a politikai alaptartalmakról alkotott nézeteinek nagy része nem Eötvös báró személyes kiváltsága. Ha ő vette is a fáradságot, hogy a politikai helyzetet a lehető legszélesebb mértékben elemezze és kutatásait publikálja, akkor is megtaláljuk a kortársaknál ugyanezen nézeteket. Ezek nem egyetlen ember felismerései, hanem egy politikai és államtudományi kultúráéi” (Voegelin, 1936:65.). Bizonyos látványos részeredmények arra utalnak, hogy még a legfrappánsabban „eredetinek” tűnő gondolatok is több helyütt bukkanhatnak elő az irodalomban. Ilyen például Palacký lemondólevelének híres Voltaire-parafrazisa, a „Gesamtstaatsidee” egyik leggyakrabban idézett szemléltető szövege: „Kétségtelen, hogy ha az osztrák állam nem létezne oly hosszú idő óta, Európa, sőt valójában az emberiség érdekében állna, hogy erőfeszítéseket tegyünk mielőbbi létrehozására.”⁴ Az újabb irodalomban Jiri Kořalka emlékeztet ismét arra, hogy a formula („daß es geschaffen werden sollte, wenn es nicht da wäre”) már 1848. március 28-án olvasható a *Wiener Zeitung*ban Hans Perthlaer tiroli jogásznak (a későbbi Johann von Perthaler lovagnak, Schmerling közeli munkatársának) a cikkében, de kapcsolat mutatható ki Karl Moering SIBYLLINISCHE BÜCHER AUS OESTREICH (SZIBILLA-KÖNYVEK AUSZTRIÁBÓL) című 1848-as röpiratának első mondatával is (Kořalka, 1986:24.).

Az első politikai-filozófiai szintézistervből elkészült három fejezet mindemellett sok tekintetben azt jelzi, hogy Eötvös vele fordulóponthoz érkezett 1848 utáni gondolkodói útján. Mindenekelőtt megváltozik a megcélzott olvasóközönség: a tény, hogy Eötvös AZ 1848IKI FORRADALOM TÖRTÉNETÉ-nek egyik magyar nyelvű fejezetét egy német nyelvű munka töredékébe fordítja le,⁵ mutatja, hogy immár nem annyira a magyar, hanem sokkal inkább a birodalmi közvéleményhez kíván fordulni. Bevallottan a birodalom jövőjét tekinti a legfontosabb kérdésnek: „Mündama nagy kérdések között, melyek megoldása a jelent foglalkoztatja, nincs egy sem, mely a jövőre nézve fontosabb volna, mint az, hogy az osztrák birodalom miként alkottassék újjá az utóbbi idők nagy megrázkódtatásai után” (160.).

A kérdés fontosságának bizonyítására ugyanazon érveket sorakoztatja fel, amelyeket a birodalmi publicisztika Ausztria feladatáról hangoztat: „az osztrák birodalom földrajzi fekvése mellett nincs állam Európában, amelynek viszonyaira az állás, melyet e birodalom elfoglal, közvetlen hatást ne gyakorolna. [...] Az európai műveltség, továbbá a polgári szabadság határain [...] az osztrák birodalom népeinek magasabb feladata van, mint csupán önnön érdekeik igazolása. Ausztriának nagy küldetése van Európában. [...] Ausztria nagy feladata lett, hogy a műveltség emelését azoknál a népeknél elősegítse, amelyek erre oly fogékonyak, és azt oly régen nélkülözték, és kizárólag az az állam, amely minden népet magában foglal, amelyből az osztrák birodalom áll, tudná e feladatot megoldani. Ausztriának kell a nyugat szabadságát az északkeletről fenyegető, túlerőben levő hatalom ellen megvédeni. [...] Ha Ausztria feladatát meg akarja oldani, akkor mindenekelőtt erősnek kell lennie, és ki kendőzhetné el a szomorú igazságot, hogy pillanatnyilag nem az” (160–161.). Eötvös tehát e művében szükségszerűségnek fogja fel az Osztrák Birodalom létét, amelyet a forradalom előtt Magyarország fejlődésének szempontjából kedvező, de nem elengedhetetlen feltételnek tartott: „Oroszországnak szomszédsága egyrésztől, másiktól saját helyzetünk s a szétfoslási hajlam, mely külön nemzetiségeinkben rejlik, engem meggyőztek, hogy a monarchiának fennállása nem létünk feltétele ugyan, de olyvalami, mit nyugodt kifejlődésünk érdeke igényel.”⁶

Eredetiségre és a korabeli nézetek elméleti meghaladásának kísérletére vallanak azonban a további szövegrészek. Eötvös arra törekszik, hogy e kétrészesre tervezett, el nem készült munkájában szerves egységbe foglalja a múltat és a jövőt, a múltra vonatkozóan a szokásosnál elmélyültebb történeti rekonstrukcióval, a jövőt illetően tisztább fogalmisággal. IV. Henrik francia király törökellenes szövetségi tervének vagy Guizot a Római Birodalomról elejtett egyik megjegyzésének említése már mindenképpen a felhalmozott történeti háttéranyag fokozatos aktivizálására utal.

A fogalmi elemzés felé vezető úton a HÁROM FEJEZET... több szempontból is látványos előrehaladást jelent. Egyrészt Eötvös meghaladja AZ 1848IKI FORRADALOM TÖRTÉNETÉ-NEK ÉS A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNETÉ-NEK történetírói módszerét. Ott még tagadja az eszméknek a történelemekre gyakorolt hatását, és az oknyomozás helyes útjának a különböző anyagi érdekek szerepének felkutatását, az eseménytörténet adekvát rekonstrukciójának pedig a politikai intézménytörténetet tartja. Ezzel szemben e szövegében már az a felismerés munkál, miszerint „nem a birodalom népei közül néhánynak az érzéseiben, hanem valamennyinek az eszméiben kell felismernünk nagy nehézségeink forrását, és ott keresendő helyzetünk veszélye is” (163.). Nem lehet eléggé hangsúlyozni e fordulat jelentőségét, még akkor sem, ha Eötvös itt elért eredményeinek a történelemben uralkodó eszmék fogalmi elemzését illetően csupán mint a törekvést jelző próbálkozásoknak van jelentőségük, mert hiszen az itt leírtakon hamarosan túl fog lépni.

Eötvös figyelmét tehát „az osztrák birodalomban uralkodó politikai eszmék [kiem.: G. G.] felé” kívánja fordítani (uo.). Itt tűnik fel terminusként az elkövetkezendő elemzések központi kategóriáját képező fogalom, az „uralkodó [...] eszmék”. Ugyanitt találjuk meg a kifejezés definícióját is. Eötvös meghatározásának értelmében – s e definíció lényegében politikai írásaiban mindvégig érvényben marad – az uralkodó eszmék a közvéleménynek, illetve az állam vezetőinek körében általánosan elterjedt axiomatikus érvényű kijelentések, amelyek politikai meggyőződésüknek és a gyakorlati politikai döntéseknek a háttérében állnak: „Mivel az emberek szükséglete nem annyira az, hogy helyes, sokkal inkább az, hogy bármilyen meggyőződésük legyen, és ezért, ha egyszer elhiszik, hogy valamiről meggyőződtek, és nézeteik rendszerét a végkövetkeztetésig felépítették, nehéz, sőt majdnem lehetetlen nekik a kiindulási pont helytelenségét bebizonyítani. Ezért az eszmék már az államok kifejlődése során nagy fontosságúak: mivel politikai szenvedélyek – a legnagyobb felbolydulás ritka pillanatait kivéve – mindig csak a nép viszonylag kis részében munkálnak, amíg bizonyos eszmékre többnyire mint közkincsekre tekintenek, és az a tévedés vagy igazság, amely a magasabban állók esetében politikai rendszernek, illetőleg tudománynak alapját képezi, a tömeg számára politikai meggyőződésének fundamentumát alkotja.” (Uo.)

Ennek megfelelően jelöli ki írásának új feladatát: „Szülárdan meg vagyok győződve arról, hogy Ausztriában csupán az eszmék és nézetek körül uralkodó zűrzavart kell megszüntetnünk, hogy a bennünket körülvevő bonyodalmak nagy részét megoldjuk.” (Uo.)

Feltétlenül jelentős, hogy már itt felmerül benne a fogalmi elemzéssel összefüggő módszertani kérdések tisztázásának igénye. A fogalmi beszéd definicionális, nyelvhasználati és szemantikai problémáival összefüggésben megemlíti Bacon, akinek az URALKODÓ ESZMÉK... első kötetében egész fejezetet fog szentelni: „Már Bacon a maga korában azt a megjegyzést tette a tudományokra, hogy van, miszerint ugyanarra a dolgra több szavunk van, de vannak olyan szavak is, melyek mellől hiányoznak a dolgok, melyeket jelölniük kell. A politikában ma is igaz e megállapítás, mivel minden politikatudomány inkább szavakkal, mint a jelölni kívánt fogalmakkal foglalkozik.” (164.) Itt váltja fel Eötvös tudományos re-

ferenciával a probléma aforisztikus megközelítését, melyet Goethe FAUST-jából idéz a REFORM-ban: „Mefisztó híres tanácsa szerint, »denn eben wo euch die Begriffe fehlen, da steht das Wort am rechten Ort«”;⁷ a kérdés állandó jelenlétére utal nála, hogy már 1841-ben, KELET NÉPE ÉS PESTI HÍRLAP című röpiratában megemlíti: „Tökéletlen nyelveinkben a szók száma nem felel meg a fogalmak különbségeinek; évről évre változik sokszor egy szónak értelme” (Eötvös, 1978:I. 259.). A birodalmi közvéleménynek a múlt értékelésére vonatkozó nézeteit is csupán képes beszéddel, nemigen eredeti vihar-, betegség-, épület- és földműves-állammetaforákkal írja le.⁸ A metaforikus beszéd a későbbiekben is feltűnik majd elméleti írásaiban az érvelés mellett, de itt még *helyette* áll.

Felhasznált irodalom

- Andrian-Werbung, Victor, Freiherr von (1843): ÖSTERREICH UND DESSEN ZUKUNFT. Hamburg, Bei Hoffmann und Campe, 1843.
- Bidermann, Hermann Ignaz (1872): GESCHICHTE DER ÖSTERREICHISCHEN GESAMT-STAATS-IDEE 1526–1804, I–II. Wien, H. Geyer, 1872.
- Chowanetz, Joseph (1850): ÖSTERREICHS MISSION ALS KATOLISCHE WELTMACHT UND ALS EUROPÄISCHE VÖLKERMONARCHIE. Shaffhausen, Verlag der Fr. Hunter’schen Buchhandlung, 1850.
- Csáky, Moritz (1996): EUROPA IM KLEINEN: MULTIETHNIZITÄT UND MULTIKULTURALITÄT IM ALTEN ÖSTERREICH. In: Schmidinger, Heinrich, hrsg.: DIE EINE WELT UND EUROPA. Graz, Styria, 1991. 207–248.
- Eötvös József (1976): LEVELEK. Összegyűjt., előszó, jegyz. Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sótér István, Weber Antal.) Magyar Helikon, 1976.
- Eötvös József (1978): REFORM ÉS HAZAFISÁG, I–III. Szerk., előszó, jegyz. Fenyő István. (Eötvös József művei.) Magyar Helikon, 1978.
- Fenyő István (1978): MAGYARSÁG ÉS EMBERI EGYETEMESSÉG. EÖTVÖS JÓZSEF, A PUBLICISTA. In: Eötvös József: REFORM ÉS HAZAFISÁG, I–III. Magyar Helikon, 1978. I. 5–81.
- F. K. (1848): DIE NATIONALITÄTSBESTREBUNGEN UND ÖSTERREICH, I. In: *Journal des Österreichischen Lloyd*, 169. (25. Juli.) XIII. Jg. (1848.) 548.
- Fröbel, Julius (1848): WIEN, DEUTSCHLAND UND EUROPA. Wien, Joseph Reck & Sohn, 1848.
- Gángó Gábor (1994a): EÖTVÖS JÓZSEF ELSŐ POLITIKAI-FILOZÓFIAI SZINTÉZIS TERVE. In: *Századok*, 128. (1994/1.) 160–168.
- Gángó Gábor (1994b): JÓZSEF EÖTVÖS’ ERSTER VERSUCH EINER STAATSPHILOSOPHISCHEN SYNTHESE. In: BERLINER BEITRÄGE ZUR HUNGAROLOGIE. (1994.) 95–114.
- Helfert, Joseph Alexander, Freiherr von (1853): ÜBER NATIONALGESCHICHTE UND DEN GEGENWÄRTIGEN STAND IHRER PFLEGE IN ÖSTERREICH. Prag, J. G. Calve, 1853.
- Hermann Róbert (1996) szerk.: 1848–1849. A SZABADSÁGHARC ÉS FORRADALOM TÖRTÉNETE. Videoprint, 1996.
- Jászi Oszkár (1983): A HABSBERG-MONARCHIA FELBOMLÁSA. Fordította Zinner Judit, előszó Hanák Péter. Gondolat, 1983.
- Jordan, Dr. J. V. (1849): NICHT DEUTSCH! NICHT RUSSISCH! NUR ÖSTERREICHISCH! Offenes Sendschreiben an Herrn Franz Schuselka. Prag, J. G. Calve’sche Buchhandlung, 1849.
- Kemény Zsigmond (1982): MÉG EGY SZÓ A FORRADALOM UTÁN. In: *úő: VÁLTOZATOK A TÖRTÉNELEMRE*. Szerk., utószó, jegyz. Tóth Gyula. (Kemény Zsigmond művei.) Szépirodalmi, 1982. 375–559.

- Kořalka, Jiří (1986): PALACKÝ UND ÖSTERREICH ALS VIELVÖLKERSTAAT. In: *Österreichische Osthefte*, 28. (1986.) 22–37. és Busek, Erhard–Stourzh, Gerald, hrsg.: *NATIONALE VIELFALT UND GEMEINSAMES ERBE IN MITTELEUROPA*. Wien–München, Verlag für Geschichte und Politik, R. Oldenbourg Verlag, 1990. 81–92.
- Möring, Karl (1848a): *SIBYLLINISCHE BÜCHER AUS OESTREICH*. Erster Band. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1848.
- [Möring, Karl] (1848b) *Cameo: ÖSTERREICH UND SEIN WELTBERUF*. Wien, Verlag von Tendler et Comp, 1848.
- Palacký, Franz (1866): *ÖSTERREICHS STAATSIDEE*. Prag, J. L. Kober, 1866.
- Palacký, Franz (1874): *GEDENKBLÄTTER. AUSWAHL VON DENKSCHRIFTEN, AUFSÄTZEN UND BRIEFEN AUS DEN LETZTEN FÜNFZIG JAHREN*. Prag, F. Tempsky, 1874.
- Peil, Dietmar (1983): *UNTERSUCHUNGEN ZUR STAATS- UND HERRSCHAFTSMETHAPHORIK IN LITERARISCHEN ZEUGNISSEN VON DER ANTIKE BIS ZUR GEGENWART*. (Münstersche Mittelalter-Schriften Bd 50.) München, Wilhelm Fink Verlag, 1983.
- Redlich, Josef (1920–26): *DAS ÖSTERREICHISCHE STAATS- UND REICHSPROBLEM*, I–II. Wien, Der Neue Geist Verlag, 1920–26.
- Schuselka, Franz (1843): *DIE ORIENTALISCHE DAS IST RUSSISCHE FRAGE*. Hamburg, Bei Hoffmann und Campe, 1843.
- Schuselka, Franz (1849): *DEUTSCH ODER RUSSISCH? DIE LEBENSFRAGE ÖSTERREICHS*. Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1849.
- Voegelin, Erich (1936): *DER AUTORITÄRE STAAT. EIN VERSUCH ÜBER DAS ÖSTERREICHISCHE STAATSPROBLEM*. Wien, Julius Springer, 1936.
- Wesselényi Miklós (1992): *SZÓZATA MAGYAR ÉS SZLÁV NEMZETISÉG ÜGYÉBEN*. Szöveggond., jegyz. Deák Ágnes, előszó Dénes Iván Zoltán. Európa, 1992.

Jegyzetek

1. Magyarul: Gángó, 1994a; németül: Gángó, 1994b. A továbbiakban a magyar fordításra hivatkozom.
2. Wesselényi Miklós *SZÓZAT A MAGYAR ÉS SZLÁV NEMZETISÉG ÜGYÉBEN* című művét a korabeli politikai publicisztika kontextusában részletesen elemzi Deák Ágnes *WESSELÉNYI SZÓZAT-A KORABELI OSZTRÁK–NÉMET ÉS SZLÁV RÖPIRAT-IRODALOM TENGERÉBEN* című tanulmánya. In: *WESSELÉNYI-EMLÉKÜLÉS*. (Kölcsey Társaság, Társasági füzetek 8.), Fehérgyarmat (1997). 17–38.
3. Idézi: Csáky, 1996:223.
4. Urbán Aladár fordítása. A fordítást átvetttem: Hermann, 1996:92. Az idézet a lemondólevél német kiadásában: Palacký, 1874:152.
5. A két szöveg egymáshoz való viszonyát ille-

- tően lásd Eötvös József: *AZ 1848IKI FORRADALOM TÖRTÉNETE – MÜNCHENI VÁZLAT*. S. a. r., bev., jegyz. Gángó Gábor. Argumentum, 1993. 7. skk.
6. Eötvös József – gróf Széchenyi Istvánhoz. Pest, 1848. február 28. Eötvös, 1976:205–206.
7. Eötvös, 1978:I. 370. Magyarul: „*Éppen hol nincsenek fogalmak, megfelelő szó hamarost akad*”. Sárközi György fordítása. Az adatot átvetttem Fenyő István jegyzeteiből: Eötvös, 1978:III. 748. Eötvös gondolkodásának aforisztikus sajátosságairól: Fenyő, 1978:10. skk.
8. Az állammetaforák tipologikus összefoglalása: Peil, 1983. Az épületmetafora például elterjedt toposz Wielandnál, Adam Müllernél, Sieyès abbénál meg a francia és az 1848-as forradalom irodalmában: Peil, 1983:628. skk.

Deák Ágnes

KÉT PÁLYAKÉP A RENDŐRBESÚGÓK VILÁGÁBÓL

1. Egy magyar író kacérkodása a titkosrendőrséggel 1854-ben

1854. január 18-án a bécsi rendőrminisztériumból levelet intéztek Joseph von Protmann pest-budai rendőrigazgatóhoz, melyben értesítik, hogy egy Bécsben tartózkodó magyar írodalmár felajánlotta bizalmi szolgálatait a kormány részére, s talán próbaképpen érdemes lenne alkalmazni őt. A szokásos gyakorlatnak megfelelően Protmannhoz irányították, napokon belül várható jelentkezése. Protmann 1854. február 9-i jelentésében¹ jelzi Kempen rendőrminiszternek, hogy kapcsolatba lépett az íróval. Felszólította, hogy elképzeléseit vesse papírra, s jelentéséhez csatolja az ifjú által benyújtott német nyelvű programot:

„Emlékeztető

Egy fiatalember, születésére nézve magyar, ki hatusztendei olaszországi, svájci, franciaországi, angliai és németországi tartózkodása alatt a legkülönbözőbb pártokkal került a lehető legbizalmasabb viszonyba, német és magyar íróként áldozatos és gyümölcsöző munkája révén nevet szerzett magának, s ki eddigi munkássága nyomán a magyarországi nemzeti párt köreiben is napról napra növekvő bizalmat élvez, felajánlotta ügynöki szolgálatait a magas kormányznak.

A lakóhelye szerint illetékes helyi hatósághoz utasították, bizalmas beszélgetés után az udvari tanácsos úr [Protmann] felszólította őt, hogy terveit írásban terjessze elő.

Mindenekelőtt nem kíván e sorok írója szokásos értelemben vett, sima ügynöknek ajánlkozni, hogy kávéházakban és más nyilvános helyen lebzseljen és a mindennapi polgári életéről jelentéseket készítsen. Nincs hiány az efféle feladatra alkalmas egyénekből, ezért ő nem érzi annak sürgető szükségét, hogy ezek számát szaporítsa.

Törekvései és tervei nagyobb horderejűek, s méltók a kormány érdeklődésére és támogatására. Nem kevesebbről van szó, mint hogy a magyar társasági élet köreiben maga iránt minden oldalról bizalmat ébresszen, megismerkedjen az elnyomott csoportok vezetőivel, s az efféle körökben uralkodó nézetekkel és közhangulattal, hogy így az esetleges összeköttetések és szervezkedések fonalát a saját kezébe összpontosíthassa, s az aktív és passzív ellenállás hálózatát egyaránt a kormány szeme elé tárhassa.

Már a vázlatos fejtegetés is elegendő annak belátására, hogy ezen vállalkozás egyre biztosabb lábakon álló, szerencsés kimenetele milyen biztos jövőt hordozhat magában.

A megfigyelés és a bizalomba férkőzés első számú célpontjaként az úgynevezett ókonzervatív pártot nevezhetjük meg, annak szerepét az országban tapasztalható elégedetlenség keltésében és a passzív ellenállásban. Nimbuszuk a bizonytalan elégedetlenkedők között napról napra nő, s egyre inkább ez a párt válik a nemzeti bizalom letéteményesévé. Az ókonzervatív párthoz tartozó, név szerint ismert tulajdonképpeni tagokon túl megfigyelés alá kellene vonni az egész születési arisztokráciát, mindenekelőtt azonban annak azon tagjait, akik rokoni kapcsolatok révén az emigrációval állandó összeköttetésben állnak, s attól sem riadnak vissza, hogy oly serényen, mint amilyen nagy titokban e hivatalos forradalmárok eszközeiként működjének. S végül a magas kor-

mánynak bizonyára tetszésére szolgálna, ha ezekből a körökből, az ott uralkodó hangulatról a valóságnak megfelelő, pszichológiailag találó jellemzéseket kapna.

Ez a terü idővel nagyszabású s a jelen pillanatban még nem körvonalazható kiterjedést öltethetne, ha a patronokat biztosan és szerencsés kézzel helyezzük el, s az egész vállalkozást csak fokozatosan mozdítjuk előre.

Számos akadály áll a megvalósítás útjában. Mindenekelőtt számolni kell az arisztokrata körök és személyiségek természet adta tartózkodásával, ők csak nehezen érintkeznek nem köreikből valókkel, s még nehezebben fogadnak bizalmukba kívülállót. A legkisebb meggondolatlan lépés is e körökbe hivatalosan behatolni, arcátlanúsként azonnal visszautasításra találma, és örök időkre kiirthatatlan bizalmatlanságot idézne elő.

Épp ezért az efféle feladatra csak egy olyan férfiú lehet alkalmas, aki nem maga keresi e személyek társaságát, hanem patrióta tevékenysége folytán oly nagy figyelmet és bizalmat ébreszt maga iránt, hogy azok maguk lépjenek vele kapcsolatba, s mit sem sejtve saját törekvéseikben való közreműködésre kérik fel őt.

E sorok írója minden szempontból megfelelne ennek a követelménynek. Eddigi munkássága, amint azt már említettük, a nemzeti pártnál nem mindennapi bizalmat és általános megbecsülést keltett, s ha a magas kormány védelmet és eszközt nyújt számára az A mellékletben részletezett terü kivételére, rövidesen – bármiféle feltűnő igyekezet nélkül – a passzív ellenzék írója és titkos-írója lehet.

Teljesen világos, hogy mi szükséges ehhez. Mindenekelőtt pénz, hogy az ügynök a vállalkozást elindítsa, s azután kezdetben havi fix fizetés, körülbelül 100 konvenciósi forint, hogy oly módon jelenhessen meg a világ előtt, amit új állása megkövetel. Ezt az összeget csak addig kapná, míg a szerkesztésből maga nem tudja létfenntartását fedezni, utána viszont a magas kormány hosszabb időszakokon keresztül teljesített szolgálatainak mértéke szerint díjazná őt.

A legelső és legfontosabb dolog azonban az A mellékletben kifejtett anyagi eszközök kegyes megítélése, hogy a fontos vállalkozás oly módon létrejöphessen, hogy annak irányítása kizárólag az ügynök kezében maradjon. Hiszen az csak akkor tudja állását megalapozni s a megfigyelendőkkel való összeköttetéseit fokozatosan elmélyíteni, ha egyrészt a közvélemény előtt igazolt kereseti forrással rendelkezik, másrészt pedig folyamatosan hazafias tevékenységet fejt ki, s szorgalma, szerénysége, odaadása, ügyessége révén figyelmet és bizalmat ébreszt. Senki se tehesse fel neki a kérdést: miből is él tulajdonképpen ez az ember? A hazafíú ügy ápolásának nimbusza kell hogy fejét övezze épp azért, hogy a kormány érdekében ellentevékenységet kifejthesse.

Ez utóbbi érdekében majd később előadja terveit, hogyan kellene büntetésekkel és üldözésekkel a tömeg szeme előtt a mártírú belyegét rásütni, természetesen csak oly fokig, hogy a túlságosan aggodalmaskodók nehogy épp ezért féljenek kapcsolatba lépni vele.

Hacsak egyetlen kapocs is szétörlik az általános bizalom őt körülvevő láncában, utána már könnyebben pattannak szét a többi láncszemek is. Már eddigi ismeretségeit is felhasználva kell most újabbakat kötnie, méghozzá sürgősen, míg teljesen biztos talajon áll. A baráti közeledéseket vidéken teendő látogatások követik majd, s ott családi körben egy ismeretségből tíz másik születik. Eközben az ügynököt havi fizetéssel mindvégig támogatni kell, nehogy olyan helyzetbe kerüljön, hogy a szükséges pénzeszközök hiánya miatt kelljen közelebbi ismeretésekről, látogatásokról és meghívásokról lemondania.

E terü egész taktikájából természetesen következik, hogy az első néhány hónapban a magas kormány még nem várhat meglepő eredményeket, eltelhet egy fél év vagy több is, mielőtt egyáltalán e tevékenység bármiféle látható jelei tapasztalhatók lesznek, hiszen a legkisebb idő előtti sietség, túlságos hév vagy türelmetlen tapintatlanság az ügynök részéről egy pillanat alatt mindent megsemmisíthet.

Ha a magas kormány átlátja e terü nagy horderejét és jelentőségét, nem fogja elvárni azt sem,

hogy az ügynök a legjelentéktelenebb kicsinységekkel foglalkozzék, s hitelét fontosabb dolgokban tönkretégye; hiszen ha csak arról lenne szó, hogy jégeső-sűrűségű jelentésekkel szavahihetőségét gyengítse, hogy rövid időre honoráriumot húzhasson, egy hivatalos író egészen biztosan nem jönne zavarba, hogy tetszése szerinti számú történetet kiagyaljon.

Ez a tevékenység azonban nem pillanatnyi nyereségre irányul, hanem arra, hogy egy tehetséges, hűségesen odaadó ember számára biztosítsák az eszközöket a magas kormány számára olyan jelentős és messzeható szolgálatok tételére, melyek a jövőre nézve még lényegesebb missziók lehetőségét nyújtják meg előtte, s hogy miközben az államnak is valódi szolgálatokat tesz, saját maga számára is tartósabb jövőt alapozhasson meg, mintha pusztán néhány csekélységért jelentéktelen pillanatnyi díjazást kapna.

S ez a vallomás ugyanakkor a magas kormány számára is biztosítékot nyújt arra nézve, hogy ebben az esetben jóhiszeműen, az általános gyakorlattól eltérve, bizton folyósíthat előleget. Közismert, hogy a magas kormány jámborságával már épp elég sokszor visszaéltek, s azt alantas öncélokra használták ki. Ez az emberi intenciók közös sorsa, de egyesekkel szerzett rossz tapasztalatok nem riaszthatnak vissza minden új kezdeményezéstől. Ha lehetséges volna a kormány előzetes támogatása nélkül, saját erőből e vállalkozást beindítani, s már csak az elért eredményeket előterjeszteni, könnyen belátható, hogy a kérelmező az érdemet magának tartva fenn nem csökkenetén várható jutalmát annak előzetes kérése által.

Az a nagy nyereség, amely a terv sikeres kivitele esetén a magas kormányé, egyáltalán nem áll arányban azon áldozattal, amelyet annak kudarca, történjen az emberi hibából vagy véletlen tényezőtől, idézhet elő!

Ha azonban a bizalom megadatik, az egész tervet 8-10 napon belül el kell indítani, hiszen nincs több vesztegetni való idő, s nem fog egyhamar olyan kedvező alkalom adódni a biztos és megfelelő fellépésre, mint most a negyedévi lap terve kapcsán.

Az udvari tanácsos úr illetékességi körében könnyen ellenőrizhetők az ügynök lépései, s minden nehéz kérdésben elláthatják őt a legjobb tanáccsal.

A szolgálatait ajánló ügynök mindent egybevéve alázatosan a következő kéréseket terjeszti elő:

a) Kér 500 konvenciós forint előleget és egy általa megadandó álnévre szóló útlevelet, hogy biztos és minden feltűnést kerülő módon Németországba utazzon egy jó és garanciákkal szolgáló kiadó felderítésére.

b) Kér havi 100 konvenciós forint honoráriumot ez év február 1-jétől, addig folyósítandót, míg a szerkesztés maga nem biztosítja a létfenntartáshoz szükséges anyagi eszközöket, s attól kezdve díjazása a teljesített szolgálatok alapján kerül megállapításra.

c) Támogatást kér minden, a feladat végrehajtását szolgáló kérdésben, legyen szó pénzről vagy protekcióról.

Magától értetődő, hogy a magas kormánynak tartózkodnia kell mindentől, ami az ügynököt és feladatát kompromittálhatná s őt lehetetlenné tenné.

S ugyanígy mind a két fél érdeke azt kívánja, hogy az ügynök okosan és elővigyázattal járjon el a cél biztos elérése érdekében.

A magas kormány megnevezi azt a személyt, akihez az ügynök jelentéseit intézze, az ügynök azonban kéri, hogy minden jelentésének eredeti példányát a felhasználás után megsemmisítés céljából juttassák vissza hozzá, nehogy a magas kormány tudta nélkül és akarata ellenére az ügynök árulás folytán az ellenpárt előtt lelepleződjön.

A melléklet

E sorok íróját az Akadémia több tagja felszólította, hogy egy Revue céljaira – megközelítőleg a következő címmel: *Ungarische Vierteljahrschrift. Archiv zur näheren Kenntnis Ungarn's* – Németországban kiadót kutasson fel, s a szerkesztést vállalja magára. Ez a folyóirat negyedévenkénti

15-20 éves kötetekben jelenne meg német nyelven, a magyar viszonyokat alaposan ismertető vezércikkekkel a legnevesebb magyar tudósok tollából, akik írásaikat magyarul készítenék el, s azok fordítását én végezném. Továbbá minden füzet tartalmazna egy rovatot, melyben a külföldi könyvekben és lapokban Magyarországgal kapcsolatos téves véleményeket cáfolnák, s végül a lap rövid közleményekben ismertetné a művészet, irodalom és tudomány magyarországi előrehaladásának eredményeit. A munkának Németországban kellene megjelennie, de az osztrák sajtórendelkezések tiszteletben tartásával, s az első kötetnek mint január–márciusi számnak már áprilisban. A szerkesztőnek tehát február végén mindenképpen határoznia kell, s addig egy tekintélyes céget, lehetőség szerint egy német egyetemi kiadót, megnyerni; a kiadó által biztosított teljes honorárium a szerkesztőt illeti, mivel a magyar nyelvű cikkeket tiszteletdíj nélkül bocsátják rendelkezésére. Az egész tero protektora Ü...yi! [Ürményi József] A bizottságot Dr. Töldy [Ferenc], Wenzel [Gusztáv], Hunfalvy [Pál], Pauler [Tivadar], Csengery [Antal], Eötvös [József], báró Kemény [Zsigmond], Török [János] és Brassai [Sámuel] alkotják.

Nagyon fontos ezért most Németországba utazni és személyesen felkutatni egy jól fizető, biztos kiadót, amely biztosítékot nyújt arra, hogy ragaszkodással kitart a vállalkozás mellett, s szükség esetén áldozatokra is kész, mielőtt még gyorsan feladná a tervet; üzleti szempontból nem kétséges, hogy könnyen akad vállalkozó, mivel az üzleti kilátások is vonzóak, a társaság 400 példány átvételét garantálja. Saját tapasztalataim azonban azt mutatják, hogy legalábbis tartós és biztos eredménnyel kecsegtető kapcsolatokat nem lehet csak levelezés útján kötni, hanem személyesen kell tárgyalni, felkutatni és szerződést kötni.

Az ügynök e célból Lipcsébe, Berlinbe és Göttingenbe készül utazni, mivel nem akarja az adandó első ajánlatot azonnal elfogadni, hanem több jó kiadóval kíván tárgyalni s a legjobbat kiválasztani. Lipcsében Engelmann, Weidmann, G. Wigand, Mayer, Heinrichs, Fleicher, Dyck, Berlinben Reimer, Veit & Courp, Besser, A. Dunker, Göttingenben pedig H. Wigand, Vanderhoek & Ruprecht jöhetnek számításba.

Ehhez az utazáshoz az ügynöknek szüksége van 500 konvenciós forintra s egy Némegy József névre szóló útlevele, mivel e helyek némelyikén hitelezői vannak, akikkel nem akar összeköttetésbe kerülni.

Az emlékeztetőben kifejtett terv szempontjából ennek a folyóiratnak az életre hívása és szerkesztése felbecsülhetetlen előnyökkel járna. A biztosabb egzisztenciatermelés mellett a szerkesztés az ügynököt a nemzeti párt minden vezetőjével összeköttetésbe hozná, s a publikum előtt ez az állás a patrióták figyelmét és bizalmát biztosítaná számára. Ha sikerülne egy biztos, kitartó, jól fizető kiadót a tervnek megnyerni, szükséges esetben még a folyóiratot kezdeményezőktől is függetleníthetné magát, s saját szakállára továbbvihetné a lapot, hiszen ha jól tudna fizetni, találhatna elég tehetséges munkatársat. Minden szempontból nagyon fontos tehát, hogy a lehető leggyorsabban egy jó kiadót találjon és a lapot saját kezébe vegye, nehogy a túlságosan hosszú habozás nyomán a kezdeményező lemondjanak e sorok írójáról s valaki mást bizzanak meg a gyors megvalósítással.

Tanult könyvkereskedőként ismeri e sorok írója az üzleti viszonyokat ahhoz túlságosan is jól, hogy ne garantálja már most előre a keresés kedvező eredményét s hogy a feladatra ne álljon készen.”

Protmann kissé kalandornak minősíti ugyan a tervet, de részletesen kifejti arról véleményét. Kimerítően foglalkozik az úgynevezett ókonzervatív csoporttal, mely az 1848 előtti államjogi viszonyok helyreállításának programjával a passzív ellenállást, a félrevonulást választotta ebben az évtizedben a birodalmi centralizmus programját követő kormányzat ellenében. Az ugyancsak a konzervatívok körébe tartozó Ürményi József császári-királyi kamarás vizont az államéletbeli passzivitást a társasági élet tere nyúj-

totta lehetőségek igen aktív kihasználásával, élénk kulturális-közéleti tevékenységgel társította. Protmann jellemzése szerint „láthatóan arra törekedett, hogy az országban nem feledett Gróf Széchenyi szerepét játssza”, minden közhasznú, kulturális vállalkozást lelkesen támogatott, s igyekezett a nemzeti ellenállás szellemét ezáltal is ébren tartani. Éppen ezért a vázolt ügynöki program önmagában – a személyt érintő fenntartások ellenére is – tetszett a rendőrigazgatónak: „Nem tagadható, hogy van valami e teroben, s hogy a kormány részére valóban előnyös lenne, ha egy ellenzéki lap szerkesztését valamely bizalmi emberének kezében tudhatná, feltéve persze, hogy ez utóbbi valóban bizalomra méltó, minden tekintetben becsületes és egyenes jellemű volna. Ebben az esetben a támasztott feltételek is méltányosak lennének. Azt eldönteni azonban, vajon Kertbeny-e az az ember, akiben a kormány egy ilyen kényes ügyben megbízhat, s akinek működésétől eredményt remélhet, előlétele ismeretében igen nehéz.”

Kertbeny Károly, született Karl Maria Benkert² (nevét 1848 elején helytartótanácsi engedéllyel változtatta Kertbenyre), a szóban forgó fiatalember magyarországi német kereskedő fia volt, aki könyvkereskedést tanult, de tanulmányai után azonnal katonai szolgálatra jelentkezett, majd az 1840-es évek közepétől a pesti irodalmi életben tűnt fel. Fő törekvése a magyar irodalom német nyelvre való fordítása és kiadása volt. 1846-ban külföldre távozott, Itáliában, Franciaországban, Svájcban és a német államok területén élt – Protmann megfogalmazása szerint – „meglehetősen kalandos életet”, Petőfi és Arany költeményeinek német nyelvű fordítójaként szerzett hírnevet. Az európai forradalmak idején a demokratát játszotta, írja ugyancsak Protmann, közben azonban mindenhol csak adósságokat hagyott maga után. A rendőrigazgató mellékelte felettébe számára a koburgi rendőrségi szemle 1851. március 19-i számának egy részletét, illetve annak magyar fordítását, melyben Kertbenyről a következő körözés jelent meg:

„Benkert Károly Mária, aki Kerbentnek és Remekházynak is nevezetik, pesti író, 1848-ik évben párt híve volt a' democratiának és a' magyar felkelésnek, 's mint ilyen a' forradalom vezetéi által Némethonba küldetett, hogy a' magyar ügy iránt rokonszenvet kölcsön, és a' napi közlemények által a' magyar érdekekben működjék. E' célra kiadott Betochis név alatt roszt közleményeket, és német, francz, olasz és angol honban a' mások rovására barangolt.

Igen tulzott demokratának lenni mondatik (népkormány barát), ki nem közönséges elmetettséggel, ritka ékesszólást és magas fokú színmutatást köt össze, ármánykodásokra és gonosz tettekre hajlandó. 1850-ik évi aug. havában Kerbeng [!] név alatt jött Weinsbergbe, és hosszabb tartózkodás után a' nélkül távozott innét el, hogy korcsmabeli tartozását kifizette volna, 1850-i november vége felé megjelent Lipcsében, és sikerült neki a' cs. kir. osztrák birodalmi consulságtól egy 4 hétre érvényes ideiglenes kimutatványt kieszközölni, de innét is 1851-ik évi január 16-án e' kimutatvány, és 50 tallérmnyi adósság hátra hagyásával eltűnt, midőn őt a' lipcsei rendőri hivatal születési hatóságától törvényes útlevél előmutatása nélkül tovább túrni nem akarta.

Ez fia, a' pesti »magyar király« című vendégfogadó egykori tulajdonosának, és mint kalandos kóbor fellengző van megjelelvé, 26 éves, erős termetű, ritka szőke hajú, nyílt homlokú, kék szemű, vastag egyenes orrú, ritka szőke bajuszú, csekély szakálú, tojásdad kerek sima ábrázatú; beszél: német, franczia, angol és magyar nyelveken; ösmertető jele: beszéd közben szemével hunyorít. (A' koburgi rendőri értesítő 1851 mart. 19-én 23 kötet. 24 szám.)”

Protmann igen bizalmatlan volt Kertbenyvel szemben, e jelentés alapján persze teljes joggal, pedig az igazi terhelő politikai adatot nem is tudta Kertbenyről – azt, hogy Eisler Mórral közösen álneven (Vasfi és Benkő) kiadta a HANGOK A MÚLTBÓL című, a forradalmi időszakból származó, illetve arra emlékeztető magyar költemények gyűj-

teményét, ami az 1850-es évek elején a háztartások titkos zugaiban rejtegetett tiltott irodalom egyik legközkedveltebb darabja volt. A megélhetési gondok s mindenekelőtt a hitelezők szorításában Kertbeny önként tért vissza Ausztriába 1851 októberében. Bécsben haditörvényszék elé állították, de komoly vádat nem tudtak ellene emelni, s kétheti vizsgálat után szabadon bocsátották. Ezután Kertbeny távol maradt a politizálás színterétől, ehelyett minden erővel az irodalmi életbe igyekezett visszalépni Bécsben is, majd Pesten, ahová 1852 nyarán költözött.

A magyarországi irodalmi közvélemény már az 1840-es években is igen távolságtartóan fogadta Kertbeny tevékenységét. Az általa kitűzött cél – ahogyan azt maga később, 1875-ben megfogalmazta – valóban igen magasztos volt: „*Feljogosítva hiszem magam magyar írónak vallani, hiszen egész működésem tisztán magyar irányú vala... Életem célja: a magyar nemzet megismertetése volt. Ezekből 27 éven át német s franc'ia nyelven 125 kötet nyomtatott művet adtam ki, s 3000 ily irányú cikket írtam. Műveim példányszáma: 139 000. S ha a magyar nemzet létjogát – éppen a szellemi szempontból történt istápolás folytán – külföldön elismerik, önérzettel mondhatom, hogy ez eredmény kivívásához némi részben én is hozzájárultam.*”³ Mindazonáltal a Kertbenyről kialakult kortársi véleményeket igen jól érzékelteti Móra Ferenc rövid lírai esszéje Kertbenyről, akit „*a mohó és céltalan sietés előrevetett képé*”-nek nevez: „*Írónak dilettáns volt, embernek esendő, s mikor mint műfordító a magyar véka alá fojtott világokat kihordta a nagy világba, azokkal is csak a maga dicsőségét akarta megvilágítani.*”⁴ Alakját már az 1840-es években is maró gúnnyal megírt darabban örökítette meg Pákh Albert, s amikor még Németországból 1850-ben levélben kéri, hogy az Akadémia válassza levelező taggá, válaszra sem méltatják. Mind magyar, mind német nyelvtudását kétségbe vonták, hibák tömegét hányták a szemére sietősen készült fordításaiban, ehhez járult még törtetően erőszakos és mindig önmagát a középpontba állító személyisége, mely egyöntetű és azonnali ellenszenvet keltett mindenkiben. Ő maga is igen világosan látta teljesen elszigetelt helyzetét az irodalmi életen belül. Arany Jánoshoz intézett 1854. januári levelében ekképp szól erről: „*...Itt Pákh Bercin kívül egyetlen lélek sincs, akivel egy okos szót lehetne váltani... Csengery, Kemény, Török nem felejtik el nekem Eötvöst, Lisznai túlságosan higanytermészet, semhogy tőle bármilyen objektív szellemi részvélet várhatnék, Gyulai egyre csak kering, kering szellemi terhességében, és se nem lát, se nem hall semmit, ami idegen, Jókai bágyadt és közönyös, mint valami fürdőszivacs, Dobsa, Bérczi és mások számomra túl simák és üresek, Berecz, Tóth Kálmán és a többi epigon hiú, mint az utcalányok – így ülök magányosan és egyedül budai remeteségemben, s pusztán csak a külfölddel való levelezésben találok felényi vigasztalást.*”⁵ Készülő fordítási vállalkozásainak kapcsán ennek ellenére kiterjedt levelezésbe kezd az irodalmi élet meghatározó személyiségeivel, Pákh felhívására a *Szépirodalmi Lapok* hasábjain részletesen leírta külföldi tudósokkal és művészekkel történt találkozásait, a magyar irodalom terjesztése érdekében tett addigi lépéseit, 1853-ban anonim munkát jelentetett meg a magyar koronaékszerek történetéről.⁶

A jelentésben említett tervezett irodalmi vállalkozásról a szakirodalom mindeddig semmit sem tudott. Nem tűnik azonban a terv légből kapottnak. Már az 1840-es években érezték a magyar politikusok és literátorok annak szükségességét, hogy a németországi publicisztikában a magyar nemzeti mozgalommal kapcsolatban megjelent téves vagy egyenesen ellenséges hírek és kommentárok s nem utolsósorban a német nyelvű szlávbarát irodalmi-politikai propaganda (például a *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft* című folyóirat) ellensúlyozása céljából német nyelvű folyóiratot adjanak ki. 1843–44-ben jelent meg a *Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn*

Henszlmann Imre szerkesztésében. 1847 tájékán a magyar liberális ellenzék már politikai röpiratok megjelentetését tervezte és részben kivitelezte német nyelvterületen a német liberális közvélemény támogatásának megnyerése érdekében. A kiegyezés után pedig majd Hunfalvy Pál ad ki lapot *Literarische Mittheilungen aus Ungarn* címmel. A Kertbeny által említett terv, ahogy azt a címbeli hasonlóság is jelzi, az 1840-es évekbeli próbálkozások teremtette tradíció folytatását jelenthette volna. A Kertbeny által megjelölt bizottsági névsor azt sejteti, hogy a terv összefüggésben állhatott a Toldy Ferenc által szerkesztett *Új Magyar Múzeum* lap megújulására vonatkozó, 1854-ben folyó tervezetésekkel. Az új programot bejelentő 1854. január 1-jei számban megjelent egyik cikk is kitért arra, mennyire megoldatlan a bécsi és a németországi folyóiratok magyarországi információszerezése, mivel e lapok „általában nagy érdekeltséget, sőt őszinte méltányt, hanem többnyire nagy avatatlanságot is tanúsítanak irányunkban”, s a megoldást magyarországi levelezők rendszeres közreműködésében látná a cikk szerzője. Az átszervezés előkészítése során valóban tárgyalt Toldy a Kertbeny névsorába is belefoglalt Eötvös-csoporttal, bár a tervezett együttműködés végül nem valósult meg.⁷ Persze az is lehetséges, hogy a német nyelvű folyóirat tervét maga Kertbeny vetette fel, az azonban biztos, hogy nem pusztán Protmann megtévesztésére foglalja ezt bele besúgói „programnyilatkozatába”, hiszen Toldy Ferenchez intézett 1853. november 28-i levelében a következőket írja: „Az Ungarische Vierteljahrsschriftet illetően már kaptam néhány nagyon öröndetes választ, de mivel azok még végleges dolgokat nem tartalmaznak, s én minden ügyben ahhoz tartom magam, hogy hallgatok mindaddig, míg definitív választ nem adhatok, kérem, hogy adjon nekem időt december közepéig vagy végéig, hiszen a vállalkozás úgyszólván csak a következő februárban vagy márciusban indulhat. Csak azért írom mindezt, nehogy újra azt higgye, hallgatásom nemakarást vagy tétlenséget takar.”⁸ A terv mindenképpen egybevágott Kertbeny törekvéseinek fő irányával. Már 1845-ben tervezte *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn* címmel évkönyv kiadását a célból, hogy – ahogy azt később megfogalmazza – a magyarországi németiség „tolmács, közvetítő és békítő elem lehessen Magyarország és Közép-Európa között”. S több mint két évtizeddel később, 1878-ban azzal a javaslattal áll elő, hogy a magyarországi társadalmi, történeti, kulturális viszonyok európai ismertetése céljára adjanak ki negyven-ötvenezer példányban *ENCYCLOPÉDIE HONGROISE ANCIENNE ET MODERNE* címmel francia nyelvű, félhivatalos, a kormányzat által is támogatott kiadványt.⁹

Kertbeny lázas irodalmi tevékenysége mögött azonban mindenekelőtt megélhetési problémák álltak. 1848–49 viharai teljesen elemészítették a korábbi vagyont. Hazatérése után fiútestvérével együtt kettejükre, annak halála (1855) után pedig rá egyedül hárult Bécsben lakó idős édesanyjának az eltartása, akihez a rajongásig ragaszkodott, s szinte minden leveléhez mellékelt számára kisebb-nagyobb pénzüsszeget. Anyjához írt leveleiből nyomon követhető, hogyan kerül Pesten is egyre reménytelenebb anyagi helyzetbe, s hogyan érzi egyre kilátástalanabbnak az abból való kitörést. Pestre érkezése után, 1852 júliusában még igen lelkesen ír a honfitársak kedves fogadtatásáról, megemlékezik Protmannról is, aki „a legbarátságosabb hangon biztosította arról, hogy tetszése szerint tartózkodhat Pesten”, ekkor még igen rózsásan látja az irodalmi életbe való bekapcsolódásának esélyeit is. 1854-re azonban a kép már teljesen megváltozik: „Istenem! Kapnék csak néhány száz guldent egy összegben, hogy minden adósságomat egyszerre kiegyenlíthessem, s azután a havi jövedelmemből nyugodtan élhessek, így azonban minden bevételt elnyelnek az adóssággyukak, s általában már hat nap után ismét szíva nélkül vagyok. Túl kevesem van élni, de túl sok meghalni! Mindig ugyanaz a történet!” – sóhajtja 1854. március 16-i

levelében. Javasolja, hogy anyja költözzön Pestre, így könnyebben tudná támogatni. *„E témáról többet írni – fejt ki április 2-án –, eltekintve az időhiánytól, amúgy is szükségte-
lennek tartom, hiszen én világosan beszéltem. Nem tudtam s nem is tudok semmi biztosat ígérni,
mivel nyolc év óta magam sem tudom, hogy másnap hol fogok aludni, mit fogok enni. Csak jó-
akaratomra és arra hivatkozhatom, hogy itt helyben könnyebb lenne az érintkezés, s bár eddig
még nem volt arra szükség, hogy én egyedül gondoskodjam Magáról, de ha erre sor kerül, bizton
számíthat rám, mivel én inkább egyszerűen lopni vagy rabolni indulok, mintsem hagyjam, hogy
Maga szükségét szenvedjen.”* Rablás és lopás helyett szánta rá magát a rendőrbesúgói
tevékenységre, valószínűleg ez az az állás, amelyről anyjához írott márciusi levelében
– az államrendőrségi akták tanúbizonysága szerint igencsak megalapozatlan derülá-
tással – ír: *„ha az újév óta betöltött állásom biztosabb lesz, havi 60-80 forint havi bevételre
számíthatok, s ha Maga itt lesz, könnyedén biztosíthatok Magának havi 10-15 forintot”.*¹⁰ Ezek
a levelek igen jó lélektani kontrasztot nyújtanak az ajánlkozó besúgó programnyilat-
kozatából áradó látszólagos optimizmushoz és magabiztossághoz. Az is bizonyosra ve-
hető, hogy komolyan nemigen gondolhatott a vállalt nagyszabású feladat végrehajtá-
sára, hiszen az irodalmi életen belüli elszigetelt pozíciója, társadalmi kapcsolatainak
hiánya efféle reményekre egyáltalán nem jogosíthatta fel. Az viszont elképzelhető,
hogy az átmenetileg remélhető anyagi előnyök mellett a rendőrséggel való összeköt-
tetést elsősorban útlevél szerzésére akarta kihasználni, esetleg valóban a tervezett fo-
lyóirat vagy valamelyik másik vállalkozása érdekében, hiszen útlevélre politikai kom-
promittáltként egyébként nem számíthatott. A későbbiekből mindenesetre úgy tűnik,
hogy miután a németországi utazás terve kútba esett, s nem tudni, pontosan miért, de
a lapalapítás terve amúgy is lekerült a napirendről, Kertbeny már csak immel-ámmal
– „hátha csurran-cseppen valami” alapon – tartotta fenn kapcsolatait Protmann-nal.

A rendőrigazgató mindenesetre kezdettől fogva bizalmatlanul fogadta Kertbeny
ajánlkozását, felmerült benne az a gondolat is, hogy Kertbeny éppen az ókonzervatív
párt megbízásából jelentkezik, s valójában kettős ügynöki tevékenységre készül, de
legalábbis könnyen felhasználhatja majd őt ez a párt. Azt is gyanúsnak találja, hogy
Kertbeny a jelentések visszakérésével – s ez a korabeli gyakorlattól eltért – már eleve
arra az esetre is be akarja biztosítani magát, ha a kormány bizalmát elveszti. Így azután
nem meglepő, hogy Protmann jelentésének kézhezvétele után Kempen február 15-én
arról értesíti a rendőrigazgatót, hogy nem fogadja el Kertbeny ajánlatát, ugyanakkor
utasítja őt, hogy igyekezzék a titkosszolgálat kompromittálása nélkül hasznot húzni
Kertbeny kapcsolataiból. Protmann ennek megfelelően – ahogy azt március 18-i je-
lentésében jelzi, miközben küldi a minden fizetett rendőrségi besúgóról kötelezően
elkészítendő kimutatást Kertbenyről – tartózkodott attól, hogy bizalmasabb viszonyba
lépjen vele, s egyelőre csak napi feljegyzések írására szólította fel, és sürgetésére kiutalt
neki 50 konvenció forintot, bár csak teljesítmény utáni bérezést ígért számára. Ki-
mutatásában nem éppen hízelgő jellemzést állított össze ügynökéről: *„Kalandor, nem
minden tehetség nélkül, ügyes, könnyelmű és léha, kellemes modora és jó szimuláló képessége van.”*
Kertbeny álnévül is az útlevél esetében kért Joseph Némedy nevet választotta. *„Telje-
sítménye – írja Protmann – mindaddig egyetlen jelentés volt, mely nem sokat tartalmaz, s inkább
általános eszmefuttatásokon, mint megfigyelési eredményeken vagy tényeken alapszik. Csekély
ügyekezete az ügyet illetően már most megmutatkozik, de használhatóságáról és egyáltalán valódi
szándékairól üteletet alkotni majd csak később lehet.”*¹¹

Kertbeny besúgói teljesítménye valóban igencsak soványka lehetett, a ma rendel-
kezésre álló akták között csak két jelentése maradt fenn. Március végén jelenti Prot-

mann, hogy Kertbeny felhívta a figyelmét dr. Ludwig Lewisnak, a cenzori hivatal alkalmazottjának az üzelmeire, aki a helytartóság egyik tisztviselőjének, a cenzúrahivatal vezetőjének, Weber titkárnak a pozícióját igyekszik aláásni, s kire nézve terhelő adatokat már más forrásból is kapott. Kertbeny jelentésében – amely Protmann egy későbbiekben idézendő jelentésének mellékleteként lelhető fel – elmeséli, Lewis panasza szerint Weber elkobozta a Lewis által szerkesztett *Freimaurer Zeitung* egy példányát, pedig az osztrák sajtórendelkezések nem minősítik a szabadkőműves irodalmat tiltottnak. Eme törvénytelen eljárás ellen Kempenhez nyújtott be panaszt, mint ahogy már korábban is küldött bizalmas információkat Bécsbe feletteseiről és a pesti hivatal munkájáról. Összeállított egy memorandumot a magyarországi sajtóviszonyokról, azt éppen Kertbenyvel javíttatta nyelviileg, s nagy sikert remél attól. Egyébként pedig igyekszik külföldi szabadkőművesekkel kapcsolatba lépni, s alig várja, hogy adandó alkalommal elhagyhassa a birodalmat.¹² Lewis nagyon is jól ismert személyiség volt az államrendőrség vezetői köreiből. Angol család gyermekeként Hamburgban született, 1841-től magántanárként Bécsben lakott, majd 1849-ben érkezett Pestre az Ipartanoda német, francia és angol nyelvtanáráként. Már 1851-ben szállított információkat báró Geringer magyarországi teljhatalmú császári biztosnak, egy alkalommal Schwarzenberg miniszterelnök Belgrádba küldte utazó ügynökként, de ott igen elővigyázatlanul viselkedett. Szabadkőműves volta és kapcsolatai miatt a kormányzat a későbbiekben egyébként is nagy bizalmatlansággal kezelte újra és újra megtett ügynöki felajánkozásait.¹³ Túlságosan nagy kockázatot tehát nem vállalt Kertbeny feljelentése megtételével, sőt tudhatta, hogy a vitatott ügyben Lewis maga fordult már korábban a rendőrminiszterhez.

Másik fennmaradt jelentése tulajdonképpen inkább újabb kiküldetési terv, mintsem tudósítás – immáron egy bécsi útját igyekezett volna a rendőrséggel engedélyeztetni és finanszíroztatni. Mint írja, az uralkodó készülő esküvője alkalmából megbízást kapott az egyik pesti német nyelvű hírlaptól, hogy odautazzék s onnan cikkeket küldjön. A honoráriumot azonban csak utólag fizetik, csupán csekély előleget tudnak folyósítani, ezért – számításba véve a bécsi áraknak a nagy esemény napjaira várható hirtelen felszökését – szüksége lenne száz forint útiköltségre és persze tizennégy napra szóló útiokmányra. „A magasabb érdekekre nézve rendkívül előnyös lenne ez, az abulírott számúra pedig lehetőség nyílna képességeit az eddiginél szélesebb körökben kipróbálni” – írja. Protmann Kertbeny leveléhez azt a kommentárt fűzi, hogy annak eddigi teljesítménye alapján nem várható Kertbenytől eredmény, ennek nyomán Bécsben vissza is utasítják az ajánlatot.¹⁴ Egy hónappal később pedig Protmann tudósítja főnökét türelmének elfogytáról s a Kertbenyvel való kapcsolat megszakításáról. „Teljesítménye – írja – nyolc hét óta három jelentésre terjedt ki, azok is minden tartalom nélküliek, a legutóbbiban az ismert roué jellemrajzát adja, amelyet egy nyugalmas órában állított össze. Túlságosan is világos, hogy Kertbeny célja az, hogy folyamatban lévő terveinek várható eredményeivel hitegesen s egy időre bevételi forrást biztosítson a maga számára, hogysem tanácsosnak látszanék hagyni magam továbbra is becsapni, lóvá tenni. Ezért Kertbeny tudomására hoztam, hogy szükségesnek látok minden további kapcsolatot megszakítani vele.”¹⁵

Így ért tehát véget Kertbeny kalandja a titkosrendőrséggel. Ő valószínűleg már nem is igen bánta, tevékenységét ismét csak teljesen irodalmi vállalkozásainak szentelte. Még korábban megjelent ALBUM HUNDERT UNGARISCHER DICHTER című fordításkötete, egy újonnan létrejött weimari német irodalmi lap (*Weimarisches Jahrbuch für Deutsche Sprache, Litteratur und Kunst*) tevékenységébe is igyekezett a nyár folyamán

bekapcsolódni, Liszt Ferencsel való együttműködése is bizonyos bevételekkel kecsegtette. Közben már dolgozott a magyarországi és magyar nyelvű megjelent könyvek bibliográfiájának összegyűjtésén.¹⁶ Öccse halála után Bécsbe költözik, újságírói tevékenységet folytat, majd 1859-ben illegálisan elhagyja Ausztriát, s csak 1875-ben tér vissza. Külföldön tovább folytatja fordítói tevékenységét, az 1860-as években közzéteszi a magyar emigráció tagjainak listáját, fényképalbumot állít össze róluk; UNGARNS MÄNNER DER ZEIT címmel kötetet jelentet meg a kiemelkedő magyar kortárs személyiségekről. Mintegy a magyar kultúra fáradhatatlan utazó követeként tevékenykedik. Az emigrációban sem menekülhet az állandó pénzügyi zavaroktól. Emberi és szakmai hibái persze nem kevesbednek, s az ellenszenv továbbra is hűséges társként kíséri életútját, itt is gyanakvás övezi, spiclit kiáltanak a háta mögött – mint Jósika Miklós egyik levelében írja, megalapozatlanul. Kertbeny viszont igyekszik mártírként viselkedni, s valótlanúságok állításától sem riad vissza. Jósika Miklósnak 1864 októberében például ezt írja a titkosrendőrséggel való kacérkodását is átértelmezve: „...ellenem odahaza különösen azért acsarkodnak, és tartanak »minden rosszra képesnek«, mert többször észrevették, hogy már ismételten kínos adósságokba keveredtem. De osztrák részről épp elégszer kaptam a legcsillogóbb ajánlatokat – Bach egyszer még az udvari tanácsosi címet és illetményt is felkínálta! –, hogy én, aki olyan jól ismerem a magyar viszonyokat, szenteljem magamat nyíltan a bécsi célok-nak; ám én inkább választottam, hogy az adósok börtönébe kerüljek, vagy hogy éhezsek együtt idős édesanyámmal és rokonaimmal, vagy újabb adósságokat csináljak; ezért azt gondolná az ember, hogy zilált körülményeimnek ilyen gyalázatos állapota mindenki számára, aki nem esett egyenest a fejére, a legfényesebb tanúság és ellenbizonyíték lehetne mindarra a sok közönséges és ostoba vádaskodásra, amiket ráadásul soha nem mondanak ki nyíltan, csak susognak róla”. A későbbi, Kertbeny tevékenységét méltató kortárs kiadványok – melyek mögött vélhetően maga Kertbeny rejtőzött – is sorra átvesszik a titkosrendőrség által megkörnyékezett, de állhatatosan ellenálló Kertbeny képét.¹⁷

Ma már biztosan tudjuk, amit a kortársak csak sejtettek, hogy e hősi póz nagyon is idegenül festett Kertbeny – Móra Ferenc szavaival élve –, „a fiatal hebrencs” alakján, aki azzal áltatta magát, hogy a titkosrendőrség vezetőit lóvá teheti s felhasználhatja saját céljai érdekében. Persze a vállalkozás így sem volt teljesen haszontalan, hiszen legalább ötven forintot hozott a konyhára, ami néhány oldal álmodozásért és óvatos mellébeszélésért nem is volt rossz eredmény. Egy hivatásos írónak pedig, ahogy azt maga is írta, nem okozhat problémát néhány, a tetszése szerinti célnak megfelelő írásművet készítenie, majdhogynem a szakmába vág a feladat – gondolhatta.

2. Egy hivatásos rendőrügynök a Bach-korszakban

Kertbeny Károly a megélhetési gondok szorításában s tulajdonképpen igen komolytalan elképzelésekkel lépett kapcsolatba a titkosrendőrséggel. Valószínűleg nem is szándékozott személyre szóló denunciaciókat tenni, úgy vélte, beszerezheti ezúton tervezett külföldi útjához az útlevelet s persze az útiköltséget, néhány hónapig megszabadulhat anyagi gondjaitól, s kedvezőbb körülmények között folytathatja irodalmi munkásságát. Az ő esetének ellenpárja lehet Josef Lichtensteiné, egy magyarországi értelmiségie, aki a biztos jövedelemszerzés reményében hivatásos rendőrügynöki pályára adta magát.

Lichtenstein Pozsonyban élő „történészként” fordul Kempen rendőrminiszterhez 1852. június 8-án. Mint írja, megélhetése érdekében különböző lapok számára küld tudósításokat, beszámol azokban a helyi eseményekről, a közhangulatról. Sokkal cél-

szerűbb lenne – érvel –, ha közvetlenül az államrendőrségnek küldhetné információit, s abból fedezhetné létfenntartását, a hiteles információk közvetítése a kormányzat számára is előnyökkel járhatna. Felajánlkozásához azonnal mellékel két hangulatjelentést is, amit azután jelentések sortüze követ. Írásai valóban olyanok, mintha egy korabeli újság olvasói levelek rovatát olvasnánk. A kormányzatnak azonban megvolt a saját apparátusa efféle általános információk szerzésére, hiszen mind a közigazgatási, mind a rendőri szervek kötelezettségeihez hozzátartozott hangulatjelentések rendszeres „gyártása” – ezek a jelentések persze éppen ezért meglehetősen sematikusak voltak, de a legfontosabb tendenciákról tudósíthattak. Fizetett besúgótól az államrendőrség bizonyosan nem efféle hangulatjelentéseket várt. Nem meglepő tehát, hogy Kempen már június 13-án értesíti a pozsonyi városparancsnokot, hogy közölje Lichtensteinnel az elutasító választ. Lichtenstein azonban ezzel mit sem törődve még egy hónapon keresztül szinte elárasztotta Kempent jelentéseivel.¹⁸

Ezután egy időre kikerül Lichtenstein a bécsi államrendőrség látóköréből, de az idő alatt sem tétlenkedik, teljes erővel a Podolsky pozsonyi rendőrigazgatónak teljesített ügynöki szolgálatnak szenteli magát, nem is eredménytelenül. Főnöke teljesen elégedett vele. Amikor 1853 nyarán fizetett ügynökeiről készített listáját összeállítja, a következő jellemzést adja az „*irodalmár és festő*” Lichtensteinről: gyakorlott, furfangos, szorgalmas, megbízható, lojális és becsületes. Fizetése kezdetben havi húsz forint volt, de már feltornázta magát havi negyven forintra, álneve: „*Világos*”. Feladata a közhangulat, a papság, a katonaság és az alsóbb nemesség figyelése. Egyetlen negatívumként azonban mindehhez hozzáteszi, hogy Lichtensteinnek a rendőrséghez fűződő viszonya sajnos nem oly ismeretlen a közvélemény előtt, mint ahogy az kívánatos lenne.¹⁹ Ez utóbbi észrevétel megerősíti egy 1854 tavaszán született másik pozsonyi jelentés is: „*Lichtenstein, ahogy a legtöbb itteni rendőrügynök, a pozsonyi közvélemény előtt általánosan ismert, mivel mindennap legalább egyszer megjelenik a rendőrigazgatóságon.*”²⁰

Lichtenstein 1854 októberében újra jelentkezett Kempennél. Ebben a levelében részletes életrajzot közöl magáról: 59 éves, katolikus, nő, felesége apja katonatiszt, egyetlen bátyja Aspernnél a franciák elleni háborúban esett el. Ő maga 1812–16 között katonafelcserként működött, majd könyvtáros és „történész”. 1847–1851 között már részt vett ellenszolgáltatás nélkül az államrendőrség tevékenységében, de anyagi helyzetének romlása arra kényszerítette, hogy 1851 augusztusa óta a pozsonyi rendőrigazgatóság fizetett ügynöke legyen. Nyelvtudása: német, magyar, szlovák, latin, francia, s „valamennyire” tud „illírül”, azaz szerbül is. Részletes kimutatást mellékel tevékenységéről, az 1853. augusztus 10-e és 1854 októbere között szállított információiról. Rendszerető, aprólékos „hivatalnokként” pontokba szedett házi jegyzőkönyvet vezetett magának feljelentéseiről. A listán összesen 453 tétel szerepel, melyekről – ahogy azt a már idézett 1854. tavaszi jelentés is igazolja – szóban számolt be, ezt kiegészíti 13 írásos jelentés, melyet 1853. szeptember 29. és ugyanazon év október 20. között készített. Listájának legelején a következő témák szerepelnek:

„1. Az általános hangulat Pozsonyban. A női társaság. A mágnások, a plébánosok, a plébániák hanyatlása. Az egyházi rendek tagjai. A protestánsok, a zsidók. Az aktív hivatalnokok, a magyarok és nem magyarok. A hadsereg, az ügyvédek, a polgárok, a színház és a kaszinó. A kávéházak és a vendéglők.

2. Speciális áttekintés. A legrangosabb mágnások, a nyugalmazott katonatisztek. A hangadó polgárok.

3. *A radikális párt matadorai. Mikovinyi ügyvéd, Hauser, a Büky testvérpár, Tauet, Meszlényi volt honvéd ezredes. Ide tartoznak: Szenessy ügyvéd, Zeisel fogorvos, Supper és felesége, szül. Bourignon bárónő. Lakner és Grazl magisztrátustagok, a takarékpénztár hivatalnokai, Scultety főhadnagy, Slavy őrnagy, Farkas volt honvéd ezredes – utána következnek a helyes gondolkodásúak (»Gutgesinnite«) matadorai: Kőszeg sen., Strohmayer, Fischer és Scherz ház, Barth ferences rendi gvárdián, Raninger, Fikl, Baumann, Ehler őrnagy és Gräbner, Rauscher, Albély, Csida nagykereskedő, Tittel.*

4. *Napijelentés. Simonyi, Braun, a radikálisok nyelve.*

5. *Az új cs. k. hivatalnokokról elhangzottak. Az ókonzervatívok, a nemesség és a polgárok, a csehek. A titkosrendőrségbe javasoltak jellemzése. Balkant, Gaißler, Vierzigmann.*

6. *Pálffy János gróf, Zay gróf, Esterházy József gróf, Collonich gróf. Schuselka röpiratairól, a gabonauzsora ügyében hozott rendelkezésekről. Kedvezőtlen hírek a radikálisokra nézve.*

7. *Meszlényiné. Bacsák, Zeisel, Némethy József váltótörvényszéki elnök. Az idegen hivatalnokok iránti gyűlölet.*

8. *A rendőrség iránti gyűlölet, gabonakivitel, politika, a radikálisok.*

9. *Előkészületek az uralkodó születésnapja alkalmával rendezendő ünnepségre, aug. 18., febr. 18., az új rendőrigazgató, zsidógyűlölet, Vetsera, Bednarits és Justi.*

10. *A városi hivatalnokok, Kampfmüller polgármester, Vetsera, Justy, Ferenczy, Bednarits, Kettner, Halesch. A egyháziak befolyása.*”²¹

Valóban igen szorgalmas jelentőnek bizonyult Lichtenstein. Tudósításai azonban, ahogy azt a lista mutatja, egyáltalán nem korlátozódtak általános hangulatjelentésekre, hanem az egyes személyek elleni denunciációk is jelentős szerepet játszottak azokban – persze tekintetbe véve a róla kialakult pozsonyi képet, igencsak kérdéses, mennyire lehetett képes valóban „titkos” információkat közvetíteni. Valószínűleg leginkább csak a városban keringő híreket ontotta a rendőrigazgató elé. Jó teljesítményére hivatkozva Lichtenstein azt kéri beadványában Kempentől, hogy alkalmazzák őt inkább Bécsben. A rendőrminiszter azonban úgy ítéli meg, hogy eredményesebben lehet őt Magyarországon hasznosítani, s elutasítja a javaslatot.

1856-ban bukkan fel újra Lichtenstein neve a bécsi rendőrminisztérium aktáiban, amikor is sajátos vállalkozásba kezdett. A rendőrséggel fenntartott kapcsolatait és spiclijelentéseibe is belefoglalt hely- és személyismeretét is kamatoztatva privát munkaközvetítő és albérlés-közvetítő információs irodát kívánt alapítani, bár elképzeléseinek elemei (egy-egy személyek lakóhelyének felkutatása) akár egy modern magándetektív feladatköréhez is tartozhatnának. A következő német nyelvű hirdetményt jelentette meg:

„Hirdetmény

1856. január 2-án megkezdte működését Pozsonyban az »Információszerző Ügynökség« (Auskunfts-Comptoirs-Agentie) és »Munkaközvetítő-Társaság» (Dienstboten-Zumittlungs-Anstalt), erre az alulírott hivatalos engedélyt kapott.

Az alulírott kéri a potenciális munkaadók legmelegebb támogatását, hogy az intézmény megfelelő szolgáltatásokat nyújthasson, s a publikum igényeinek – amennyire csak az lehetséges – megfelelhessen.

Az »Információszerző Ügynökség« tevékenységi körét illetően az alulírott biztosítja a közönséget, hogy mindenféle tisztességtelen eljárást és megalapozatlan megbízást kerülni fog, az ügynökség fő feladata a következő lesz: lakásbérlési lehetőségekről (a lakást kiadó személy egyértelmű

felhatalmazása alapján), egyes egyének lakóhelyéről, s egyáltalán minden, a tudomány, a művészet, az ipar és a gazdaság valamely ágát érintő ügyben a lehető legpontosabb információk szerzése. Ezért minden nyelv-, rajz-, írás-, vívás-, zene-, tánc és lovaglástanár avagy bármely más ágban tevékenykedő tanár és művész, továbbá festő, gyorsíró, másoló, fordító – azaz mindenki, aki új alkalmazást keres, s általában véve valamely szolid üzletágnak kívánja magát szentelni, szívveskedjék pontos címét a szükséges információkkal együtt az ügynökségen (Óváros, Zichy u. 201.) meghagyni. Az információk felvétele e hirdetmény megjelenésének időpontjában megkezdődik.

Az alulírott szigorú kötelességének fogja tartani a kapott megbízásokat a legnagyobb megelégedettségre teljesíteni, annak biztos tudatában, hogy az illető tekintetes hatóságok tevékenységét a lakosság érdekében támogatni fogják.

A vállalkozás szűzárld és tartós fennmaradását biztosítja a koncesszióba belefoglalni kívánt tialalom az engedély nélküli közvetítő tevékenységre vonatkozóan, mely eddig a háztartások igazi rákfeneje volt, mivel a személyzet korrumpálódására és csalásokra teremtett alkalmat.

Az alulírott azzal kecsegteti magát, hogy Pozsony közvéleményének intelligenciája támogatni fogja kezdeményezését a munkaközvetítői szolgálat megnyugtató megoldására, s ez lehetővé teszi, hogy a vállalkozás felvirágozhassék.

Pozsony, 1855. december

Josef Lichtenstein,
a fenti ügynökség tulajdonosa”

Az ötlet valóban nagyszerű volt. Igen könnyen elképzelhetjük azonban, milyen lelkesedéssel fogadta a pozsonyi közönség azt a gondolatot, hogy háztartásának személyzetét a rendőrség közismert besúgójának közvetítésével toborozza, így esetleg zavaratalan betekintést nyújtva a rendőrségnek családi élete legintimebb zugaiba. A vállalkozás beindítására már csak azért sem kerülhetett sor, mivel – ellentétben a közleményben foglaltakkal – a hivatalos engedély nem érkezett meg. 1856. január 6-án ugyan Lichtenstein hivatalos iratban fordult a magyarországi kormányzósághoz, támogatásukat kérve a vállalkozáshoz. Mint írja, már 1850-ben is fontolgatta hasonló cég beindítását, de akkor felhagyott vele. 1856 augusztusában viszont már levelet intézett a magyarországi kormányzóság helyettes elnökéhez, Attems grófhhoz, melyben kifejtette, hogy e vállalkozás beindítására éppen titkos ügynöki tevékenységének fedezéséhez van szükség, hogy igazolt jövedelmi forrással rendelkezzen a közvélemény előtt, s hogy annak sikere esetén további szolgálatait ismét anyagi ellenszolgáltatás nélkül végezhesse. Közli ügynöki tevékenységének addigi összmérlegét is: 819 rendszeres és 114 rendkívüli jelentéstétel. Terve nem aratott sikert a kormányzat köreiben – az állampolgárokat szigorú állami felügyelet alatt tartani kívánó hatóságok sem fogadhatták jóindulattal egy magán információs iroda gondolatát, s elutasították a beadványt. Minderről Lichtenstein a rendőrminisztériumhoz intézett kétségbeesett hangú beadványában számol be 1856. február elején, megvilágítva saját spiclipályafutásának árnyoldalait is.

Állítása szerint már 1854-es áthelyezési kérelmét is az indokolta, hogy megromlott kapcsolata a helyi rendőrigazgatóság hivatalnokaival. Ekkor ugyanis Podolsky azzal bírta meg, hogy róluk is szállítson információkat, amit meg is tett. Podolsky azonban egyes személyes viszonyaiban – mint írja Lichtenstein – kellemtlenül érintve érezte magát, s az illetőknek is megmutatta a jelentést, amit azok Lichtensteintől természetesen nagyon rossz néven vettek. Ráadásul a közönség előtt is lelepleződött, vallja

be Lichtenstein, igaz, ő ezt annak tulajdonítja, hogy Podolsky megbízásából alkalmanként részt vett a városban tartózkodó idegenekről készült kimutatások összeállításában, ami rendőrkormányzati feladat volt. Ezek után igen nehezen találna bármiféle más munkalehetőséget a maga számára a városban, amire pedig szüksége volna, mivel Podolsky egyre rosszabbul fizeti, 1856 januárjában összesen húsz forintot utalt ki számára. Lichtenstein melléki panasziratához az ebben a hónapban szállított feljelentések listáját is, tizenhét tétellel – szerepelt ebben egyes személyekről szállított információ éppúgy (sejthetően persze most leginkább a városban keringő társasági pletykák választékából), mint helyzetkép az utcai koldulásról, a *Pester Lloyd*nak a pozsonyi hűshelyzetről megjelent cikkéről összefoglaló vagy egy ötíves tervezet arról, hogyan lehetne útépitési programmal csökkenteni a proletárok számát Magyarországon. És ezért csak „20, azaz! húsz guldent kaptam. Kérem én alázatosan – írja Lichtenstein –, mit kellene egy hónapon át teljesítenem ahhoz, hogy azért annyit kapjak, amiből legalább a legalapvetőbb szükségleteimet fedezni tudjam. Ezt sem a császári-királyi apostoli felség, sem egy lojális kormány nem akarhatja, egy makulátlan férfiút, mint én, nem fognak éhen halni hagyni, miközben mások, akik csak látszat szerint szolgálják az uralkodót, büszkén grasszálnak. Nincs vagyonom, sem hitelem, a jelen pillanatban három napra elegendő készpénzem sincs. Túlságosan átadtam magam a litkosrendőri tevékenységnek, minden mást elhanyagoltam, ami jövedelmet jelenthetne, s ha gyorsan nem érkezik segítség, úgy a gondok lenyomnak, s a kétségbeesés osztályrészem; egyedül azzal a reménnyel bízom Istenben, hogy a cs. k. tekintetes rendőrigazgatóság nem hagyja magára a legmagasabb császári ház igazi szolgálóját, s segítség érkezik, még mielőtt rajtam és szegény hitvesemen az örület venne erőt”. Lichtenstein helyzete valóban nem lehetett rózsás. Az „elhasználódott”, azaz a közvélemény előtt lelepleződött, így hasznavehetetlenné vált s a szolgálatból elbocsátott rendőrügynökök általában kisebb összegű, néhány havi fizetésüknek megfelelő végkielégítést kaptak – és azontúl semmiféle nyugdíjszerű támogatásra nem számíthattak. Kempen rendőrminiszter azonban a Lichtensteinéhez hasonló kérésekre általában megértően reagált a már idős, keresésképtelen (s a hatvanéves Lichtenstein már valóban annak számított) elbocsátott ügynökök esetében. Feltételezhető, hogy kapott is – ha nem is túlságosan nagy összegű – támogatást, hiszen 1856 májusában már kötelességtudó besúgóként arról ír, hogy mivel nemrégiben „államköltségen” a Délvidéken járt (leveléből nem derül ki több a megbízás jellegére és a megbízóra vonatkozóan), kötelességének érzi az ott tapasztaltakról jelentést készíteni, s részletesen beszámol az utazókkal való hivatalos bánásmódról, a nyilvántartás hiányosságairól, a közbiztonságról.²³ Hogy ezután hogyan alakult volna ügynöki vagy civil pályafutása, nem tudjuk, mivel a rendőrigazgató egy 1856. őszi jelentéséből már arról értesülhetünk, hogy Lichtenstein alkalmazása időközben bekövetkezett halála folytán megszakadt.²⁴ Története a könnyed kalandor besúgó típusa mellett a korabeli spicliársadalom másik jellemző alakját festi elénk: a feladatával testül-lelkeztül azonosuló, tehetséges és készséges strébert, aki pénzügyi kiszolgáltatottságában maga is mindinkább áldozatnak érzi magát, miközben mindenféle skrupulusok nélkül szállítja, ontja jelentéseit.

Jegyzetek

1. LEVÉLFOGALMAZVÁNY PROTMAHNOZ, Bécs, 1854. január 18.; PROTMAHNOZ JELENTÉSE KEMPENHEZ, Pest, 1854. február 9. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Außenministerium, Informationsbüro, BM 1854: 384., 1708.
2. Kertbeny életére és munkásságára vonatkozóan I. Detrich Márta: KERTBENY KÁROLY ÉLETE ÉS MÚFORDÍTÓI MUNKÁSSÁGA, Szeged, 1936; Danielik József: MAGYAR ÍRÓK. ÉLETRAJZ-GYŰJTEMÉNY, 2. köt. Szt. István Társulat, 1858. 143–144.; Hatvany Lajos: EGY FŐLÖSLEGES EMBER. *Pesti Napló*, 1917. május 27.–augusztus 19. In: ÖT ÉVTIZED. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961.
3. KERTBENY KÁROLY MAGYAR NYELVŰ LEVÉLFOGALMAZVÁNYA GYULAI PÁLHOZ. 1875. OSZK Kézirattár, Levelestár.
4. Móra Ferenc: KERTBENY. In: NAPOK, HOLIDAK, ELMŰLT CSILLAGOK. Genius, 1935. 86–87.
5. KERTBENY LEVELE A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG TAGJAIHOZ, 1850. MTA Kézirattár, M. Irod. Lev. 4 r. 77. No. 135.; KERTBENY LEVELE ARANY JÁNOSHOZ, Buda, 1854. január 9. MTA Kt, K 513/274., kiadta és a magyar fordítást közölte: ARANY JÁNOS LEVELEZÉSE (1852–1856). S. a. r. Sáfrán Györgyi (= ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI, XVI. k.) Akadémiai Kiadó, 1982. 948–949.
6. Kertbeny Arannyal folytatott levelezéséről lásd: MTA Kt K 513/272–292. ARANY JÁNOS LEVELEZÉSE 84–89., 313–314., 362., 367–376., 505–507., 631–632., 835–841., 925–926., 943–956., 1003–1004., 1058–1059.; Kertbeny Gyulai Pálhoz írt levelei: OSZK Kt Levelestár, kiadva: GYULAI PÁL LEVELEZÉSE 1843-TÓL 1867-IG. S. a. r. Somogyi Sándor. Akadémiai, 1961. 141–143., 146–150., 223–226.; Kertbeny levelei Toldy Ferenchez: MTA Kt M. Irod. Lev. 4 r. 77.; Kertbeny: IRODALMUNK TÚL A HATÁROKON. *Szépirodalmi Lapok*, 1853. 275–278., 291–295., 307–310., 387–393., 403–408., 579–584., 595–599., 611–615., 627–632., 643–648.; [Kertbeny]: DIE HEILIGE UNGARISCHE KRONE UND IHRE SCHICKSALE. Robert Lamper, Pest, 1853.
7. A MAGYAR SAJTÓ TÖRTÉNETE II/1. 1848–1867. Szerk. Kosáry Domokos–Németh G. Béla. Akadémiai, 1985. 478–480.; Julius von Farkas: DEUTSCHE ZEITSCHRIFTEN DER UNGARN KUNDE. Ungarische Jahrbücher, Bd. 11. 1931. 1–14.; Farkas Gyula: A MAGYAR IRODALOM NÉMETORSZÁGBAN. Egyetemes Philológiai Közlöny, 60. évf. 1936. 159–179.; A HAZAI IRODALOM, TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET SZEMLÉJE. *Új Magyar Múzeum* IV. évf. 1854. 1. füzet, 20.
8. KERTBENY NÉMET NYELVŰ LEVELE TOLDYHOZ. Buda, 1853. november 28. MTA Kézirattár, M. Irod. Lev. 4 r. 77. No. 147.
9. [Kertbeny]: ERINNERUNGEN AN GRAF STEFAN SZÉCSENYI [!]. Von K. M. K. h. n., é. n.; Kertbeny: MEMORIAL AN SEINE EXZELLENZ HERRN AUGUST VON TREFORT. Universitäts Buchdruckerei, 1878. 14–15.
10. KERTBENY NÉMET NYELVŰ LEVELEI ÉDESANYJÁHOZ, 1852–1869. OSZK Kt Levelestár.
11. LEVÉLFOGALMAZVÁNY PROTMAHNOZ, Bécs, 1854. február 15., PROTMAHNOZ JELENTÉSE KEMPENHEZ, Pest, 1854. március 18. Informationsbüro, BM 1854: 1708.
12. PROTMAHNOZ JELENTÉSE KEMPENHEZ, Pest, 1854. március 24. és Pest, 1854. május 8-i jelentésének melléklete. Informationsbüro, BM 1854: 2118; 2617.
13. Az államrendőrség Lewisszal kapcsolatos aktái: Informationsbüro, BM 1852: 21., 34., 1854: 2118., 1856: 2330., 1857: 1881., 1858: 27., 110.; az érintett ügyben Lewisnak Kempenhez intézett panaszbeadványa, Pest, 1854. március 24. ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Oberste Polizeibehörde, Präs. II. 1854: 1951.
14. PROTMAHNOZ JELENTÉSE KEMPENHEZ, Pest, 1854. április 9.; LEVÉLFOGALMAZVÁNY PROTMAHNOZ, Bécs, 1854. április 12. Informationsbüro, BM 1854: 2141 melléklete.
15. PROTMAHNOZ JELENTÉSE KEMPENNEK. 1854. május 8. Informationsbüro, BM 1854: 2617.
16. Trostler József: KARL. M. KERTBENY IM BRIEFWECHSEL MIT DEUTSCHEN SCHRIFTSTELLERN. Ungarische Rundschau, 2. Jhg. 1913. 945–989.
17. Kertbeny fényképalbuma, levelei Jósika Miklóshoz: Jósika Miklós: „IDEGEN, DE SZABAD HAZÁBAN”. Szerk. Kokas Károly–Szajbély Mihály. Szépirodalmi, 1988; KERTBENY LEVELE JÓSIKÁHOZ, Brüsszel, 1864. október 12. Uo. 559–564.; [Adolar Borneck]: KURZE MEMORIEN VON K. M. KERTBENY. Ramming'sche

Buchdruckerei, Dresden, é. n.; DATENBLÄTTER ZU K. M. KERTBENY'S MEMOIREN 1824–1875. Nach seinen Diktaten, Briefsammlungen und Tagebüchern kronologisch zusammengestellt und für den Freundeskreis handschriftlich herausgegeben von seinem Landsmanne Josef Fekete. 1. Heft: 1824–1851. M. Hect, Berlin, 1875.

18. LICHTENSTEIN LEVELE KEMPENHEZ, Pozsony, 1852. június 8., jelentései jún. 9., 11., 12., 14., 15., 17., 21., 29., júl. 25-i dátummal; KEMPEN LEVÉLFOGALMAZVÁNYA A POZSONYI VÁROSPARANCSNOKHOZ, Bécs, 1852. jún. 13. Informationsbüro, BM 1852: 19.

19. A MAGYARORSZÁGI KATONAI ÉS POLGÁRI KORMÁNYZÓSÁG JELENTÉSE KEMPENHEZ. Buda, 1853. július 18. Informationsbüro, BM 1853: 436.

20. GOSZTONYI ÖRNAGY JELENTÉSE KEMPENHEZ. Pozsony, 1854. március 24. ÖStA, AVA Oberste Polizeibehörde, Präs. I. 1854: 1079.

21. LICHTENSTEIN LEVELE KEMPENHEZ. Pozsony, 1854. október 4. Informationsbüro, BM 1854: 5912.; Franz Schuselka osztrák–német ellenzéki publicista.

22. Az ügygel kapcsolatos iratokat lásd mellékletként Lichtensteinnek az Oberste Polizeibehördehez intézett (Bécs, 1856. február 5.) beadványához. Informationsbüro, BM 1856: 36.

23. LICHTENSTEIN BEADVÁNYA. Pozsony, 1856. május 26. Informationsbüro; BM 1856: 36.

24. PODOLSKY JELENTÉSE KEMPENHEZ. Pozsony, 1857. március 1. Informationsbüro, BM 1857: 2.

(Ezúton köszönöm az ausztriai Fonds zur Förderung der Wissenschaftlichen Forschungen-alapítványnak, személy szerint pedig Moritz Csáky és Horst Haselsteiner professzoroknak bécsi tanulmányutamhoz nyújtott támogatásukat.)

Takács Zsuzsa

VISSZAPILLANTÁS

Olyan erővel hatott rám a történet, melyet új, nálam kilenc évvel fiatalabb munkatársnőnk az iroda szokásos, év végi összejelentésén előadott, hogy úgy éreztem, megfulladok, ha nem hagyhatom ott a konferenciatermet. Sietve elköszöntem tehát, és a szobámba menekültem. A villanyt fel sem gyújtva, nehogy eláruljon az ajtóreszen át a folyosóra szűrődő fény, valósággal fölszakítottam az ablakot, és jó tíz percig álltam sötétben, hidegben, besüvítő szélben, míg magamhoz tértem, és elhatároztam, hogy hazaindulok. Az út jelentős részét gyalog tettem meg a viharos időben, és átfagyva, nedvesen érkeztem haza. Már számtalanszor tapasztaltam, milyen heves ellenszenvet érzek az iránt, akibe később beleszeretek. Ezúttal azonban szó sem lehetett ilyesmiről, kolléganőnkben, előadásmódjától eltekintve, semmi figyelemre méltót nem találtam, feleséggel viszont hosszú idő óta a legkiegyensúlyozottabb módon élünk, elhitte végre, hogy sosem fogom elhagyni, cserébe lemondott arról, hogy mint annak előtte gyakran mondta: „olvasson a gondolataimban”, aminél kétségbejítőbb mondatot aligha ismerek.

Az említett összejelentésen elhangzott történet jó nyolcvan éve esett meg egy isten háta mögötti tanyán. Főszereplője egy akkor négyéves leánya, kolléganőnk nagynagynénje, aki szomjan halt, mert a javasasszony megtiltotta a szüleinek, hogy inni

adjanak neki, mondván, hogy rontás van a gyermekek. A fizikai rosszullétemet kiváltó eset hatása a következő napokban is olyan élénken foglalkoztatott, hogy végére akartam járni, mi lehet az oka. Elmentem tehát anyám egy idős barátnőjéhez, aki egy időben az idegklinika belgyógyász konzulense volt, és a vele való beszélgetés után meg is nyugodtam. Ő azt mondta, hogy a halála körülményeit felfogni képtelen gyermek lelke azóta bolyong választ és könyörületet keresve, és hogy bennem most együttérzésre talált, megnyugszik, meghal végre. Hozzátette azt is, hogy a szakirodalom ismer ilyen eseteket. Nem mertem megkérdezni, miféle szakirodalomról beszél, mert féltem, hogy kérdésemet gúnynak veszi, és megbántódik, vagy ami még ennél is rosszabb, kiderül, hogy az én esetemhez hasonlókról van szó, azaz idegbetegnek tart. Magyarázatot fenntartás nélkül elfogadtam, még büszke is voltam beleérző képességemre, s ezzel, gondoltam, az élet visszatér normális medrébe.

Történt azonban egy alkalommal, hogy kettesben maradtunk a földszinti tervezőteremben új kolléganőnkkel a hivatalos munkaidő után. Mind a ketten különmunkán dolgoztunk, én egy marokkói műemlékegyüttes felújítási tervét készítettem egy nemzetközi pályázati felhívásra, ő, úgy tudom, egy lakópark terveit csinálta. Munkánk befejezése után együtt mentünk egy szakaszon a metró Kálvin téri megállója felé a rosszul kivilágított, koszos, tél végi utcákon. Gyerekkorunkról beszéltünk, a gyerekek szorongásairól, melyekről a felnőttvilág tudomást sem vesz. Kiderült, hogy az ő nagyanyja ugyanazokat a nekrofil verseket olvasta neki elalvás előtt, melyekkel engem „altatott” meglehetősen szomorú sorsú anyám. Furcsa volt hallanom, ahogyan a *Három árva sír magába'* kezdetű verset mondja, s még ennél is furcsább, hogy arról a regényről beszél, melyet, szemben az előbb említett Gyulai Pál-verssel, mind az ideig úgy hittem, rajtam kívül a kutya sem ismer, s mely az *Anyaszív rejtelvei* sokatmondó címet viselte. Felzaklatott a velejég hazug regény tartalmának immár közös felidézése. A vértanú anya először füle levágásával, majd a szeme világáról való lemondással próbálja gyermeke életét megmenteni, s a továbbiakban kezét, lábát s ki tudja, mijét vágják még le. Mig anyám délutánoként aludt, én (tizenkét éves lehettem) elolvashattam a regény egy-egy fejezetét, de pontosan csak egyet, hogy meg ne ártson a tömény borzalom, s így részletekben mérgeződtem és szorongtam. Mivel a bambaságig menően engedelmes fiúcska voltam, hosszú ideig nem szegtem meg az anyai parancsot, egy alkalommal azonban fölláztam, és végigolvastam a könyvet. A kolléganővel való beszélgetés most felszínre hozta a gyötrelmes emléket, és bár jókedvűen váltunk el, nevetgélések közepette fűztem cinikus megjegyzést a regény végére már csak pulzáló torzófigurához, kezdtem úgy látni, hogy mindnyájan nyomorúságra születtünk, a várost ellepő megcsonkított bérkoldusoktól, „futtatóikon” át, az őket nagy ívben elkerülő járókelőig.

Beszélgetésünket hosszú letörtségem követte, de eljött váratlanul a tavasz, s vele az örömteli hír, hogy első helyet értem el az el-Ksar el Khabir-i műemlékegyüttes felújítására kiírt pályázaton. Feleségemmel készülődni kezdtünk a csaknem kétéves távollétre, életkedvem lassan visszatért. Munkatársaimtól is búcsút vettem, és az ilyenkor szokásos pezsgőzés után véletlenül, de nem előérzetektől mentesen, fiatal kolléganőmmel együtt távoztam az irodából. Ő azt mondta, hogy fáj a feje, és valóban, a hosszú szempillája vetette árnyékánál mélyebb árnyék sötétlett a szeme alatt. Azt mondta, inna egy teát, hogy gyógyszerét bevegye, ha hajlandó vagyok beülni vele a közeli szpesszóba. Beszélgetésünk során kiderült, hogy 1953-ban hónapokon át együtt voltunk, friss tébécés fertőzésünkkel a szabadság-hegyi gyermekszanatóriumban. Innen

már csak egy hajsza válaszott el attól, hogy felidézsem halálfélelemmel teli éjszakámat. Mint lázadó kamasz rendszerellenes verseket írtam, melyeket apám börtönbüntetése és a kitelepítéstől való szüntelen félelem motivált. A verseket, illetve a Petőfi modorában írt „csatadalokat” bejegyeztem egy pepita füzetbe, és legszemélyesebb holmijaimmal együtt magammal vittem a szanatóriumba is. Azon az emlékezetes éjszakán borzalmas történetet hallottam a szomszéd ágyon fekvő, mint takarító nénink mondta: „hibás szemű”, higiéniai okokból kopaszra nyírt, egyébként gyönyörű cigánylánytól. Életemben olyan szép testet nem láttam, mint amilyen azé a tizennégy év körüli lányé volt; egyik szemére leragadt szemhéja azonban visszatartott attól, hogy viszolygás nélkül nézzek az arcába. Lopva a mozgását lestem inkább, kivillanó bőrét, ahogyan papucsában ki-be császkal, vagy kórházi pizsamájában végigdől az ágyon. Tejbegrízvacsoránk, fogmosásunk és villanyoltás után a lány elmesélte, hogy a bátyja ávós, és mint fogalmazta, „rohadt ellenségeket” darál bele a pincében működtetett darálóba. Bennem, mondanom sem kell, hálás hallgatóságra talált, és ezt az első pillanatban látta. Egy percig sem volt kétségem afelől, hogy megkaparintják a pepita füzetet, és én nem a tüdőbajomba halok bele, hanem az óriásdarálóban végzem. Kivert a veríték, tüzelt az arcom, de igyekeztem közönyt színelve kérdezősködni, hogy rokonszenvét elnyerjem, s másrészt, hogy tisztában legyek az esetleg fontos részletekkel. Látszott, hogy ágyszomszédom nem először adja elő a történetet, s talán már unta is, egyre vontatottabban válaszolt körmönfont kérdéseimre, és csakhamar elaludt. Aludt az egész társaság, a „hibás szemű” és másik ágyszomszédja: egy hét év körüli kislány és a sarokban az ikerfiúk. Kióvakodtam akkor a folyosóra, ahol fémszekrényeink sora állt, de az ajtót kinyitva elszoruló lélegzettel tapasztaltam, hogy vulkánfiber bőröndömnek a benne levő pepita füzettel együtt nyoma veszett. Szégyen ide, szégyen oda, vinnyogva sírtam, és amikor a gyér megvilágításból az éjszakás nővér (mint szüleim megérkezésünkkor azonnal kiderítették: egy volt apáca) előkerült, lázasan kérlelni kezdtem, hogy adják elő a bőröndöt a benne lévő fontos füzet miatt. Elképedt szegény, megtapintotta a homlokomat, és megállapította, hogy a lázam alaposan felszökött, és visszaparancsolt az ágyba. A bőröndöm szüntelen visszakövetelésére annyit válaszolt csupán, hogy gondosan őrzik a padláson, nem veszhet el.

Amikor emlékeim felidezésének ehhez a pontjához értem, kolléganóm szemében már gyülekeztek a könnyek, majd vállamra hajtva fejét bevallotta, hogy ő volt a hét év körüli kislány a kórteremben. Emlékszik a hirtelen támadt jövés-menésre, vinnyogó sírásomra, felszökő lázamra, és azóta is mindenütt keres. Akkor már szorosan egymás mellett ültünk az eszpresszó asztalkáit körbefutó kemény padkán, mint két hajótörött. Védelmezőn átkaroltam gyöngé vállát.

NOVELLAPÁLYÁZAT

Balla D. Károly

AZ AGNOSZTOSZ-REJTÉLY

„Minél több könyvet olvasol el, annál kevésbé bízatsz abban, hogy valami újat még megtudhatsz a világról.”

(Bodolay)

Ez a történet nem történt meg. Mint ahogy a történetek általában nem szoktak megtörténni; ha azonban mégis, ezt *akkor* nem tudjuk róluk: elszállnak fejünk fölött, mint a tavaszi felhők vagy az őszi darvak, s csak amikor rég eltűntek szemünk elől, kezdünk buzgólkodni azon, hogy egy kézfejünkre hullott esőcseppből vagy vállunkra ereszkedő madártollból visszaállítsuk mindazt, ami utólag történetnek tetszik.

Ezzel írók és olvasók egyaránt tisztában vannak, s az évezredekkel ezelőtt kötött megegyezés alapján mindketten úgy tesznek, mintha a történeteknek történetként történő megtörténeése evidencia lenne. Pedig dehogyan... Utólag kreált sztori az is, amit az alábbiakban előadok.

Tréfa vagy kihívás?

Azzal kezdődött, hogy napi postámban az alábbi szövegű levelezőlapot találtam:

*Tsúszó Sándornak
a Viharágú szerkesztősége*

Tisztelt Mester!

Rövidesen nagyobb küldeményt postázok az Ön részére, amely többévi munkám eredményét fogja tartalmazni. Kérem, ne dobja olvasatlanul a papírkosárba, és ne is süllyessze valamelyik fiókjá mélyére, hanem, ha kérhetem, olvassa el figyelmesen, szükség esetén akár többször is.

Nagyrabecsüléssel:

egy Ismeretlen Szerző

P. S. Papírgondjaim vannak, kérem, legyen türelemmel.

Névtelen leveleket még átfutni sem igen szoktam, ám ez a lap furcsaságával nagyon megkapott. Hogy mi volt benne a szokatlan? Legalábbis a következők:

1. Feladó nem szerepelt a lapon, ám a postai bélyegző arról tanúskodott, hogy Munkácson adták fel 1996. december 2-án.

2. A szöveg Tsúszó Sándort, a jeles felvidéki származású, teljes elzártságban, a hírek szerint Svédországban élő 89 esztendőös íróat szólítja meg, a címzésben azonban az én nevem szerepelt, a város, az utca és a házsám pontos megjelölésével.

3. A mi folyóiratunk címe nem *Viharágyú*; ilyen nevű lap valójában nem is létezik, csupán – jutott eszembe kis memóriajáték után – Babits Mihály *Halálfiái* című regényében szerepel.

4. Na és aztán a „mondandó”, ahogy valaki előre bejelenti várható küldeményét, meg hogy ne dobjam papírkosárba. Fel is lehetne háborodni, ha nem lenne ott az a furcsa utóirat. Türelmet kér, mintha bizony én sürgettem volna. Miért nem akkor írt, amikor már elhárultak „papírgondjai”? Netán azt várja, én oldjam meg a problémáját?

Bárhogy is: a lapot ott tartottam pár napig íróasztalomon, és „türelemmel voltam”, miközben azt igyekeztem kitalálni, melyik író barátom új velem ilyen kifundált intellektuális tréfát: Tsúszó nevének és a *Viharágyúnak* az ismerete szélesebb körű irodalmi tájékozottságra engedett következtetni, ugyanakkor a „nagyobb küldeménnyel” való fenyegetőzés sántított: ugyan melyikünknek van ideje-energiája arra, hogy egy tréfa kedvéért vastos kéziratot hamisítson?

Talán két hét telhetett el, amikor is gépirásos levelezőlap érkezett, mégpedig – a postabélyegző tanúsága szerint legalábbis – Újvidékről. Feladó nincs, a cím ismét pontos, a szöveg pedig a következő:

a Viharágyú szerkesztősége
T. S. mesternek saját kezébe

Tisztelt Uram,
elnézését kérem, amiért ígéretemnek mind a mai napig nem tudtam eleget tenni. Igazán röstellem. Mentésemre szolgáljon, hogy késedelmem az Ön érdekét is szolgálja, szeretném ugyanis megkímélni attól a fáradalomtól, amely kezem írásának kibetűzésével járna, s igyekszem a teljes anyagot legépeletetni, ez azonban érthetően időt vesz igénybe. Mentetegetőzésem mellé hadd fejezzem ki abbéli reményemet, hogy megértést tanúsít nehezen menthető mulasztásom iránt.

Nagyrabecsüléssel:

az Ön Ismeretlen Szerzője

P. S. „Az idő nekünk dolgozik. Csak kicsit magas az órabére.”

Soroljam itt is a furcsaságokat? Ezt az érthetetlen mentetegetőzést? Vagy azt, hogy jól olvasható, akkurátus kézírásának „kibetűzése” semmilyen gondot nem okozhatna? No és aztán újra egy mindent felborító utóirat! Idézőjelbe van téve, de szerzője, forrása hiányzik. (Viszont ismerős valahonnan!) Azonkívül pedig szellemességével gyökeresen különbözik a főszöveg hivataloskodó-fontoskodó formuláitól (miféle ember lehet, aki le tudja írni azt, hogy *fáradalom meg abbéli remény?*), s épp ezzel von magára a megérdemelnél nagyobb figyelmet.

Bárki is az, aki meg akar tréfálni, gondoltam ekkor, hajlamos a stílusjátékokra.

Karácsony táján aztán érkezett egy levél Marosvásárhelyről:

dr. Tsúszónak
Viharágyú

Maistro!

Akadályok elhárulván hamarost prezentálhatom a megígért autográfiát, amely barátaim kezétől Pressburgból lesz postázandó, bizvást már az Új Esztendő első dekádján. Szabadjon remél-

nem, hogy írásaim elnyerik a Maestro tetszését, és olyikukat már lapjuk valamely következő számában viszontlátni lehet szerencsém.

Köszöni:

A Szerző, az Ismeretlen

P. S. Oda engem az oroszlánnak is!

Ezúttal feladó is szerepelt a borítékon: Első Erdélyi Belvedere Egyesület Országos Főtanácsa, C. M. J. T. S. L. R. S.

Hogy ez a sok betű micsoda, nem tudhattam, mint ahogy akkor még azt sem: a nevezett Egyesület soha nem létezett, így Országos Főtanácsa sincs.

E levélke után a korábbiaknál is szentebbül hittem: egy szellemes íróársam most már egyre túlbujánzóbb tréfájáról lehet szó, és – Marosvásárhely okán – gyanakodni is kezdtem a szerepjátékokra mindig vállalkozó Kovács András Ferencre. Gondoltam is, hogy élek a viszontfricska lehetőségével, és feladok címére vagy háromkilónyit kamaszkori zsengéimből valamely közismert szerző neve alatt, netán verssorokba tördelem Bodolay Klára ételreceptjeit, s azzal lepem meg – de be kellett látnom, hogy ötletem nem eléggé szellemes.

Jócskán benne jártunk a januárban, amikor tekintélyes pakkot hozott a postás. A címzés pontos. A feladó: az *Irodalmi Szemle* szerkesztősége, Pozsony. A többszörös rétegű csomagolás mélyén: vagy százoldalnyi kézirat. De miféle! Semmi gusztusa az embernek kezébe venni. Ugyanis:

- igaz, hogy a szövegek le voltak gépelve, de a feltehetőleg amúgy sem túl tiszta gépeletről fénymásolat készült, és én ezt a duplumot kaptam meg;
- a másolatok különböző méretű, színű és minőségű papírlapokra készültek, ráadásul olyanokra, amelyeknek túloldalát egyszer már felhasználták;
- az oldalakon se szerző, se a mű címe vagy legalább „három csillag”, se oldalszám, így aztán azt sem lehetett tudni, hol végződik az egyik írás, és hol kezdődik a másik, illetve, ha az ember egyszer elkeverte az oldalakat, soha többé nem volt módja az eredeti sorrend visszaállítására;
- mindehhez ráadásul: a lapok alján vagy margóján, oldalvást, pár soros ceruzajegyzetek, a szövegekben pedig javítások: hol golyóstollal, hol ceruzával; maguk a javítások pedig gyakorta áthúzva, felülbírálvá tarkították az oldalakat.

Hogy valaki ennyi időt-munkát szánjon egy tréfára: hihetetlennek tűnt. Kétkedni kezdtem korábbi feltevésemben. Majd az olvasás eldönti, végül is miről van szó, gondoltam, és sürgős teendőim lévén egyelőre félretettem a különös kéziratot.

Eltelt pár nap, amikor is újabb levlap érkezett, ezúttal ismét Munkácsról és feladó nélkül:

Tsúszó S.

Viharsarok, helyben

Tisztelt Uram,

elnézését kérem a történetekért! Sajnos nem állt módomban az elkészült anyagot ellenőrizni, és csak utólag értesültem pozsonyi barátaim „takarékoságáról”. Kérem, az esetet ne minősítse az Ön személye iránti tiszteletlenségnek, és kérem, hogy a sajnálatos körülmények ellenére igazságosan ítélje meg írásaim nivóját. Bízva jóindulatában, kérem Önt, hogy műveimet mielőbb bocsássa az olvasóközönség elébe.

Nagyrabecsüléssel:

Ismeretlen Szerző

P. S. „Amikor így egyesben vagyunk egymással” – Herbert Quain

Ez vagy teljesen hülye, vagy valaki most már eltúlozza a tréfát, állapítottam meg dühösen. Még hogy *Viharsarok* meg „helyben” meg „nem állt módomban”? (Vajon akkor ki javította végig a szöveget tollal, ceruzával?) No és az utóirat idézete? Mi ez a sületlenség? Életemben nem hallottam erről a Herbert Quainról!

Indultam, hogy az egész paksamétát, ahogy van, bevágjam a szemétkébe. De mégsem vitt rá a lélek.

Egy órát rászánok, gondoltam. Beleolvasok, és csak aztán dobom ki, nyugodt lelkiismerettel.

A dolgok logikája szerint e percben az alábbi folytatások tűntek volna elfogadhatóknak:

1. kellemesen csalódtam, és nem tudtam letenni a csodálatos kéziratot;
2. az írások még annál is rosszabbak, olvashatatlanabbak voltak, mint ahogy számítottam, így hát haladéktalanul elégettem valamennyit;
3. a szerző dilettantizmusának a foka elérte azt a mértéket, amikor már szórakoztatóvá válik: az ember nagyokat röhög a sete-suta mondatokon, és csapkodja a térdét, ha egy kapitális képzavarra akad.

E lehetőségekkel szemben azonban egészen mást tapasztaltam.

Ismeretlen Szerzőm műve nem volt egyértelműen se rossz, se jó. Versekre emlékeztető próbálkozásai tűntek halványabbaknak (ám olvastam már nem egy lapban ezeknél gyöngébbeket is!), novellisztikus leírásainak némelyikét azonban akár közölhetőnek is tarthattam volna, ha nem zavarnak roppant módon a már említett körülmények (a szerző kilétének bizonytalansága, a hiányzó címek stb.). Nemigen tudtam hát, ezek után mit kezdjek a kézirattal, mégis örültem, hogy a nagyján átrágtam magam, mert egyben legalább megbizonyosodhattam: nem stílusjátékról van szó, hanem valódi, hús-vér szerzőről (rutinos szerkesztő megérzi a *lélező* személyiséget az írások mögött), aki, isten tudja, mi okból, eltitkolja nevét, és a különböző városokból küldött lapok révén még azt is elérte, hogy lakhelyéről se szerezzek tudomást.

Maradhatott volna a probléma: a Tsúszó megszólítás és a *Viharágýú*, ám ezekre igen egyszerű magyarázatot találtam.

Ha ugyanis feltételezem, hogy olvasott, az irodalom dolgai iránt érdeklődő szerzővel hozott össze balszerencsém, miért ne tudnám elképzelni, hogy ismeri a tsúszói életmű lényegi vonásait, s jól tudja, ebbe a lehető legtermészetesebben beletartozik mindenféle szerepcsere és -játék, akár az is, hogy a feladó címzettjét, akiről pedig pontosan tudjuk, valójában kicsoda, a Mester nevének szólítjuk meg. Valószínű, hogy a szerző egyes írásaim alapján ismeri azokat a kutatásaimat is, amelyek révén Tsúszó ungvári tartózkodásának nyomaira bukkantam, így némi asszociációs készséggel engem akár a *tsúszói mivolt* helybéli képviselőjének tekinthetett. Hasonló a helyzet a talányos folyóiratcímmel. Alig egy évvel ezelőtt a *Kortárs* pályázatot hirdetett apokrif novellák megírására; én is beneveztem, és díjat ugyan nem nyertem, ám *Déjà vu* című „Babits”-novellámat leköszölték. Így, ha én egyszer már megpróbáltam Babits bőrébe bújni, akkor folyóiratom címe miért ne lenne felcserélhető a *Halálfaiban* szereplő lapéval?

Azaz, ha szigorúan veszem, Szerzőm nem tett mást, mint igen kulturált és elegáns módon keresett „asszociációs irodalmi kulcsot” énhozzám.

Ez a megállapításom a magam számára is meglepő volt, és, anélkül, hogy észrevettem volna, azon kaptam magam, hogy a dolog elkezd érdekelni!

Elővettem lapjait!

Hát persze! Akadnak finomabb utalások is! Itt vannak mindjárt a furcsának talált utóiratok! Kis töprengés után rájöttem: valamennyihez személyes kötődés fűz. Vagy Cecil M. Joepardy-tanulmányomban használtam őket, vagy én bukkantam rájuk Tsúszó-kutatásaim során. Megfejtettem a Vásárhelyről érkezett lap talányos betűsorát is, amely éppen a szerepjátékaikról elhíresült alakok monogramjaiból állt össze, továbbá pedig... Igen, ez talán a legfurcsább, ez a Herbert Quain-idézet. Ennek eredetét hiába kerestem emlékezetemben, megpróbáltam hát „módszeresen” utánanézni. Ám ennek a különös német-francia nevű férfiúnak nem akadtam nyomára semmilyen lexikonban. Holott H. Q. ott lakott polcomon, épp csak rossz helyen kerestem. Nem bűvött enciklopédiákba, hanem „saját” könyve volt, mégpedig *Utóvéd* című nem mindennapi, ámde elég rossz regénye. Ebben csak az a furcsa, Szerzőm honnan sejtette, hogy rendelkezem ennek az egyébként ismeretlen szerzőnek egy kötetével, illetve hogy első hevenyészett olvasásakor alighanem megakadhatott a szemem ezen a meghökkentő mondatkezdeten: „Amikor így egyesben vagyunk egymással...”, hiszen ceruzával megjelöltem. (Erre a mozzanatra nem emlékeztem, mint ahogy magára a könyvre sem; egy ideje azonban ilyesmin nem akadok fenn, tudom, hogy betegségem következménye.) Persze mindez lehet véletlen egyezés is, de hát az ember az én koromban már nemigen hisz ilyen fatális egybeesésekben.

Bárhogy is, közel férközött hozzám ez az Ismeretlen, akit egy ideje magamban már így emlegettem: Agnosztosz, mivel ő is így nevezte magát egy versében. („*Midőn az Ég és Föld ma rajtam osztoz, / vagyok, ki voltam: álmodó Agnosztosz.*”)

Igen ám, de mit tegyek a kézirattal? Ha elég rossz lenne, kidobnám, ha elég jó, akkor most felfedeztem volna egy új tehetséget, s esetleg tehetnék lépéseket a teljes mű kiadása érdekében. Így azonban?

Legfeljebb pár részletet a lapunkban... Akadna néhány életképes versféleség meg kispróza... Épp csak az egész annyira összefolyik... Meg a címek is hiányoznak, így aztán nem lehetek egészen biztos abban, melyik írásnak hol a vége... Alighanem az oldalakat is megkevertem, számozva pedig nincsenek...

Átpörgettem újra az anyagot, de csak bosszúságomra tettem. Úgy éreztem magam, mint az a farkaséhes ember, aki enyhén romlott ételre talál: sem otthagyni, sem megenni nem tudja.

Ráadásul a papírok még jobban összekeveredtek, néhányuk pedig lapozás közben visszajára fordult, és mivel a túloldalakon is fénymásolt szövegek voltak, rémülten gondoltam arra, vajon hogyan fogom kideríteni, melyik lehetett az eredeti kézirat, s melyik a használt papír verzója (Szerzőmhöz hasonlóan magam is rosszallással gondoltam a pozsonyi kollégák „takarékoságára”).

Egy azonosítási kísérlet kedvéért beleolvastam az egyik vélhetően hátára fordult lap szövegébe. No, nincs nagy baj, állapítottam meg, ez azért elég erősen elüt a nagyjából már megismert írások jellegétől. Először is abban, hogy... Hogy sokkal jobb!

A sűrűn gépelt oldalon, amelyet kezemben tartottam, a következő textus szerepelt:

egyre kevésbé élnek valóságos életet, hanem mindinkább valamely elzre kidolgozott koncepciónak látszanak engedelmesskedni, mintha egy m/ alkotás rejtett belső logikáját követnék. Napról napra elvesztenek valamit életszer/ ségükbzli, és ezzel azonos mértékben válnak m/ vészileg mind hitelesebbé.

Mindebből az is következhetne, hogy hűseim történetének megírása nem számíthat nehezebb írói feladatnak, hiszen elegendő életük folyását pontosan rögzíteni, s az így szaporodó szövegek szinte automatikusan regénnyé válnak. Ha azonban így lenne, aligha halogatnám évek óta a megírást, s nem reménykednék még mindig abban: a történet visszatér a köznapi banalitások kerékvágásába, eljelentéktelenedik, s ezzel felment engem a megörökítés felelőssége alól. Ám a helyzet e feltételezésnek épp ellenkezőjéhez közelít, s én ezért halogatok, reménykedem, és ezért keresek kibúvókat. Ahelyett, hogy örülnék a szinte készen kapott témának, riadtan és szorongva tekintek rá.

Talán ahhoz hasonlóan, amint naiv menyasszony néz a nászéjszaka elébe: egyrészt úgy érzi, az mégiscsak valami illetlen dolog lehet, másrészt attól tart, hogy olyat kell majd tennie, amire nemcsak hogy ő nem képes, hanem amit tenni alighanem eleve lehetetlen.

Nos, magam sem vagyok meggyőződve róla, illő dolog-e az írás, az *ilyen* megírás. De ha elvetem is ezen aggályomat, akkor is riaszt a kétely: vajon képes leszek-e szöveggé tenni hűseim életét. Mindaz ugyanis, ami velük történt és történik, nem eléggé verbális és egyáltalán nem szövegszerű.

Hogy akkor milyen?

Nehezen tudnám leírni. Talán épp azért, mert nemcsak a történet önmaga, hanem feltételezett definiálhatósága is ellenáll a szavaknak. Ugyanakkor azt sem állíthatom, hogy képben-filmen vagy hangban-zenében el tudnám képzelni hiteles megjelenítését. Ha mégis választanom kellene a létező műfajok közül, talán az építészet és a tánc mellett dönténék, vagy inkább e kettő között keresném azt az adekvát formát, amelyben megragadható lenne mindaz, ami hűseim életéből művésziileg ábrázolható. Igen, azt hiszem, ha regényemet a barokk építészet és a modern balett közepárányosához tudnám közelíteni, akkor

Nem is rossz, csettintettem, és sorra forgattam át az Ismeretlen Szerző, azaz Agnosztosz kéziratának lapjait. A fenébe is, miért nem *ezt* a munkáját küldte el?!

Megpróbáltam sebtiben valami sorrendet kialakítani, most már egyáltalán nem tördelve azzal, hogyan keverednek el még jobban az eredeti kézirat lapjai.

Nem látszott a „rekonstruálás” könnyű feladatnak, mert – kell-e mondanom – az oldalszámok a túoldalakon is hiányoztak, mint ahogy a címek is.

A kéziratlapokkal végzett negyedórás puzzle-játék után megállapítani véltem, hogy legalább három különálló írással (és tucatnyi, egyikbe sem illő töredékkel) akadt dolgom, de alighanem mindegyik hiányos formában került eléem, ami nem is csoda, tekintve, hogy „félíg elhasznált papírról” volt szó. Így külön sikernek éreztem minden alkalmat, amikor az oldalak alján megszakadó mondatnak megtaláltam egy másik lap tetején a folytatását, és elragadtatással fel-felkiáltottam, amikor szellemes, vérbő megfogalmazásokra bukkantam.

Az új szövegek felfedezése és a tapasztalt minőségi ugrás feletti örömömnek azonban hamarosan végét vetette a kétely. Aggodalmaskodva azon kezdtem ugyanis tépelődni, vajon *ezt* is ugyanaz a szerző írta-e, mint a gyengécske verseket-prózákat, és nem túl valószínű-e, hogy a fénymásolatot készítő pozsonyi kollégák a szerkesztőségükben régóta elheverő különböző kéziratduplumok tisztán maradt oldalait – tudjuk: takarékoságból – folyamatosan felhasználják újabb másolatok előállítására, s így előfordulhat, hogy több szerző más-más anyagával állok szemben; ezek között pedig lehetnek már publikált írások részletei is.

A lehetőség, hogy „felfedezésemnek” talán semmi köze a most már valóban „saját” szerzőmnek érzett Agnosztoszhoz, kedvemet szegte, és erősen megingatott. Azon

kezdtem törni a fejemet, hogyan szerezhetnék bizonyosságot – akár igazolót, akár cáfolót – felmerült kételeyeimre. Gyors egymásutánban a következőket határoztam el:

1. Írok az *Irodalmi Szemlé*nek, hátha szolgálhatnak valami információval, talán még magáról Agnosztoszról is megtudhatok valamit.

2. Rászánok pár napot, és most már tüzetesen végigolvasom a teljes anyagot („szí-
nét” és „fonákját” egyaránt). Stílári és tartalmi jegyek alapján talán sikerül valószí-
nűsítésem vagy az „egyetlen szerző”, vagy a „több szerző” hipotézisét.

3. Megvizsgálom a gépiratok formai jegyeit: tipikus betűcserék, központosási saját-
ságok, beütések nagysága, margószélességek stb. Ezek a megfigyelések is támpontul
szolgálhatnak.

4. A tartalmi összetartozás vizsgálata mellett teszek egy kísérletet arra, hogy a hasz-
nált papírlapokat méretük, fehérségük, vastagságuk szerint soroljam csoportokba,
hisz könnyen lehet, hogy így „automatikusan” helyreáll valami eredeti sorrend.

Ez többnapos teendőnek tűnt, de a munka felvázolásával egy időre elegendem is lett
ebből az egész ügyből, és kicsit fásultan kezdtem összeszedni a földön-díványon, asz-
tallapon szétrakott árkusokat. Nem gondoltam volna, hogy ez az este még két váratlan
fordulatot is tartogat számomra, s hogy a fenti cselekvési tervem mihasznának, fölös-
legesnek bizonyul.

Az első meglepetés akkor ért, amikor, elhatározásom ellenére, rendcsinálás közben
beleolvastam egy a többinél kisebb méretű lap szövegébe. A következők álltak rajta:

Az elvonatkoztatás legnépszerűbb és ezért kissé el is csépelte módja: valamely „idegen”
kéziratra történő hivatkozás. Vagyis az az eset, amikor a szerző nem sajátjaként ad közre
egy művet, hanem azt játssza, mintha véletlenül találta, valakitől kapta, felfedezte, kiku-
tatta, kalandos úton megszerezte volna. A „talált kézirat” a szerző számára az elvonatkoz-
tatáson túl számos egyéb lehetőséget nyújt, stílusjátékokra inspirálja, s megengedi pél-
dául, hogy kommentárokat, megjegyzéseket fűzzön saját művéhez, amely fogással mint-
egy megsokszorozza saját szerzői személyiségét. Ugyanezt a célt szolgálják a nemritkán
igen terjedelmes el- és utószavak, amelyekben a szerző igyekszik minél meggyőzőbb
történetet kerekíteni a kézirat megtalálását, elzárulását, kézhezvételét vagy megfejtését
illetően. Az ilyen keretjátékokban szinte kötelező arról a tépelődésről is részletesen számot
adni, amelyet a „közöljem – ne közöljem” dilemmája okozott a szerzőnek, illetve, szintén
már-már törvényszerűen: annak ecsetelése is szükséges, hogy a szerző miért nyúlt bele
az eredeti szövegbe, avagy ellenkezéleg: miért hagyta érintetlenül. Nagyon gyakran fel-
merül az elsőleges mű töredékes voltának a problémája (megrágták az egér, egyes lapjai
elégtek, eláztak, elvesztek), illetve az így adódó kibúvók: miért tudta vagy éppen miért
nem tudta rekonstruálni szerzőnk a talált, elzárult, felkutatott, kézhez kapott, megfejtett,
lefordított, átmásolt stb. kéziratot.

A szerzői szerep ilyen multiplikációja nem új keletű az irodalomtörténetben, hisz volta-
képp Mózes kőtábláitól Grendel Lajos „Thészeusz és a fekete özvegy”-éig százszámra
találunk példát a „nem én vagyok a szerző, én csak közreadom” írói attitűdjére, ám talán
nem tévedek, ha azt állítom, hogy igazi kivirágzását az elmúlt évtizedekben tapasztal-
hattuk. Grendel példája mellett megemlíthetjük Esterházy Péter Csokonai Lilijét, a fel-
vidéki irodalom fiatalabb nemzedékének szinte szárnyakat adó Tüszó-hagyományt, Ko-
vács András Ferenc „műfordításait” és Lázáry-verseit, Baka István „Sztepan Pehotnij tes-
tamentumá”-t, Szávai Géza Herbert Quainy-regényét, Rappai Ágnes fiúverseit, illetve, sz/-
kebb pátriánkra térve, Penckófer János narancs mappából elzárult novelláit vagy Balla

D. Károly hiányregényét. E közel sem teljes felsorolás is mutatja: alighanem divatról van szó. Ez még nem is volna baj, hisz minden divat mulandó, ám jegyében mégis szülehetnek maradandó művek. Az egyetlen igazi problémát én abban látom, hogy ha véletlenül egy író mostanság valóban találna, felfedezne, kézhez kapna egy izgalmas kéziratot, s ezt saját kommentárjaival akarná közreadni, a „nem én vagyok a szerző” beállítást ebben a helyzetben egyetlen író társa vagy vájt fül/ olvasója el nem hinné neki. Akit tehát most érne ilyen szerencse (vagy ilyen csapás), jobban teszi, ha az idegen művet elteszi készbbre, arra az időre, amikor majd minden szerző visszatér saját nevéhez, és megelégszik egyetlen írói szerepével.

Kell-e mondanom, hogy a fenti sorok olvastán mértéktelenül ideges lettem?

A másik meglepetés, amelyet Agnosztosz még erre az estére tartogatott számomra, sokkal „szerényebb” volt ugyan, de mégis elindított bennem egy felismerési folyamatot.

Miután a kéziratlapokat átabotában összeszedtem, és meglehetősen gyűlölettel bevágtam asztalfiókomba, eléggé feldúlt hangulatban hálószobánkba csörtettem. Feleségem már aludt, kezéből kiesett az olvasott folyóirat. Halkan levetkőztem, a paplan alá csuszszantam, de mivel éreztem, hogy elaludni még aligha tudnék, belenéztem a feleségem elejtette lapba. Előre-hátra forgattam az oldalakat, míg megakadt a szemem előbb Tózsér Árpád nevén, majd írásának alcímén: *Utószó az Irodalmi Szemléhez*. Sebesen futottam végig a sorokon, majd, miután a cikk lényege és az alatta található keltezés (Pozsony, 1996. október 8.) engem érintő értelme is eljutott a tudatomig, dühösen lecsaptam a *Magyar Naplót*.

Amikor a kéziratcsomag január végén megérkezett Pozsonyból, az *Irodalmi Szemle* már hónapok óta nem létezett! Valaki mégis a bolondját járatta velem!

Előbb hamis megszólítású levelezőlapokkal zaklat, aztán rissz-rossz verseivel traktál, miközben jó írásai a túloldalon rejtőznek. Előre tudja, hogy ezt felfedezem, mert azonnal kioktat a „talált kézirat” elcsépelet ötletét illetően. Közben a pozsonyi kollégák takarékoságán dohog, holott az *Irodalmi Szemle* rég megszűnt.

Pofátlan egy pasi, szögeztem le, és csak lustaságom gátolt meg abban, hogy fel ne keljek, ki ne vegyem kéziratát asztalfiókomból és el ne égessem, dühömet enyhítendő.

Sokáig forgolódtam az ágyban, összevissza csapongtak a gondolataim. Mígnem – átvirrasztott éjszakákon gyakorta megesik – rátaláltam egy olyan logikai száltra, amelyre ha felfűztem a részleteket, olyan tiszta képet kaptam az *egészről*, hogy magam is meglepődtem. Ettől meg is nyugodtam, és sikerült elaludnom.

Reggel a logikai száltra már nem tudtam újra rátalálni, viszont eszmefuttatásom végeredménye még megragadhatóan élt emlékezetemben.

Ennek lényege az volt, hogy be kellett látnom: nem valami irodalmi kalandorral vagy rosszindulatú tréfamesterrel hozott össze a sors, hanem egy tudatos alkotóval, aki meglehetősen furcsa, ám igen szellemes és eredeti megoldást választott arra vonatkozólag, műve milyen módon nyerje el végső alakját. Pechemre engem nézett ki arra a feladatra, hogy „legendát” szőjek köré (ha az eddig teleírt oldalakra tekintek: e célját nagyjából már el is érte), s hogy szövegei számára végleges megjelenési formát alkossak. Éjszakai tűnődésem során ugyanis, miközben felidéztem magamban futólag olvasott írásait, meggyőződésemmé vált: nem több töredék, hanem *egyetlen és teljes* mű van a birtokomban, épp csak: ez *egy ilyen mű*. Hajnal felé már abban is teljesen biztos voltam, a szövegekbe *elvéve bele van kódolva* az az algoritmus, amely alapján a végső for-

ma kimunkálható, és nagyon valószínűnek tűnt, hogy az eligazító műveleti utasításokat alighanem a gyengécske verseknek és tárcáknak kell tartalmazniuk, épp csak még nem ismertem fel őket. Azaz: e tekintetben az „eredeti” kézirat nem egyéb valamiféle szabásmintánál, amely alapján a túloldalakon található voltaképpeni mű végleges formájában összeállítható.

Mindez éjszaka teljesen érthető és világos volt számomra, most azonban némi bizonytalansággal, talán inkább „vizsgálással” nyúltam be fiókomba a kéziratért: vajon képes lesz-e a mű nyitját megtalálni, s egyáltalán: van-e nyitja, s ha igen, jó helyen keresem-e.

Izgalommal vettem kézbe a tegnap még gyűlölt papírhalmozatot. Éreztem: egy nagy-szerű kreatív szellem társául választott ebben a munkában. Nem voltam biztos benne, meg tudok-e felelni a kihívásnak.

E pillanatban úgy tűnt, Agnosztosz fölényben van velem szemben.

Nézzük csak, miért.

1. Igen szellemes módon hívta fel magára a figyelmet és készítette elő akcióját, miközben nekem (a levelek érkezete idején) fogalmam sem volt róla, mi az, amiben részt veszek.

2. Pontosán előre látta várható reakcióimat, és jó előre bebiztosította magát minden olyan megnyilvánulásom ellen, amely elejét vehette volna most kialakuló közös munkánk. Gondolok itt például arra, hogy milyen nagy műgonddal kellett megalkotnia „se nem rossz, se nem jó” írásait ahhoz, hogy az indokoltnál sokkal hosszabb időn át foglalkozzam velük, nem tudván döntenem sorsuk felől; vagy még korábban: milyen tudatosan választotta ki lapjainak feladási színhelyét (erre is csak múlt éjszaka jöttem rá): Újvidék, Pozsony, Marosvásárhely, ahol is jeles Tsúszó-kutatók és nagy „nem én írtam”-szerepjátékosok élnek (Szombathy, Hizsnyai, Kovács András Ferenc), hogy sokáig arra gyanakodhassak: valamelyik író társam úz velem tréfát stb.

3. Mert kockáztatni, s játékunkba beépítette ezt a valószínű, de nem szükségszerű elemet: előbb-utóbb lapjainak verzőjába is beleolvasok. Egyben – újra csak nagy műgonddal – a túloldalakon olyan szövegeket helyezett el, amelyek szembetűnően jobbakként az „eredeti” anyagoknál, és merőben elütnek tőlük.

4. Előre látta azt is, ha nem számozza meg a kéziratoldalakat, menet közben óhatatlanul összekeverednek, s ez mindaddig nem is zavar majd engem, amíg a túloldal szövegeinek irodalmi értékére fel nem figyelek, s nem érik meg bennem az elhatározás, hogy *ezek* sorrendjét helyreállítsam.

5. Számított arra is, hogy a feltárás e fázisában eluralkodik rajtam a „talált kézirat” feletti öröm, s ekkor megengedett magának egy kockázatos „svédcsavart”, midőn kioktatott arról, ez milyen elcsépelet. Szerintem pontosan tudta, e mozzanat egyfajta szakítópróbának számít, s egyszerre két dolog mérhető le vele: egyrészt eléggé jól kidolgozott-e az ötlete ahhoz, hogy engem megtartsion az apránként körém font hálóban, másrészt: én magam vagyok-e eléggé toleráns, s túlteszem-e magam ezen a nem épp elegáns húzáson, illetve: vagyok-e megfelelően hiú, hogy a fölénybe került szellemi partnerrel szemben is folytatni akarjam az elkezdett játékot.

Akartam folytatni. Képes voltam fél éjszakán át azon gondolkodni, vajon ebből a nagy alapossággal és – be kellett vallanom: – rendkívül szellemesen körém vont labirintusból hogyan szabadulhatnék emelt fővel. Abban tökéletesen bizonyos voltam, a kézirat elégetése nem lenne ilyen megoldás, hanem meghátrálásként, kudarcként élném meg. Ugyanakkor zavart a tény, hogy szinte nincs választási lehetőségem: nem

tehetem félre, nem küldhetem vissza, nem semmisíthetem meg az anyagot, *foglalkoznom kell vele*, s ha foglalkozom, akkor nem tehetek mást, mint megpróbálom *megfejtetni*, hiszen így, ebben a formájában, összekevert lapjaival ugyanúgy kudarcom bizonyítéka, mint ha tűzbe vetném.

Egyet tehetek, semmi más: újra kell alkotnom Agnosztosz művét.

A középrossz versek titka

Lázasan láttam munkához.

Először is, legalább nagyjából, megpróbáltam visszaforgatni az anyagot „eredeti” oldalára. Ez legkönnyebben a versek esetében sikerült, hiszen azt pontosan tudtam, hogy versszerű sorokban tördelt szövegek kizárólag a kézirat „színén” fordultak elő. Ötvennyolc ilyen lapot találtam, ezeket kiemeltem, és elhatároztam, előbb velük foglalkozom. (Úgy okoskodtam, ha Agnosztosz valóban mindenre gondolt, akkor feltételezhető: számozatlan és mindkét oldalukon használt lapjai egy idő után oly mértékben összekeverednek, hogy csupán a verseket lehet a többi anyagtól biztonsággal elkülöníteni; ha tehát elrejtett valami kódot, utasítást a mű egészének összeállítására vonatkozóan, akkor azt *ide* kellett rejtenie.)

Olvasni kezdtem hát, a korábbiaknál figyelmesebben, ezt az ötvennyolc se nem elég jó, se nem elég rossz költeményt, és ahogy haladtam előre, egyre rémültebben tapasztaltam: az ég világán semmit nem találok bennük, amit a keresett üzenet részeként értelmezhetnék.

Az írásoknak teljesen vegyes volt mind a tartalma, mind a formája; akadtak köztük hosszabbak és rövidebbek, komorak és tréfások, alanyiak és leírók; egyáltalán: nagy katyvasz az egész.

Az első kudarc után nem vesztettem el a fejemet, hanem kipróbáltam néhány dekódolási lehetőséget: összeolvastam a sorkezdetek betűit, kikerestem a számneveket, megszámoztam a sorokat, soron belül a betűket, kiírtam a nagybetűs szavakat, anagrammák és intarziák után kutattam, kombináltam, variáltam, permutáltam, mátrixokat készítettem, négyzethálóba róttam jeleket – és nem jutottam semmire.

Lehet, hogy tévedtem? Vagy nem vagyok elég leleményes? Rosszul keresem, amit keresek?

De voltaképp mi is az, ami után kutatok?

Nem mérhetetlen naivitás-e azt képzelni, hogy valamely dekódolási trükkel ilyen utasításokat kaphatok: „a mű tizenhatodik oldala a »Gépészmérnök vagyok« mondattal kezdődik”? Agnosztosz ennél nyilván sokkal rafináltabb rejtjelezést alkalmazott.

Bosszúsan hagytam abba a „munkát”, ám délután folytattam. És másnap is, és harmadnap is. Negyednapon már ott tartottam, hogy feladom. Ó, ez az átkozott Agnosztosz! Hiszen lehet, hogy nem is létezik, hogy *ezt az egészet* én találtam ki!

De hát valaki csak írta ezeket a középrossz verseket és a sokkal jobb prózát is! Ez a valaki pedig mégis létezik, ha nem Agnosztosznak hívják is. Hirtelen nevetségesnek tűnt számomra, hogy ezen a görögös néven emlegetem magamban, és mentségemre felidézem azokat a verssorokat, amelyekben ő nevezi így magát (ekkor már a versek jó részét fejből tudtam): „*Midőn az Ég és Föld rajtam osztoz, vagytok ki voltam: álmodó Agnosztosz.*” Egészen tűrhető jambusok, állapítottam meg, s le is kopogtam a két sort ujjbegyemmel, ahogy néha versírás közben is teszem. Igen, ez (a beékelődő egy-egy

spondeus ellenére) voltaképp két hatodfeles jambus, szakszóval *endecasillabo!* – No, ezt ki sem néztem volna belőle, hisz verseinek talán épp a rossz ritmus a legnagyobb gyengéje: a legtöbb sor döcög, recseg vagy elterpeszkedik, mint alaktalan amőba. De ez a két sor, igen, szinte tökéletes, és akadnak másutt is...

Ebben a pillanatban valósággal kirázott a hideg. Én ökör! Hát miféle szerkesztő, miféle költő, miféle filosz vagyok, hogy matematikai mátrixokat keresek ott, ahol skandálható sorok vannak!

A következő percek négy nap minden gyötrelméért kárpótolnak.

Olvastam sorra a rossznak is csak közepes vereszeteket, amelyeknek egyetlen értelmük az volt, hogy mindegyikben ott rejtőzködött legalább egy szabályos ötös vagy hatodfeles jambus. Ezeket piros ceruzával bekarikáztam, és már menet közben azt figyeltem, hogy e számomra sokáig láthatatlanul maradt kakukktojások a versekben más-más helyeken bukkannak fel: hol az első sorok között, hol középtájon, hol a vége felé, különösen a hosszabbakban. Nem szerettem volna most már elkapkodni a dolgot, és előbb az összes jambikus sort meg akartam találni, s csak aztán volt szándékomban azon tűnődni, mi lehet a következő lépés, de a már megfejtett oldalakat szinte automatikusan külön kupacokba tettem aszerint, hová kerültek rajtuk a piros karikák. Amikor az utolsóval is végeztem, csak végig kellett pörgetnem a csomagot, és azonnal szembetűnt, hogy akad vers, amelynek első sora a jambikus, olyan is, amelynek második, amelynek harmadik, negyedik... és így egészen ötvenhatig. Két lap lógott ki csupán a sorból: ezeken nem egy, hanem két-két jambussort találtam. Az egyik sorpárt már idéztem: ez vezetett nyomra, s ez tartalmazta Agnosztosz nevét. A másik így festett: „*Talán még várhat agg korok erénye, / ahol már készül élted volt regénye.*” Ez elég sületlen két sor, még ha jó is a ritmusa. De vajon miért találtam e két lapon páros endecasillabókat, a többin viszont magánosakat?

Ennek a kérdésnek a megoldását elhalasztottam, és megvizsgáltam a most már megfejtettnek tűnő 56 oldalt. Felettből kézenfekvő volt azt feltételeznem, hogy ezeknek a lapoknak ez a sorrendje, vagyis: azt, hogy a túloldal prózája milyen sorrendben olvasandó, az innenső oldalak verseiben elrejtett jambussorok pozíciója határozza meg.

Ezt a feltevést igazolandó azonnal próbát is tettem.

Nos, a túloldalak egyes helyeken valóban egymás folytatásának tűntek, de sok esetben érezhető szakadást láttam, sőt nem stimmel az eleje sem: mintha az első oldal elé kívánczolt volna még valami szöveg.

Ekkor megnéztem, mi van a páros sorok okán félretett két lap verzóján. Nem lehetett kétségem: ezek pontosan a feltételezett első oldal elé illettek, s velük mintha most már az első hat oldal folyamatos szöveget alkotott volna, ám ezután nyilvánvaló folytonossági hiány következett.

Újra visszafordítottam a lapokat, hogy valami megoldást keressek.

Pár percig kutattam valami újabb rejtett összefüggés után, de hirtelen elfogott az álomság. Órámrá néztem: éjfél felé járt.

Napok óta először történt meg, hogy elégedetten térhettem nyugovóra: az endecasillabók felfedezésével Agnosztosz művének újraalkotása felé kétségkívül megtettem a legfontosabb lépést, a többi valószínűleg már csak rutinmunka lesz. Holtfáradtan, de egy szép győzelem elégtételével bújtam ágyba: lám, csak nem tudott ez a titokzatos alak túljárni az eszemen!

Könnyen elaludtam, és az elégedettség öröme még reggeli ébredésemkor is arcom-

ra lehetett írva, mert feleségem, amikor ágyba hozta a feketémet, megkérdezte, minek örülök ennyire. Nem tudtam (talán nem is akartam) neki elmondani, mert csengettek, s ajtót kellett nyitnia, hogy aztán fél perc múlva ijedten egy táviratot hozzon a kávé mellé kísézőnek.

Ilyenkor az ember semmi jóra nem gondol.

Kicsit halogattam is a dolgot, nem akartam azonnal és mindenáron megtudni az üzenetet, de feleségem unszolt, hát feltéptem az önmaga borítékává hajtogatott papírlapot. Ez állt benne:

ENDECASILLABO

Elöntött a düh, káromkodtam valami csúnyát. Párom riadtan nézett hol rám, hol a furcsa idegen szóra.

– Ez micsoda, valami betegség? – kérdezte tétován, látva, hogy magam nem sietek a magyarázattal.

– Az átkozott, még meg is akar alázni! Azt hiszi, nem jövök rá a trükkjére, hát mankót küld, hogy ne örülhessek felfedezésemnek!

Alig vártam, hogy újra a kézirat elé ülhessek. Miközben lázasan kerestem megoldást az adódott újabb problémára, úgy éreztem, Agnosztosz ott áll a hátam mögött, lesi, hogy mire megyek, s ha túl sokáig időzöm valamely részletnél, bizonyára felad egy újabb telegrammát.

Ettől a naptól kezdve nemcsak a feladvánnyal kellett megküzdenem, hanem mintha az idővel is versenyt futottam volna.

Ráadásul újra zsákutcába jutottam: sehogyan nem sikerült rájönnöm, hogy a végleges sorrendűnek tartott hat oldal után minek kellene következnie.

A dekódolás kulcsát tartalmazó versekről a következő napon áttértem hát azokra a lapokra, amelyeknek mindkét oldalán prózaszövegek voltak. El is olvastam valamennyit, és meglehetősen döbbenettel vettem tudomásul: *nincs* alapvető különbség a most már felderíthetetlenül elkeveredett ívek színe és visszája között: együtt olvasva őket szinte bizonyosnak tűnt, a korábban különálló kisprózáknak látszó írások ugyanannak a most már körvonalazódó műnek a további részei, amelynek más fragmentumai a versek túloldalán találhatók. De honnan fogom megtudni, milyen sorrendben olvasandó az egész?

(Itt meg kell jegyezni, hogy pusztán „illesztgetéssel” csak igen ritkán lehetett volna felfedni az összetartozásokat. Az oldal végén megszakadó és más oldal tetején folytatódó mondat alig akadt, elválasztott és átvitt szóra pedig egyre sem találtam példát. Az oldalak alján a legtöbbször vége lett egy bekezdésnek, és semmi garancia nem mutatkozott arra nézvést, hogy valamely „gondolatsor” vagy „cselekménylánc” alapján lenne megtalálható a folytatás: Agnosztosz igen sokféle szövegtípust alkalmazott művében, és ezek minden átmenet nélkül következtek egymás után, határvonaluk az oldalak bármely szakaszára eshetett, így előfordulhatott „új oldal” helyzetben is. Alapos okom volt azt is feltételezni, hogy Szerzőm nem lineárisan építette fel művét, hanem szaggatott, mintegy „abbahagyott” szövegekkel operált; ez már csak azért is valószínűnek tűnt, mert írói megjegyzéseket is fűzött saját munkájához, amelyekben hol arról számolt be, hogy regénye kisiklott az eredeti keréknömből, ezért újakezdi, hol „az abbahagyás mint írói módszer” lehetőségeit ecsetelte, másutt meg felvetette „az önmagát olvasó regény” ideáját, mint megvalósítandó eszményt. Ezért aztán a hiteles sorrend csak a rejtett utasítások megfejtése révén volt lehetséges.)

Megszámoltam a versmentes lapokat. Negyven. Hogyan helyezzem el ezeket a másik ötvenhat közé?

Visszatértem a versekhez. Éreztem, hogy csak itt kereshetem a megoldást. Vagy tíz-szer újra elolvastam mindet. Semmi. Aztán a kézírásos lapszéli és lapalji jegyzeteket böngésztem végig újra és újra. Semmi.

Mi kerülhette még el a figyelmemet?

Keresni kezdtem a visszafelé is értelmes szavakat, az alliterációkat, megpróbálkoztam ismét a sorkezdő és sorzáró betűk összeolvasásával. Semmi.

Olyan dühös lettem, hogy hirtelen felindulásomban az egyik oldalt az éppen kezemből lévő piros ceruzával (amellyel korábban a jambikus sorokat bekarikáztam) duplán, nagy X-et írva áthúztam. Ezt persze azonnal meg is bántam, hisz, mint már említettem, a kéziratoldalak amúgy is „ki voltak dekorálva”, és különböző színű tollakkal végzett áthúzások és föléírások „díszítették”. Most még én is tovább csúfítottam.

El akartam tüntetni türelemvesztésem nyomát, és radír után kezdtem kotorászni a fiókomban. Találtam is egy puha gumit; akkurátusan elkezdtem a törlést. Eközben azonban óhatatlanul beavatkoztam a kézirat szövegekébe is, ugyanis piros X-em két szára éppen egy javított szó közelében érintkezett, s miközben saját vonalaimat radíroztam, kitöröltem Agnosztosz grafitceruzás áthúzását és föléírását is. Szerencsére azonban mindezt idejében észrevettem, és „restaurálni” tudtam az eredeti alakot: részben emlékeztem a fölé írt szóra, részben pedig a papíron még látszottak az eredeti ceruzanyomok. A kihúzott szövegrész ez volt: *e bús játszmarvégen* (milyen adys!), a javítás pedig ez: *végjátékban*. Kerestem egy megfelelő írószerszámot, kihúztam, amit kellett, és Agnosztosz kézírását utánözva (ami egyáltalán nem esett nehezemre, ezen picit csodálkoztam is!) odapingáltam a majdnem elveszett szót.

Ha kedves olvasóm némileg átlátta már felfedezéseim logikáját (és Ismeretlen Szerzőm rejtjelezési technikáját), előre sejtetheti, mi következik most. Igen, igen!

Kezemben megállt az író, hátamon felállt a szőr, kivert a hideg veriték, és talán meg is szédültem ültömben. Biztos voltam ugyanis abban – erre illesztési próbálkozásaim nyomán emlékeztem –, hogy a prózaoldalak között van egy, amely ezzel a szóval kezdődik: *végjátékban*.

Nagyon óvatosan elővettem egy másik verset, és rövid készülődés után nagy elszántsággal és jókora lendülettel ezt is átíkszeztam. A két vonal kereszteződése – kell-e mondanom? – egy javítás közelébe esett: *Hull a Semmi* – ez volt kihúzva (ez meg milyen József Attilá-s!), *Megsemmisül* – írta fölé a hegyes grafitceruza.

Sorra húztam a piros átlókat a versoldalakra, és szépen gyülekeztek kulcsszavaim. Nem rémültem meg akkor sem, amikor „üres oldalra” akadtam, vagyis olyanra, amelyen az átlók kereszteződési pontja környékén semmilyen javítás nem volt, menet közben ugyanis kiszámoltam, hogy az ötvennyolc versoldal közül csupán negyven tartalmazhat kulcsszót, ennyivel egyenlő ugyanis a még beillesztendő prózalapok száma.

Meglepetésemre azonban nem negyven, hanem negyvenkét kulcsszót kaptam. Kicsit furcsálltam a dolgot, de továbbléptem, s kezdtem a javításként beírt szavaknak megfelelő prózaoldalakat kikeresni. Ezeket egyelőre a hívószót tartalmazó oldalak után soroltam be, de mivel időnként beleolvastam a túlol oldalak szövegébe is, láttam, hogy ez még mindig nem lehet a véleges sorrend.

Közben tettem még egy igen fontos és Agnosztosz intellektuális szellemességét jól jellemző felfedezést, amely egyben azt is bizonyítja, hogy szerzőm ugyan a legravaszabb módon megoldoztat, ám mégsem túljárni akar az eszemen, hanem célja igenis

az, hogy megfejtsem művét. A lapok közepe táján elrejtett kulcsszavakra ugyanis nem csupán „geometriai módszerrel” (átlók kereszteződési pontját kijelölve) találhattam rá, hanem úgy is – és vájt fülű szerkesztőhöz ez lett volna a méltóbb megoldás! –, ha megfigyelem, hogy a rengeteg javítás közül *csupán a kérdések azok, amelyekben egy költőibbnek tűnő kifejezést javított prózaibbra*; az összes többi javítás a kopogóbb, köznapibb szavakat igazította elvontabbra, képszerűbbre. Azaz: a szándékosan *rossz* javításokat kellett volna csak kikeresnem, amelyek mintegy irányukkal (a költőiség felől a prózaiság felé) is elárulhatták volna, hogy a versoldalakból kikacsintva a prózaszövegekre utalnak.

Negyven kulcsszavam közben megtalálta negyven prózalapját. Ez azért már nagy eredmény, hizelegtem magamnak, mert éreztem, újabb nagy lépést tettem a végső megoldás felé, és mert komoly elégtételt jelentett számomra, hogy mindegyre korábban jöttem rá, mint ahogy egy várható távirat ebben eligazított volna.

Itt maradtam azonban két felhasználatlan kulccsal. Az egyik az áthúzott *lelkek dalnoka* fölött állt: *a szerző*, a másik esetben pedig a *rangja csak módolt, álmodott* kifejezés volt erre javítva: *a címe mű*. Ilyen kezdetű prózaoldalakat azonban nem találtam, már csak azért sem, mert a további negyven szó okán ezek már „elfogytak”.

Mit mondjak, törtem kicsit a fejem, amíg ennek a rejtélynek is rájöttem a nyitjára. Az eredmény túlmutatott minden várakozásomon, hisz e két árván maradt kódhelynek eleinte igazán nem tulajdonítottam túl nagy jelentőséget!

Nos, a megoldás közelébe az vitt, hogy megfigyeltem: a két javítás épp azon a két oldalon szerepelt, amelyek nem egy, hanem két jambikus sort tartalmaztak. És mivel e két árkust jó okom volt már korábban a mű kezdő oldalainak hinni, s mivel az egyik endecasillabopár alapján szerzőmet magamban már jó ideje Agnosztosznak neveztem, felismeréseim elegendők voltak ahhoz, hogy biztos legyek abban:

- rejtélyes társam *a szerző* kifejezéssel valóban „a szerző” nevére utal, azaz maga is – nemcsak a vesszorokban, hanem a kulcsszavak utalásával is – Agnosztoszként kívánja jegyezni írását;

- továbbá: mivel *a címe mű* javítás – egyedülállóként – nem a kihúzott szöveg fölött, hanem alatta helyezkedett el, s mivel a kérdéses oldal a szerző nevét tartalmazó oldalt követte, jó okom volt feltételezni, hogy valójában „a mű címe” értelemben olvasandó, azaz:

- szerzőm írásának címét a „*Talán még várhat agg korok erénye, / ahol már készül élted volt regénye*” sorpárban rejtette el.

Hogy végül is a cím egészen pontosan mi lehet, nem tudhattam. Legvalószínűbbnek az *Élted volt regénye* tűnt, de ezt eléggé sutának találtam. Arra azonban feljogosítva éreztem magam, hogy a munkám révén lassan összeálló művet elkezdjem regénynek nevezni.

Erre a napra felfedezésnek ez elegendő is volt.

A királynő nyakéke

A kézirat rendezettsége ezen a ponton a következő szintet mutatta:

- tudtam a szerző nevét, helyesebben annak a valakinek az *írói (ál)nevét*, aki regényét az én közvetítéssel kívánta nyilvánosságra hozni;

- tudtam, hogy a műnek van címe, s hogy ezt mely idézetből kell majd véglegesen kiemelnem; ideiglenesen megfelelt az *Élted volt regénye* megoldás;

- volt ötvenhat olyan versoldalam, melyeknek (az endecasillabók pozíciója révén) pontosan ismertem egymáshoz viszonyított sorrendjét, és bizonyosnak tűnt, hogy eme lapoknak csupán a verzőja képezi a regény részét;
- ezt az ötvenhat lapot megelőzte két olyan, amelyek egyik oldala a szerző nevét és a mű címét rejtette, túloldaluk pedig minden bizonnyal a regényszöveg legelejét;
- volt negyven olyan lapom, amelyek sorrendje szintén „beállt”, s amelyek a későbbiekben tisztázandó módon sorolandók be „saját” helyükre;
- a nevezett negyven lapnak nagy valószínűséggel mind színe, mind visszája a regény szövegét tartalmazza, s itt is csupán az olvasás sorrendje maradt kérdéses.

Ennyi.

Sok?, kevés?

Munkának rengeteg, eredménynek csekély.

Benne van többheti szellemi erőfeszitésem, minden energiám, leleményességem – de a mű továbbra is befogadhatatlan, még annyit sem értem el, hogy legalább tíz-egynéhány oldalnyi egybefüggő szövegem legyen.

Most még az első hat, már megtalálni vélt oldalam is „elromlott”, mert a kulcsszövegek révén adódó két prózalap közbeékelődött. Szívesen kiemeltém volna őket, de nem tudtam, hová tegyem. (Mint említettem, a szövegösszefüggések alapján lehetetlen volt a rekonstruálás.)

Jobb híján azt kezdtem vizsgálni, mutat-e valami szabályszerűséget a közbeékelődések gyakorisága. Azaz: a negyven „csak próza” lap milyen rend alapján ékelődik az ötvennyolc „vers-próza” árkus közé. Ám ez az illeszkedés esetlegesnek, rendszeretlennek tűnt.

Zsákutcában voltam, labirintusban inkább, melyből már sem kihátrálni nem tudtam, sem az eredeti célt elérni.

Napok teltek el terméketlen vergődéssel. Eközben minden szöveget újraolvastam, Agnosztosz első levelezőlapjait is, hátha azok igazítanak el. De nem. Ha nagy hirtelen valami új ötletem támadt, s ideig-óráig úgy tűnt, jutok valamire – annál keserűbb volt a felismerés, hogy csak képzeletem játszik velem. Agnosztosz még valami nagy, valami végső enigmát állított elé, amelyet azért nem tudok megfejteni, mert nem találok magát a rejtvényt.

Már tavasz felé járt, és amióta ezzel az átkozott kézirattal foglalkoztam, elmaradtam munkáimmal, lemondtam számos felkérést, cikkrendelést, meghívást, nem írtam meg pályaművem – pedig nagyon szerettem volna! – a *Holmi* új novellapályázatára, elhanyagoltam levelezésemet, alighanem családomat is.

Naphosszat ültem Agnosztosz oldalai fölött, tizedszer-századszor olvastam újra gyengécske verseit és darabjaiban értelmetlenné hullott regényének lapjait, újra összeraktam és újra szétszedtem az egészet. De meg kellett fejtenem ezt az irodalmi Rubik-kockát, már rég nem a rejtőzködő mű miatt, hanem azért, mert felvettem a kesztyűt, mert elfogadtam egy kihívást, és mert úgy éreztem, nincs más választásom, mint hogy vagy a végére járjak ennek az egésznek, vagy hogy életem további napjait Sziszüphosz-ként a minduntalan legördülő szikla (a széteső regényszöveg) árnyékában töltsöm, céltalan, de megkerülhetetlen erőfeszítések közepette.

Amikor teljes elkeseredettségemben elhatároztam, adok magamnak pár nap pihenőt, kiverem a fejből minden elvetélt ötletet, lehet, el is utazom valahová, ahová éjszakai látomásként talán nem követnek a jó ideje már fejből ismert mondatok – nos, akkor jött egy újabb távirat.

Ez állt benne:

A KIRÁLYNŐ NYAKÉKE

Nesze neked!

Dühroham kerülgetett, csapkodtam az ajtókat, álló nap szólni sem lehetett hozzám. A gyerekek kerültek, feleségem aggódó pillantását éreztem minduntalan a hátamban.

Este királynővel feküdtem, reggel nyakékkal keltem. Egyetlen épkézláb gondolatom nem volt. Leblokkoltam, begörcsöltem. Ha akkor kezembe teszik a megoldás egyértelmű kulcsát, azt sem vettem volna észre.

Merthogy ez a táviratszöveg kulcsnak eléggé rejtélyes, azt bárki fia beláthatja. Ami persze azt is jelentette, hogy Agnosztosz nem becsüli le képességeimet, s úgy gondolja, ez a „sifre” elegendő ahhoz, hogy az utolsó buktatón átsegítsen. Én meg itt toporgok, egyre hajtogatom ugyanazt a pár szót, mint egy félnótás.

Nem lesz ez így jó, láttam be. Ám újra és újra visszatértem százszor bejárt logikai köreimhez; végigpergettem magamban Dumas *A három testőr*ének megfelelő kötetét, Szerb Antal kísértetiesen hasonló, de mégsem azonos című regényét (*A királyné nyaklánca*), értetlenül meg-megtorpanva a *-nő* és *-né* különbözőségének problematikáján; felidéztem minden egyéb irodalmi emlékemet, amely akár királynőhöz (*-néhez*), akár nyakékhoz kötődött, sorolgattam magamban híres uralkodócsaládok és drágakövek meg nemesfémek nevét, de persze nem jutottam semmire. Aztán hirtelen ötlettel sakktablát vettem elő, hátha a királynőnek is nevezett Vezér lépései nyomán kell haladnom, miközben a kézirat oldalait a tábla kockáinak felettetem meg: ám ez is zsákutcának bizonyult.

Holott, ezt tudtam, a távirat szövege bizonyosan elégséges információt tartalmaz a továbblépéshez. Épp csak le van cövekelve a lábam, beleragadtam saját logikám ingoványába.

Aztán egy napon, ahogy korábban is történt, egyetlen kis ötlet elegendő volt ahhoz, hogy a megoldás azon teljességében megmutatkozzon előttem.

Gondolatban végigpergettem eddigi megfejtési állomásaimat, s amikor éppen azt az epizódot idéztem fel, miként fedeztem fel a sok rosszul ritmizált sor között az endecasillabókat, akkor szinte mellékesen megállapítottam, hogy ezeket a jambikus sorokat talán egy külön lapra is érdemes lenne kiírni, mégpedig egymás alá.

És ahogy korábban is már többször, ekkor egész fiziológiám „megrendült”: remegni kezdett a kezem, összerándult a gyomrom, előntött a forróság.

Mihelyt helyreálltak normális életfunkcióim, már végeztem is az ekkorra rutinmunkának tűnő feladatot. Ezúttal nem kezdtem önmagam vagy Agnosztosz sértegetésébe („én ökör!”, „ó, az átkozott!”), hanem lázas kíváncsisággal azt figyeltem, vajon valóban szonettek állnak-e össze a jambikus sorokból.

Merthogy, amint a közhelyszámba menő igazság tartja: a szonett a versek *királynője*. És hogy az ötvenhat rosszacska versben egyesével elrejtett ötös vagy hatodfeles jambussorok éppen négy szonettet tesznek ki ($14 \times 4 = 56$), arra bizony illetet volna rájónnón még a távirat előtt. Mint ahogy esetleg arra is: prózaoldal meg azért van éppen negyven, hogy minden szonettre tíz-tíz jusson.

Miközben róttam egymás alá a sorokat, s csak futólag konstatáltam, hogy valóban szabályos quartinák és terzinák állnak össze munkám nyomán, aközben már azon törtem a fejem, vajon a szonettformák miként fognak rámutatni arra, mi legyen a prózaoldalak besorolásának szabálya. Ezzel még lesz egy kis munkám, láttam előre.

Pár perccel később egy jókora külön lapon ott díszelgett egymás alatt négy büszke szonett. Náluk büszkébb csak én voltam: ha hosszú vergődés után is, de csak rátaláltam a talán most már végső rejtély nyitjára.

Egy ideig valóban úgy látszott, innen már pofonegyszerű lesz minden.

Megvizsgáltam, valóban tíz-tíz prózaoldal tartozik-e az egyes szonettekhez. Igen! (Ez a „hozzátartozás” egyébként eléggé áttételes volt. Vissza kellett ugyanis keresnem, hogy az egyes szonettek egyes sorait tartalmazó oldalak közepén, az átlók keresztződési pontja közelében van-e kulcsszó, amely – emlékszünk – egy-egy prózaoldal hívószavának bizonyult.) Nos, akkor talán a tíz-tíz prózaoldalt az egyes szonettek után kell besorolni. Ez igen „primitív” megoldás lett volna, de azért ellenőriztem. Nem, a prózaszövegek rossz helyre ékelődtek, bonyolultabb elosztást kellett hát keresnem.

Megvizsgáltam, hogyan oszlik meg a helyét kereső negyven oldal *versszakok szerint*. A négy soros szakaszokhoz (quartinákhoz) kivétel nélkül két-két, a három sorosakhoz (terzinákhoz) pedig pontosan három-három prózaoldal tartozott.

Elvégeztem hát a besorolást ennek alapján, s igen jó eredményt kaptam. Úgy láttam, alighanem minden lap a maga helyére került! Visszaállt egyszer már rendbe állított első hat oldalam korábbi sorrendje is (a szerző neve, a mű címe, az első szonett első négy sora – a túloldalakon egybefüggő prózával!). De Agnosztosz regényét még mindig nem lehetett elolvasni.

Hiába került ugyanis most már talán végleges helyére minden lap, azt még továbbra sem lehetett tudni, hogy *a mindkét oldalán prózaszöveget tartalmazó negyven beszúrt lapnak melyik az elülső és melyik a hátsó oldala*, s ezek közül melyik olvasandó előbb s melyik utóbb. A „színe és visszája” összefüggés amúgy is csak feltételesen volt megállapítható. Az ötvennyolc verses oldalt én elülsőnek neveztem, holott a voltaképpeni mű a túloldalokon helyezkedett el; éppilyen logikával elülsőnek vettem a prózalapoknak azt az oldalát, amelyek a versekben talált kulcsszavakkal kezdődtek, s túloldalnak azt, ami a verzón volt. Am ha így a most már véglegesnek tűnő sorrendben raktam össze a lapokat, és a versek túlfeléről elkezdtem az olvasást, akkor csupán az első hét oldalt olvashattam folyamatosan: itt aztán már egyet fordítanom kellett. Ez idáig rendben is lett volna, viszont a következő lapot – szövegértelmezésem szerint legalábbis – *előbb meg kellett fordítanom, elolvasnom s aztán visszafordítanom*. Ez a következtelenség sehogy sem illett Agnosztosz félelmetesen pontos és kidolgozott rendszerébe.

Mielőtt azonban az újabb problémát megoldottam volna, előreszaladtam a szövegben, mert nagyon érdekelt, hogy vajon mi a helyzet a következő „kétes helyen”. Úgy találtam, pontosan a fenti lapozási technika érvényesül ott is (a szonettek szerinti második quartina utáni résznél tartottam ekkor), aztán három oldalon át megint az egyértelmű verses oldalak következtek, ám az ezek után betűzött prózalappal már komoly baj volt. Azt kellett látnom, hogy közülük az első után nem annak túlfele következik, hanem a második lap felső szövege, ezután a harmadik lapé, s csak azután következik a három hátoldal. Mindez a „rendszertelenség” egyben azt is jelentette, hogy ettől kezdve nem bízhattam magam a szövegértelmezésemre, és egyáltalán nem lehettem biztos a lapozás helyesnek vélt sorrendjében mindaddig, amíg erre is nem találok a szövegekben valami egyértelmű utalást.

Már-már azt kellett hinnem: újabb vergődés következik, hetek telnek el, amíg jutok valamire, vagy amíg jön egy távirat.

Itt megálltam.

Jó ideje most jutott újra eszembe Agnosztosz legutóbbi távirata. Éreztem, hogy ösztöneim ezúttal jó irányba sodortak, s hogy nem véletlenül merült fel emlékezetemből ez az akkor oly rejtélyes és semmi támpontot nem nyújtó „súgás”. Kis töprengés után rá is jöttem, miért keresgélek, talán most valóban jó helyen. Annak a táviratnak alighanem van még valami üzenete. Ha ugyanis Agnosztosz csak a szonettekre akarta volna felhívni figyelmemet, elegendő lett volna azt írnia: *KIRÁLYNŐ*. Vagyis: bizonyosan jut még valami szerep a *NYAKÉK*-nek is.

Kint tombolt a tavasz, talpig menyasszonyi ruhában álltak az akácok, illatuk beáradt ablakomon – és nekem hirtelen nagyon elegendő lett ebből az egészből. De most már nem dobhattam sutba többhavi munkámat. Ezt a már valóban utolsónak tűnő rugaszkodást meg kellett tennem.

Mély lélegzetet vettem, megdörzsöltem halántékomat, és igyekeztem felpörgetni az agyamat.

Lássuk csak. Ha a szonett királynő, akkor micsoda a nyakék? A nyakék a királynő legféltettebb díszé – de mi díszíti a szonettet? A ritmus meg a rím meg a strófaszerkezet – válaszoltam magamnak. E három közül kettőnek már szerepe volt a rejtjelezésben: a szonett sorok jambikus ritmusa adta az első eligazítást a lapok sorrendjét illetően, a strófaszerkezet pedig meghatározta azt, hogyan tűzzem be a negyven prózalapot az ötvenhat verses közé. Marad tehát a rím... Szó se róla, a szonetteknek igen jellemző a rímszerkezetük, s ha a szokásos betűjeleket egymás mellé illesztjük, szinte „nyakék-szerű” sorozatot kaphatunk.

Le is írtam késlekedés nélkül Agnosztosz első szonettjének rímképletét: *abba-abba-cde-cde*. Néztem a betűket, néztem, és közben szinte láttam magam, ahogy előre-hátra lapozom az oldalakat.

Igen, pillanatok alatt megvolt a megoldás.

A quartináknak képletében nyilván az *a* a lapok felső, a *b* pedig alsó oldalát jelenti, és mivel minden négyes egység után két oldal ékelődött be, az *abba* nem jelent mást, mint a már kipróbált és kissé furcsállt lapozási technikát: színe-fonákja-fonákja-színe. Ez rendben is volna.

Más a helyzet a terzinák esetében. Ott a három betű vélhetőleg a három beékelődő lapot jelenti, a *cde-cde* sorozat pedig azt, hogy előbb a *c*, *d* és *e* lapok főlő, majd ugyan ezen oldalak alsó felét kell olvasni, s ez a technika ismétlődik a következő terzina után is. Gyorsan előrefutottam a második szonett megfelelő helyére: *ccd eed* – ez bizonyára így értelmezendő: *c* lap oda-vissza, *d* lap oda, *e* lap oda-vissza, *d* lap vissza; majd mindez megismételve a következő terzina három lapjával.

Mindez annyira kristályosan logikusnak tűnt, hogy nem is éreztem nagyobb izgalmat vagy elégtételt, midőn most már birtokába jutottam – vélhetőleg – az összes titoknak.

Lemondtam az aktuális családi kirándulást, telefonon kimentettem magam valami értelmiségitalálkozón való részvétel alól, majd sebtiben „lekottáztam” a regény lapozási algoritmusául szolgáló valamennyi rímképletet – és elkezdtem egybeolvasni Agnosztosz *Élted volt regénye* című művét.

**Ravasz kis glosszárium,
avagy
munka után édes a bosszúság**

Gyors iramban haladtam: szinte betéve tudtam a szöveget, csak rá kellett néznem az oldalak első sorára – és szinte lapozhattam is tovább.

Talán a harmincadik oldalnál jártam (most már duplán számítva a mindkét felükön olvasandó lapokat), amikor erős hiányérzetem támadt.

Valami nem stimmel.

Valami hiátusok ásítognak még itten!

De mi okozza hiányérzetemet?

Nem lehet, hogy Agnosztosz regénye egyszerűen *nem eléggé jó?*

Nem. Éreztem: nem a minőséggel van baj. A regény olyan, amilyen: közepesenl alig jobb teljesítmény, de élvezhető, olvastatja magát. Ami zavart: ez a mű *ahhoz képest* túnt ötletszegénynek, hogy milyen hallatlan munka volt megfejteni. Ha belegondoltam: a sifírozás sem lehetett könnyebb. Ezek után szinte érthetetlennek túnt: egy nem különösebben érdekesítő regény miért érdemelt ekkora „szellemi befektetést”. Csak a játék miatt?

De akkor miért nem tükröződik ennek a játéknak a szellemessége a regényen?

Folytattam az olvasást, de továbbra is csak felületesen futottam végig a már jól ismert mondatokon, s váltig azt kerestem, mi tehetné dúsabbá, irodalmilag gazdagabbá a szöveget, illetve: ezt a valamit hol lehetne fellelnem, hiszen a rosszacska verseken kívül minden szövegoldal része lett a műgésznek.

Talán már a regény közepe táján jártam, amikor eltévesztettem a lapozási előírást, és véletlenül egy versoldalt fordítottam olvasásra. Bosszúsan kiigazitottam hibámat, s midőn már a „jó” oldalon járatam a szemem, vizuálisan felidéződött bennem a túlloldali vers margójára írt beszúrás, és mintha összefüggést véltem volna felfedezni annak írásképe és az éppen olvasott mondat tartalma között.

Aha! Itt lehet a kutya elásva! Azok a lapszéli és lapalji, olykor több-bekezdésnyi megjegyzések valójában nem a „költői szakosztályhoz” tartoznak, hanem a prózaszövegekhez sorolandók.

Igen ám, csak hogyan?

Ezúttal nem untatom olvasóimat azzal, hogy aprólékos részletességgel leírom gyöt-rődéseim újabb szakaszát, a hibás logikájú elképzelések útvesztőit s azt, végül is hogyan és mi módon sikerült megállapítanom (ezúttal szigorú ábécésorrendbe igazított két szószedet segítségével), melyik jegyzet hová tartozik, s milyen módon kell beszúrni a szövegtörzsbe.

A módszer áttételességére, ravasz intellektualizmusára rámutatva egyetlen epizódot említek meg: amikor már a teljes tanácstalanság vett rajtam erőt, s azt hittem, soha nem jövök rá a dolog nyitjára, akkor – ahogy ez korábban már többször is megtörtént – váratlanul megértettem az egyik jegyzet finom utalását, amely Tsúszó Sándor öregkori remekére, az *Utazások innen és túl* című esszékötetre tett célzást. E könyv végén található egy meglehetősen terjedelmes tárgymutató. Ennek szavai közül azokat kellett kiemelnem, amelyek Babits-versek címeiben is megtalálhatók. Az így kapott szőláncot – mint valami DNS-molekula spiráljának egyik felét – kellett összeillesztenem az Agnosztosz-versek glosszáiból kiemelt szószedettel (a spirál másik felével), s a kapott megfeleltetések mutatták a jegyzetszövegek beillesztésének pontos helyét.

Amikor itt tartottam, odakint nyárba fordult az idő. Gyerekeim várták a szünetet, s naponta megkérdezték, az idén hová utazunk nyaralni. Megtartották az Ünnepi Könyvhétet, és lezárult a *Holmi* novellapályázatának beküldési határideje, én pedig Agnosztosz regényének átgépelésével szórakoztam, a glosszák betűzdelése ugyanis a kéziratot most már végképp áttekinthetetlenné tette. A lapozás sorrendjének leírása olyan bonyolult volt, hogy féltem, pár hét kihagyás után már magam sem igazodnék el benne.

Szép komótosan hozzáláttam hát a teljes mű átírásához.

Eközben a következő megállapításokat tettem:

- Korábbi hiányérzeteim megszűntek. Ha az *Élted volt regénye* nem is remekmű, de élvezetes olvasmány, amely méltó arra, hogy közönség elé kerüljön. (A szöveg kódolásának és dekódolásának szellemességét ugyan még mindig többre tartottam, mint magának a műnek az irodalmi kvalitásait, de a glosszák beszúrásával mégis olyan kézirat birtokába jutottam, amelynek értéke arányos volt a vele való foglalatosság során ráfordított energiával.)

- Teljesen bizonyos lehettem abban, hogy ezzel az utolsó szövegigazítással a regény elnyerte végső, adekvát formáját. Erre Tsúszó és Babits alakjának újabb felbukkanása adta a hitelesítő pecsétet, hiszen voltaképp minden velük kezdődött: az „eltévesztett” megszólítással és a felcserélt folyóiratcímmel. Szerzőm rendszeretére jellemzően így a logikus befejezésnek is hozzájuk, munkásságukhoz kellett visszakanyarodnia.

- A tiszta kézirat elkészülte után az anyagot be kell nyújtanom valamelyik kiadónak, hiszen terjedelme eleve könyvalakot feltételez s nem folyóiratközlést.

Miközben az átgépelés mechanikusnak egyáltalán nem nevezhető munkáját végeztem, még egy apróságra lettem figyelmes.

Az összeállt mű kezdett valami többletjelentést felmutatni...

A regény tartalmára utaló megjegyzésektől eddig megkíméltem olvasóimat, hisz szándékaim szerint a teljes művet rövidesen megismerhetik, ám itt annyit el kell árulnom, hogy – eddig legalábbis úgy véltem – a regény egy fiatalember élete bizonyos epizódjainak bemutatása révén próbál élet és halál, szerelem és barátság, művészet és tudomány, életszemlélet és világnézet dolgában valamely üzeneteket közvetíteni. Most azonban érdekes módon – és nemigen tudtam volna megmondani, ezt a következtetést mely szövegrészek vagy összefüggések sugallták számomra – azt kezdtem érezni, hogy a regény valami cselekvési programot, ha tetszik: akciótervet közvetít. Olyan „tennivaló” végrehajtásának szükségességére figyelmeztet, amelynek elmulasztása erkölcsi felelősséget róhat – kire is?

Idegenkedve gondoltam arra a lehetőségre, hogy a szöveg átgépelése után nekem még valami homályosan körvonalazódó morális elvárásnak is eleget kell tennem...

Egyelőre azonban elhessegettem ezeket a képzeteket, és a tisztázásra koncentráltam, igyekezve sehol el nem véteni a magam megállapította lapozási és beszúrási utasításokat. Két hét alatt készen is voltam.

Egy vasárnap délelőtt kellemes érzéssel igazgattam össze a végre egyformán fehér és azonos nagyságú, csak egyik oldalukon „használt” lapokat. Mint precíz munka végzetével általában, most is bizsergető elégedettség áradt szét rajtam.

Igen, ma délután lesz időm játszani veletek, mondtam a gyerekeimnek ebéd közben.

Bár ne tettem volna, nem kellett volna megszegnem ígéretemet.

Pontosan a húsleves és a töltött káposzta közti rövid időközben érkezett a távirat a következő tartalommal.

KÖSZÖNÖM STOP HOLNAP KÜLDÖNC MEGY A KÉZIRATÉRT

Ez már több volt a soknál. Olyan dühös lettem, hogy még üvöltöni vagy csapkodni sem tudtam, csak némán remegett az ajkam, és súlyos kővé rándult össze a gyomrom.

Most, most kell tűzbe vágni az egészset. De hol akad júniusban tűz?

Dúltam-fúltam vagy egy óra hosszat, aztán lehiggadtam.

Istenem, hát túljártak az eszemen. Azért még nincs vége a világnak. Emelt fővel is lehet veszíteni.

Elővettem szép gépeletemet, végigsimítottam az oldalakon. Ezt most oda kell adnom valakinek.

Vajon miféle lehet? Fiatal, öreg, alacsony, magas? Sosem tudom meg, hiszen nem maga jön: küldöncöt szalaszt. A megbízottat persze ki lehetne majd faggatni – de legyőzöttem után méltatlannak találtam minden ilyen gondolatot, így azt is, hogy megtagadjam a kézirat átadását.

Végül is komoly kihívásnak tettem eleget, megoldottam számtalan ravaszabbnál ravaszabb intellektuális feladványt, bebizonyítván, hogy elég magas az IQ-m, épp csak... nem láttam előre, mire megy ki a játék.

Nagyot sóhajtottam; éreztem, a magamra erőltetett nagyvonalúság ellenére nehéz lesz megválnom többhavi munkám eredményétől... No, hát legalább egy másolatot készíték róla.

Fogtam az anyagot, és bekapcsoltam kis Canon fénymásolómat. Tiszta papírt akartam tenni az adagolójába, de megdöbbenéssel vettem észre, hogy a gépeléshez használt csomag papír volt az utolsó; nincs több tartalék.

A fenébe! Ráadásul mindennek vasárnap kell történnie, amikor az üzletek is zárva vannak.

Nem volt más megoldásom: kimarkoltam egy adagnyit azok közül a papírok közül, amelyeket főleg gyermekeim használnak: ezekre egyszer már fénymásoltam valami akkor fontos szöveget, de azóta fölöslegessé váltak. Kidobni sajnáltam őket: minőségük jó, fél oldaluk tiszta... Most is jó szolgálatot tettek, mert hiányukban nem tudtam volna a regényről a magam részére is megmenteni egy példányt.

Gondosan összeigazgattam a lapokat, ügyelve arra, hogy a valamikor rájuk másolt szövegek (versek, novellarészletek, levelek) mind alulra kerüljenek a gépben, s felülre másolhassam az aktuális anyagot.

Elindítottam a masinát, és közel egy órán át járatam. Közben új és új adag féltiszta lapot igazítottam össze s tettem a gép beviteli tartójába. Ennek végeztével határtalan fáradtságot éreztem, másra sem volt már erőm, mint hogy két irattartót megcímezzek, egyikre az *1. példány*, másokra a *Másolat* szót írva.

Még csak kora délután volt, de én, mint aki beteg, levetkőztem, és ágyba bújtam.

A történet vége

Reggel, ahogy általában, arra ébredtem, hogy a feleségem a feketémet kavargatva elindul hálószobánk felé. A csilingelés kellemes érzeteket keltett, s talán percek is eltelték, amíg kudarcom emléke felidéződött...

Szürccsöltük a kávé, s én valami haditervféleségen törtem a fejem.

– Figyelj csak... Én reggeli után ma elmennék a gyerekekkel kicsit kirándulni, de kérlek, te maradj itthon, mert jönni fog valaki egy kéziratért...

- Nem fog.
- Tessék?
- Már jött. Elvitte. Kirándulhatunk együtt.
- Elvitte-e-e?? És honnan tudtad, mit kellett odaadni neki.
- Tudta a küldönc.
- Hogyhogy?
- Azt mondta, hogy az íróasztalodon van két irattartó egymásra téve. A felsőre az van írva: *1. példány*, az alsóra: *Másolat*. Kérte, hogy az alsót hozzam ki neki, a másolatot.
- A másolatot???
- Igen, de miért kiabálsz velem? Rosszat tettem? Azt hittem, megbeszéltétek, olyan pontosan tudott mindent.

Visszadőltem a párnámra, a fal felé fordultam.

Semmit sem értettem...

Azaz, igen: éppen hogy mindent túlságosan is jól értettem...

Annyit még kinyögtem, hogy menjenek nélkülem kirándulni, én nem kérek sem reggelit, sem ebédet, csak hagyjanak békén.

Feleségem tudta, ilyenkor jobb nem vitatkozni velem. Figyelmességéről tanúbizonyságot téve még az ablakokat is befüggönyözte, és éjjeliszekrényemre tett egy pohár vizet, mellé a hasonló állapotaimban szokásos nyugtatót, majd halkán behúzta maga mögött az ajtót.

Még hallottam, amint a gyerekeknek elmagyarázza, az apjuk most megint kimerült egy kicsit, lehet, hogy pár napig egyfolytában aludni fog, de ha néha kijön enni, és furcsa dolgokat fog mondani vagy kérdezni, akkor ne csodálkozzanak.

Normális körülmények között ezen legalább elmosolyodtam volna, de most még el sem húztam a szájamat. Bevettem a gyógyszeremet, és percek alatt feneketlen mély liftaknába zuhantam, álomtalanul.

Pedig ha álmodtam volna, talán megjelenik előttem Agnosztosz alakja, amint versek fölé hajolva igyekszik megfejtetni egy bonyolult feladványt.

Halasi Zoltán

MINDEGY

Mindegy: dermedt, szurokszín lávasziclák
 merednek vagy holttá repedt fehéressárga
 arc kerek-szögleteséből les a gyerekkori szik rád.
 Hogy ráismersz vagy nem, tétlen-tevékeny vulkanizmusára.

Mindegy: ló tapos el, vasalt kerék zúzza
 be mellkasod vagy fejjel esel hatemeletnyi
 magasból ablakmosás közben az útra,
 s szétfreccsenő agyadat úgy kell összeszedgetni.

Mindegy: álmodban rántja ki csipesszel,
 amit legjobban féltesz, mert elvehetetlennek tartod,
 vagy a kora hajnali köd fojtó vánkosa nem ereszt el,
 szuszt sem hagyva benned, míg majd előrecsuklik a tarkód.

Mindegy: a hármásával vett lépcsőfokok egyike marad ki,
 mikor kedvesedhez rohansz, vagy tőle hazafelé siettedben
 (bőröd még vele társalog) kamionnak rohan a taxi,
 hogy nincs rá tanú, ki szúr le éjjel a sarkon, vagy vannak többen.

Előre láthatod, mintha nagyfelbontású légi felvételt látnál.
 Retteghetsz percről percre: a kor, a szív, a szűk ér vagy Isten keze büntet.
 Veheted olybá, hogy éltél, s így több vagy a halálnál.
 Vagy csódtömeg borít, mártírhalom, s csak zsugorodsz alatta. Mindegy.

Isaac Bashevis Singer

AZ AKTATÁSKA

Réz Ádám fordítása

Azt mondják, az állandó rohanás tipikus amerikai betegség. Én is megkaptam, pedig csak bevándorolt vagyok. A nagy rumliban néha még az sem jut mindjárt eszembe, hogy a nevem Kohn. Folyton sietek, még álmomban is.

Azon a télen egy lapnál dolgoztam, könyveket írtam, felolvasókörutakra jártam, és mint vendégtanár előadásokat tartottam az irodalmi alkotómunkáról egy közép-nyugati egyetemen. Csak két napot töltöttem ott minden második héten, de azért kivettem egy lakást telefonnal. Az egyetemen tanári szobát is kaptam: abban is volt telefon. Mind a két készülék állandóan szólt; akármelyik ajtómon nyitottam be, mindig a csörömpölésük fogadott. Tanárok jelentkeztek ismerkedési céllal, feleségük hívott ebédre vagy vacsorára, hallgatók óhajtották megbeszélni a dolgozataikat, erőszakos újságírók kértek interjút, a helybeli zsidóság képviselői kerestek, hogy tartsak előadást a kultúrközpontjukban.

Mivel képtelen vagyok nemet mondani, mindent elvállaltam. Apró kis noteszom úgy telezsúfolódott címekekkel és telefonszámokkal, hogy alig bírtam kibetűzni a saját írásomat. Mivel a manhattani lakásomon kívül a lapnál is volt szerkesztői szobám, négy címre kaptam leveleket és könyveket. Mindenütt gyűltek a papírkötegek, nem jutottam hozzá, hogy foglalkozzam velük. Néha fel sem bontottam a borítékokat. Ilyen körülmények közt az ember titkárnőt szokott tartani, de én sose tartózkodtam huzamosabb ideig egy helyben. Meg aztán senkit sem óhajtottam beavatni képtelen nőügyeimbe. Hosszú agglégénységem éveit során valamiféle láthatatlan hárem alakult ki kö-

rülöttem a múlt valóságos kapcsolataiból vagy csak lehetőségeiből. És minden nőnek ígértem valamit. Voltak köztük aránylag fiatalok, mások megöregedtek. Az egyiknek rákja volt. Néhányan férjhez mentek – olyan is akadt, aki kétszer vagy háromszor. A lányaik afféle mostohaapát láttak bennem. Minden nő elvárta, hogy gratuláljak és ajándékot küldjek a születésnapjára vagy más évfordulókra. Többnyire elhanyagoltam őket, és éjszakánként felriasztott a bűntudat. Sokszor telepatikus úton próbáltam érintkezni velük, s úgy rémlett, meg is van a kapcsolat. A telepátia, a megsejtés, a rá-érzés lassanként átvette a levelek, telefonálások, látogatások szerepét. Mindenkit megbántottam, de ezek a nők azért továbbra is elárasztottak szeretetükkel. Talán azért, mert – legalábbis gondolatban – változatlanul ragaszkodtam hozzájuk. Elalvás előtt imádkozni szoktam értük.

Azon a télen, februárban, váratlanul szabad lett egy egész hetem. Eredetileg egy kaliforniai hitközség hívott meg előadást tartani, de a rabbi hirtelen meghalt, és így elhalasztották a szereplésemet. Mihelyt meghallottam a hírt, elhatároztam, hogy a szabad napjaimat Reizlrel töltöm. Az előző éjszaka épp vele voltam Bronxban. Úgy volt, hogy délben indul a gépem, és hatkor már felkeltem. Reizl beteg édesanyja, Leah Hinda sokáig szokott aludni. Reizl elkészítette a reggelimet. Nyolckor értem haza, és az ajtó alatt találtam a táviratot, hogy „előadás elhalasztva”.

Búcsúzás előtt Reizl a szememre vetette:

– Azelőtt napokig maradtál nálam. Mostanában legfeljebb egy éjszakával méltóztatssz megajándékozni.

Váratlan fordulat: van egy egész hetem!

Először is lefeküdtem a rekamiéra, hogy pótoljam a mulasztottakat: éjszaka csak részletekben aludtam. Éjfél után egykor értünk haza a színházból. Most megszólalt a telefon: hagyta. Ézsau szavai jutottak eszembe, amikor eladta elsőszülöttségi jogát egy tál lencséért: „Ímé, én halni mégyek, mit használ azért nékem az én elsőszülöttesem?” Olyan volt az életem, hogy úgy éreztem, mintha lassú öngyilkosságot követnék el. Már ott tartottam, hogy legfeljebb öt zseletpengét vásároltam egyszerre. Ha tízet vennék, kihívnám magam ellen a végzetet – talán szívrohamot vagy ideg-összeroppantást kapnék.

Tizenegy körül ébredtem, éppoly fáradtan, mint ahogy lefeküdtem. Körülnéztem a lakásban. A takarítónőmet nemrég megoperálták, és most hazament lábadozni öreg édesanyjához Puerto Ricóba. Csupa piszok volt minden. Könyvek, folyóiratok, alsónadrágok, nyakkendők, zsebkendők hevertek szanaszét a földön. Az íróasztalt elborították a papírok. Szerettem volna rendet tartani, mégis állandó zűrzavarban éltem. Soha nem találtam semmit. Elvesztettem a számlákat. Nem tudtam, hová tettem a tollam és a szemüvegem. Az egyik lábamon már rajta volt a cipő, de a párja sehogy sem akart előkerülni. Egy napon felfedeztem, hogy eltűnt a kásmirkabátom. Mindenütt kerestem, még olyan zugokban is, ahová egy mellény sem fért volna be, de nyoma veszett. Talán kiraboltak? Semmi sem vallott rá, hogy betörték volna a lakásba. És miért vinné el egy betörő épp azt a kabátot? Megint kinyitottam a szekrényt, és a kabát ott volt a többi ruha között. Lehet, hogy a szórakozottság vakká teszi az embert?

Felhívtam Reizlt, és közöltem vele a boldogító hírt: van egy szabad hetem.

– Azonnal gyere ide! – kiáltotta.

– Nem. Gyere te ide, és töltsük együtt a napot. Aztán majd átmegyünk hozzád.

– Tudod, hogy nem hagyhatom magára az anyámat.

– Dehogynem, egy-két órára.

Hosszas huzakodás után Reizl megadta magát: jó, „bejön a városba” – így szokta nevezni a manhattani kirándulásait. Van egy öreg szomszédasszony, az majd gondoskodik Leah Hindáról. Leah Hindának magas volt a vérnyomása, azonkívül még fel-tucatnyi különféle betegségben szenvedett, de valahogy azért sikerült életben maradnia. Millió gyógyszert szedett, és úgy diétázott, hogy olyat még nem is hallottam. Miután túlélte a gettót és a deportálást, elhatározta, hogy feltétlenül megéri a kilencvenet.

Noha Reizl azt ígérte, egy óra múlva megjön, tudtam, hogy három is lesz belőle. Odahaza félmegtelenül futkározott elnyűtt papucsában. De ha bemezéskedett a városba, mindig felvette a szombati ünneplőjét. Indulás előtt sorba kirakta az anyja tablettaíát: szíverősítőket, vízajtókat, vitaminokat. Leah Hinda sehogy sem tudott eligazodni ezeken az amerikai gyógyszereken.

Még volt egy kis idő borotválkozásra, fürdésre, talán még egy kézirat átnézésére is. De a telefon egy negyedórát nem hagyott nyugton. A borotvámot is elvesztettem, és több mint egy negyedórát töltöttem a keresésével. Aztán eszembe jutott, hogy abba a bőröndbe tettem, amit Kaliforniába akartam vinni. Épp elkezdtem kicsomagolni, amikor újra megszólalt a telefon. Egy felnőtt hangja szólt belőle, gyerekhangot utánozva: mindjárt sejtettem, hogy Sarah Pitzeller. Rákja volt, de azért nem hagyta abba a viccelődést.

– Tetszik tudni, hogy Sarah meghalt? – kérdezte a gyerekhang.

Nem jutottam szóhoz.

– Miért nem tetszik válaszolni? Csak nem tetszik félni a halottaktól? Pedig ők már nem bántanak. És őket nem is lehet megsérteni. Ugye, milyen nagyszerű? – Letette a kagylót.

Az ajtón háromszor csengettek. Ez bitosan Reizl. Mindig úgy jön, mint a forgószél. Magával hozta a gettóélet, az útlevél nélküli szökések, a menekülttábor feszültségét. Szőke volt, karcsú, kék szemű, majdnem negyvenéves, mégis olyan, mintha alig múlt volna húsz. Foglalkozására nézve szabónő, de már kapott olyan ajánlatot is, hogy legyen inkább modell. Csakhogy nem tudott angolul. Meg aztán a gettóban rászokott az italra.

Még be sem tette az ajtót, már visitott:

– Soha többé nem megyek sehová földalattin! Inkább a halál!

– Mi történt?

– Rám akaszkodott egy huligán. Mondtam neki: „Menjen, mister, én nem beszél angol.” De az istennek sem hagyott békén. Részeg volt, mint Lót. A szeme, mint egy hasfelmetszőé. Amikor leszálltam, ő is. Atyaúristen! Azt hittem, mindjárt előrántja a bicskáját.

– Túlságosan érdekes a ruhád, meg aztán...

– Még véded? Te mindig az ellenségeimet pártolod. Még Hitlert is képes lennél fehérre mosni. És különben is, ez egészen egyszerű ruha. Akár hiszed, akár nem, egy dollárért vettem az anyagát, a maradékpultról... Otthon hagytam a gyufámat. Nem bírom tovább cigareta nélkül.

Adtam neki gyufát.

Beszívta a füstöt, kifújta.

– Innom kell valamit.

– Ilyen korán?

– Adj egy pohár konyakot. Itt az ebéded.

Csak most vettem észre, hogy kosár van nála. Már sokszor kértem, hogy ne hozzon nekem ennivalót. Az adományaira csak úgy gyűltek a svábbogarak és az egerek. De Reizzel nem lehetett beszélni. Arra is hiába figyelmeztettem, hogy előbb-utóbb belebetegszik a dohányzásba és az ivásba. Három csomaggal is elszívott naponta. Éjszaka, ha felébredt, rögtön rágyújtott. Egy kis kupicával akartam megkínálni, de kikapta a kezemből az üveget, és teletöltött egy vizes poharat. Villámgyorsan felhajtotta, ahogy az alkoholisták szokták, és egy pillanatra furcsán eltorzultak az arcvonásai. Aztán felvidult.

Kétszemélyes ebédet hozott, mégis egyedül kellett megennem majdnem az egészet. Reizl beérte cigarettával és töménnyel. Maga főzött, csupa olyan ételt, amit a szülővároskájában tanult: krumplikuglit, nudlit, gombáskását és aszaltszilva-kompót. Miközben ettem, folyton lamentált:

– A gettóban álmolni sem mertem volna ilyen ebédéről. Legfeljebb száraz kenyérért imádkoztunk. Egyszer láttam, amint két zsidó összeverekedett egy penészes kenyérhéjon. A nációk mind a kettőt megkorbácsolták rendbontás miatt. Hol az az isten, akiről firkálni szoktál? Gyilkos, nem isten. Ha hatalmában állna, mindenkit felköttenék, aki róla fecseg.

– Szóval engem is akasztófára küldenél?

– Nem, drágám, téged nem. Rád csak szájkosarat adnék. Hiszen te nem is tudod, miket beszélsz: te oktalan, gügye csecsemő. Rejtély, hogy egy ilyen taknyos, mint te, könyveket tud írni. Az az igazság, hogy nem is te írod a könyveidet: dibuk bújt a bőrdőbe. Ő az író. Ha nem eszed meg azt a kuglit az utolsó morzsáig, hazamegyek, és soha feléd sem nézek többé. Töltsél még egy pohárral!

– Nem kapsz többet, ha a fejed tetejére állsz, akkor sem.

– Na, ne hülyéskedj! El akarom felejteni néhány pillanatra ezt a bűdös világot. Kivel voltál a múltkor színházban, amikor a *Török esküvőt* láttad?

– Senkivel.

– De a kritikádban valami hölgyismerőst emlegetsz.

– Az csak olyan stíláris fordulat.

– Stíláris fordulat! Hagyd az ilyen rafinált kifejezéseket, ha velem beszélsz. Úgyis tudom, hogy mindenféle nőekkel járkálsz. Égnének meg, ahányan csak vannak. Én talán nem tudlak kielégíteni? Elvittél valami kurvát a *Török esküvőre*. Hogy szakadna rá az összes egyiptomi csapás. Biztos itt hentergett a nagy amerikai luxusban, amíg engem odaát majdnem szétrágtak a tetvek meg az egerek. És most elcsaklizza az udvarlómát. Hogy sülné meg a pokol fenekén!

– Olyasvalakit átkozol, aki nem is létezik.

– Dehogynem létezik, ő is, a többi is. Bár ne léteznének. Ezért iszom. Adjál még egyet!

– Nem adok.

– Nem? Te aljas, kegyetlen gyilkos. Jó, talán rabbik voltak az őseid, de fogadok, hogy az anyád fattyút szült. Na, ne nézz úgy rám. Már láttunk ilyet a mi kis történelmünk folyamán. Különbösen mivel magyarázod köztünk a szőke fejeket meg a pisze orrokat? Nem vagyunk zsidók. Árja üldözi az árját. Az igazi zsidók már rég kipusztultak. Talán egynéhány még megmaradt Jeruzsálemben. Adj egy kis whiskyt, mert meghalok.

– Nesze.

Reizl rám meresztette világoskék szemét.

– Nem tudom, miért szeretlek. Mivel tudsz megfogni? Évekig vártam, hogy legyen valakim. Most aztán van. Egy örült és gonosz ember.

Átöleltük egymást, fel akartam emelni, az egyik cipője leesett. Megszólalt a telefon. Az egyetemről kerestek. Az angol tanszék vezetője bátorkodott emlékezetembe idézni a másnapi előadást, amit meg kell tartanom. Úristen, teljesen kiment a fejből! Megkérdeztem, nem lehetne talán elhalasztani. Azt mondta, külön termet biztosítottak, programváltozásról szó sem lehet.

Miközben beszéltem, Reizlnek kivörösödött az arca. Kitépte magát az ölelésemből, és visszasántikált a cipőjéhez. Útközben elesett. Fekétében elkezdett visítani:

– Minden tervünknek ez a vége! Átkozott legyen az a nap, amikor...

– Gyere velem.

– Tudod, hogy nem lehet, te álszent. Ahhoz meg kéne mérgeznem az anyámat.

– De nekem muszáj elmennem.

– Hát eredj, de mire visszajössz, ketten leszünk itt hullák. Azzal érdemeltem ki ezt a sorsot, hogy életben akartam maradni. Senkinek sem lett volna szabad túlélni, amit én túléltam: ez már bűn. A többiek úgy hullottak körülöttem, mint a legyek, én meg pecsenyehúsról és szerelmeskedésről álmodoztam. Most ezért bűnhődöm. Ne gyere többé a közelembe. Te vagy a leggonoszabb ellenségem.

Ránéztem: csontos orr, hegyes áll, beesett arc. Amikor megjött, olyan volt, mint egy fiatal lány. Közben utolérte a kora. Láttam a ráncokat a szeme sarkában. Az orrcimpája kitágult.

– Ide azt az üveget! – visította. – Leiszom magam a sárga földig.

– De nem énnálam.

– Ide az üveget. Nekem már nincs egyebem, csak az ital. Minek teremtette isten a világot? Erre felelj. Nem is isten, hanem ördög. Ő is egy Hitler – ez az igazság, vedd tudomásul.

– Fogd be a szád.

– Aha, kitört belőled a vallásos érzés, mi? Félsz, ugye, az istenkáromlásaimtól? Ő fent ült a hetedik mennyországban, onnan nézte, ahogy a gyerekeket betereleik a gázkamrába. Az angyalok dicshimnuszokat zengtek körülötte, ő meg csak sütkérezett a glóriában. Ide az üveget. Ha nem adod, itt helyben megölöm magam.

Az előadásom címe így hangzott: „Van-e jövője a tudatalatti és abszurd elem irodalmának?” Mondtam a magamét, és közben éreztem, hogy a közönség nem ért velem egyet. Suttogás, köhécselés hallatszott ellenséges csenddel váltakozva. Egy nő a szavamba akart vágni. Észre sem vettem, hogy amit mondok, támadás a modern szépirodalom pszichológusai és szociológusai ellen. Az előadás utáni vitában a hallgatók Kafkát és Joyce-ot szegezték a mellemnek. No és a szimbolisták? Csak nem akarom visszafelé forgatni az irodalomtörténet kerekét egészen Flaubert realizmusáig? Hallgatóim között voltak olyanok, akik hosszú, ködös novellákat szenteltek a „belső embernek”. Mások a társadalom újjáépítését tűzték ki célul – vagy ha nem, hát legalább a lerombolását. Egy professzor rámutatott, hogy irodalomelméletem nem egyezik a tulajdon irodalmi gyakorlatommal, amely szimbolikus, sőt gyakran misztikus. Megpróbáltam jobban kifejteni a nézeteimet, de a tanszékvezető bejelentette, hogy már ránk fér egy kis frissítő. Átmentünk egy másik terembe, ahol tömény szeszt és puncsot szolgáltak fel. A fogadást az én tiszteletemre rendezték, de az irodalomprofesszorok

nem vettek rólam tudomást, és csak egymással csevegtek. Vicceiket is csak az értette meg, aki járatos volt az egyetemi berkekben. Én behúzódtam egy sarokba, ott kortyolgattam a puncsotam – kívülálló voltam.

Egy nő közeledett hozzám. Ismerős volt, de sem a neve nem jutott eszembe, sem az, hogy hol és mikor találkoztunk. Fiatalnak is, öregedőnek is látszott, és mintha éppen kilábolt volna valami betegségből vagy megrázkódtatásból. Vajon mi lehet, tú-nődtem, végzős hallgató vagy tanár? Fekete szeme volt, göndör fekete haja, magas homloka, kissé pelyhes álla. Fekete ruhája nem állt jól neki. A pohár, amit a kezében tartott, majdnem üres volt. Tétován beszélt, mint aki már spicces egy kicsit:

- Nem ismersz meg?
- Ismerlek – mondtam –, de fogalmam sincs róla, ki vagy.
- Rosalie Kadish.
- Te jó isten!

Már előre is hajoltunk mind a ketten, hogy megcsókoljuk egymást, de a poharaink útban voltak. Féltem, hogy nyakon öntöm a puncsotam.

- Én megöregedtem, de te nem változtál – mondta Rosalie.
- Ki mondja, hogy más is van a világon, mint öregedés? – kérdeztem. – De mit csinálsz te itt? Honnan kerültél ide? Mi van veled?

Ravaszkan elmosolyodott, kimutatta egyenetlenül nőtt, megsárgult fogait.

– A Szentföldről jövök, és mai héber irodalmat adok elő. Egyúttal a disszertációm is írom.

- Mi történt a keresztény udvarlóddal?
- Látom, tényleg emlékszel. Feleségül vett egy gazdag elvált asszonyt.
- Szóval már nem akarja megváltani az emberiséget?
- A felesége nagyon szigorúan tartja. Négy gyereke van az első férjétől, és most újra terhes.

- Hol élnek?
- Kaliforniában, mint minden hülye.
- És te?

Megrebbent a szeme. – Mit mondjak magamról? – Aztán elmondta. Jeruzsálemben beleszeretett egy fiatal egyetemi tanárba, aki válófélben volt ugyan, de aztán mégis a feleségével maradt. Viszonyt kezdett egy olasz hallgatóval, aki évekkal fiatalabb volt nála – házasságról szó sem lehetett. Viszonya volt egy arabbal is. Most már teljesen kikapcsolta a szerelmet.

- És mivel pótolod?
- Marihuánával.
- Jó?
- Jobb, mint impotens férfiak vallomásait hallgatni.
- Hát már itt tartunk?
- Igen, cinikus lettem – mondta Rosalie. – Teljesen kiábrándultam mindenből és mindenkiből. De azért le kell doktorálnom. Anélkül szinte semmit sem keres az ember.
- Hogy vannak a szüleid?
- Most már semmi jót nem várnak tőlem.

Későre járt.

– Nekem itt saját lakásom van – mondta Rosalie. – Nem akarsz feljönni egy csésze teára vagy kávéra? Sose fekszem le két óra előtt. Holnap nem is tanítok. Ne félj, nem foglak elcsábítani.

Szerettem volna elköszönni, de a tanszékvezető már elment a feleségével együtt. Amikor kiléptünk az utcára, Rosalie belém karolt. Odakint fagyott. Jeges szél fújt. Jól fel voltam szerelve az útra, különleges bélelt cipővel, vastag kesztyűvel, hideg elleni védőálarccal. Az álarc nyílásain át bámultam a sötétbe, és úgy éreztem magam, mintha a Ku-Klux-Klan tagja volnék. Gyér világítású, hóborította utcácskákon mentünk, körülöttünk kavargott a hó. Eszembe jutottak gyerekkori olvasmányaim: expedíciók az Északi- és a Déli-sarkra. A hóval megrakott utcai lámpákból homályos fény szitált. A járda sikos volt; egymásba kapaszkodtunk, hogy el ne essünk. A háztetők fölött kékeszöld csillag szikrázott. Idelent mínusz tizenegy fok volt; odafent talán plusz egymillió.

Felmentünk a harmadik emeletre, ahol Rosalie Kadish lakott. Könyvek és folyóiratok heverték mindenütt – a rekamién, a székeken, a padlón, még a hűtőszekrényen és a gáztűzhelyen is. Gyorsan elrakta őket, és feltette a teáskannát. Konyakkal, aprósüteménnyel kínálta. Nem vagyok valami nagy ivó, de fel akartam melegedni a séta után. *Lehájjim*mal koccintottunk.

– Én nem felejtettem el – mondta Rosalie. – Eredetileg rólad akartam disszertációt írni, de nem találtam hozzá elég irodalmat.

Hirtelen eszembe jutott, hogy fel kell hívnom Reizlt. Megígértem – most ott ül Bronxban, és várja. Az is lehet, hogy közben ő próbál hívni. Feltártam a helyzetet Rosalie előtt, mire azt mondta:

– Miattam ne zavartasd magad. Hívd fel!

Tárcsáztam, meghallottam Reizl hangját. Élesen szólt. Még nem bocsátotta meg, hogy otthagytam.

– Milyen volt az előadás? – kérdezte.

– Szo-szo.

– Arra persze nem gondolsz, hogy itt egy órával később van. Már le akartam feküdni.

– Kóktélpártit rendeztek a tiszteletemre. Onnan nem hívhattalak.

– Most otthonról beszélsz?

– Igen – hazudtam, de mindjárt meg is bántam.

– Nem igaz. Csalsz és hazudsz, mint mindig. Öt perccel ezelőtt felhívtam a lakásodat.

– Csak most jöttem meg – mondtam, tudva, hogy ezzel csak rontok a helyzeten.

– Jó – mondta Reizl. – Tedd le a kagylót. Visszahívlak.

Válaszolni akartam, de már letette. Csak ültem bambán. Szinte hallottam, ahogy a telefon felveri üres lakásom csendjét. Szinte hallottam Reizl dühöngő monológját. Na, gondoltam, lemondhatok róla, mindennek vége köztünk.

Rosalie rám sandított.

– Ne izgulj – mondta. – Meg fog bocsátani.

– Soha.

– Akarsz egy marihuánás cigarettát? Attól az egytől még nem szoksz rá.

– Nem. Inkább innék még egy pohárral.

Próbáltam vigasztalni magam. A fene ezt a nyavalyás szerelmet, gondoltam; romantikus szemét, ki kéne hajítani az ablakon. Milyen igaza van az új nemzedéknek: nem kíván hűséget, és örökre leszámolt a féltékenységgel. Úgynevezett ösztöneink kilencenkilenc egész kilenc tized százalékát a társadalmi hipnózis oltotta belénk.

Rosalie teával, süteménnyel kínálta. Nem volt semmi értelme, hogy hazasiessék. Rosalie művelt nő, és nem is csúnya. És mind a ketten ugyanahhoz az önpusztító törzshöz tartozunk.

Eltelt egy hét vagy tíz nap. Megint előadókörútra indultam. Az időjárás egyre rosszabb lett. A lapok hóviharokat és példátlan hideghullámokat jelentettek az ország legtöbb részéről. Sok vonat elakadt, és mentőexpedíciókat kellett küldeni az átfagyott, éhes utasok segítségére. Télidőben szívesebben utazom vonattal, mint repülőgéppel. Kis noteszomban fel volt jegyezve, hogy estére M. városkában kell lennem, a Közép-Nyugaton; a városka mellett a szálloda neve, ahol majd megszállok. Valahol egy levelem is volt attól az intézménytől, amely meghívott, de elcsomagoltam az aktatáskámba az előadásom jegyzetével együtt. Általában nem volt szükségem címekre vagy útbaigazításra. Mihelyt megérkeztem a szállodába, mindig jelentkezett valaki – a program szervezője. Attól a pillanattól fogva egészen az elutazásomig ő viselte gondomat. Többnyire ugyanazt a szöveget adtam elő a zsinagógákban és az egyetemeken, a Hadassah nőegylet hölgyeinek és a könyvtárosoknak.

Chicagótól hálókocsit vagy couchette-et akartam foglalni, de már nem kaptam. Az időjárás miatt már tizenöt órával az előadás időpontja előtt a helyszínen kellett lennem. Úgy volt, hogy a vonat hajnali négykor érkezik oda. Annyi baj legyen, gondoltam. Bemegyek a szállodába, és dolgozom. Az intézmény képviselői biztosan meghívnak ebédre és vacsorára. Igaz, már elszoktam attól, hogy ülve utazzam, de nem vagyok olyan ember, aki minden apróságon fennakad. Találtam egy helyet az ablak mellett. A kocsi jó meleg volt, Chicagóban vettem egy újságot, egy képes hetilapot és egy könyvet: egy szexmániás alak önéletrajzát. Egy szendvicset és egy almát is vettem, hátha megéhezem az éjszaka. Félttem, hogy valami kellemetlen útitárs telepszik mellém, de a vagon üres volt.

Átrobogtunk a hóba és sűrű ködbe bújó városban. Az országúton teherautók és személygépkocsik másztak, mint a csigák. A gyárkémények füstöt okádtak. Itt-ott lángok csaptak fel a kéményekből. Egy idő múlva lehajtottam a lámpaellenzőt, és olvasni kezdtem. Az újság, mint rendesen, gyilkosságokról, nők megerőszakolásáról, tűzeselekről írt; a vezércikkek a maffiával és a kábítószer-fogyasztás veszélyes jelenségeivel foglalkoztak. A hetilap hosszú riportot közölt egy színésznőről, aki egyszeriben híressé vált, és most húszezer dollárt kap egy fellépéséért. A szexmániás leírta, milyen körülmények folytán alakult ki a pszichózisa: zilált otthon, alkoholista apa, bordélyházi élmények, anyja szeretői. Tűnődni kezdtem az irodalom jövőjén: mit tehet még hozzá az író a puszta tényekhez? A harsány szenzáció és a melodráma immár mindennapi kenyерünk. Ami hihetetlen volt, nagyon is hihetővé vált.

Asítottam, lapoztam. Nem voltam éhes, de azért megettem a szendvicset és az almát. Huszonöt centért párnát béreltem a kalauztól, hátradőltem, és aludni próbáltam. A vagon lassan betöltötte a sötétség. Lehunytam a szemem, félig álomba, félig a gondolataimba merültem. Reizlt elvesztettem, az már biztos. Valahányszor felhívtam, mindjárt lecsapta a kagylót. Majd jön valaki más, gondoltam. Álmodozni kezdtem, de azért még hallottam a kalauzt, ahogy az állomásokat kiáltja. Később nyilván elaludtam, mert fel kellett költenie. Megérkeztünk M.-be.

Lekaptam a kabátom, a bőröndöm, az aktatáskám. Én voltam az egyetlen leszálló. A szél csontig vágott. Nehezemre esett eljutni a vonattól a peronig. A vasúti állomás vagy száz éven át a nyüzsgés és lárma jelképe volt; most némán, üresen feketélt. Az egyik padon egy néger horkolt. Kimentem taxit keresni. Úgy látszott, reménytelen ügy, de mégis kaptam egyet. A sofőr átvette a holmimat. Megmondtam, hogy melyik szállodába vigyen.

– Hát az hol van? Még sose hallottam róla.

Benyúltam a belső zsebembe, hogy ellenőrizsem a szálloda nevét. A noteszom nem volt ott. A sofőr elővette könyvecskéjét, abban keresgélt zseblámpa fényénél. Meg voltam lepődve. Mindig jól ismert, első osztályú hotelekben szoktak szobát foglalni számomra. Most fényes utcákon mentünk át, aztán sötét, keskeny sikátorok következtek. Rám tört a gyanakvás. Csak nem akar kirabolni? A taxi megállt egy vedlett, harmadosztályú szálloda előtt. Dühös voltam arra a társaságra, amelyik meghívott. Elhatároztam, hogy kora reggel visszamegyek New Yorkba. Kifizettem a sofőrt, aki már becsengetett, és megzörgette a bezárt kaput. Kisvártatva megjelent egy álmos alak. Pulóver volt rajta. Megkérdeztem, foglaltak-e szobát a nevemre.

Rándított egyet a vállán.

– Szobát? Nem.

Valami nem stimmel. A szállodának még liftje sem volt. Az álmos alak előttem bakatott felfelé a keskeny lépcsőn. Gáz- és szénzag érződött. Végül kinyitott egy ajtót, és felkattintotta a villanyt: egyetlen csupasz égő lógott a mennyezetről. A falon rongyos tapéta, a padlón ócska linóleum – a berendezés egy vaságyból és egy rozoga komódból állt. Mint a bútorozott szobákban, ahol inséges éveimet töltöttem. Aztán a portás kiment. Csak most döbbsentem rá, hogy nagy szerencsétlenség ért. Az aktatáska, amit lekaptam a vonatról, nem az enyém volt, az előadásaim szövege és a többi fontos iratom pedig a saját táskámban maradt; úgy látszik, még a kis noteszomat is belegyömöszöltem. És hogy teljes legyen a baj, az úticsekkejeimet is a táskába csomagoltam. Még ma sem tudom, miért – talán a titokzatos erők hatására, melyek az ember életét irányítják, és most a lehető legkínosabb helyzetbe akartak taszítani. Összesen két dollárom és valami kevés apróm maradt.

Körülnéztem, hol van a telefon, de ilyesmit hiába kerestem a szobában. Csapdába estem, de bármennyire aggódtam is, egy csúfondáros belső hang azt súgta, hogy nem kell úgy megijedni. Egyvalamiben biztosan reménykedhetem: másnap értem jönnek a vendéglátóim. De aztán arra gondoltam, hogy úgy látszik, eltévesztettem a szállodát. Nincs az az intézmény, amely a meghívott előadóját ilyen koszfészekben helyezné el. Tévedés történt. Beláttam, hogy azért bűnhődöm, mert fájdalmat okoztam Reizlnek. Az átkai most végre megfogantak. Mint ahogy válságos helyzetekben történni szokott, feltámadt a hitem.

Tapasztalnom kellett, hogy a szoba hideg. A radiátort por borította, és hámlott róla a festék – meleget nem adott. Kibontottam az ágyat: néztem a sűrű lepedőt és a szennynek látszó párnahuzatot. Poloskairtó szer szaga csapott az orromba. Behunytam a szemem, és megpróbáltam magamba szállni: vajon mit mond a tudatalattim, az a hatalom, amely von Hartmann szerint sohasem téved. Kinek és minek köszönhetem, hogy ebbe a verembe jutottam? Minden arra vallott, hogy szabotázst követtem el önmagam ellen.

Levetkőztem, és bebújtam az ágyba, póttakarónak használva a kabátomat. Ha legalább megvolna a kis noteszom! Egyetlen telefonszám sem jutott az eszembe, kivéve a magamét és a Reizlét. De a New York-i lakásom persze üres, Reizl pedig nem áll szóba velem. Félttem, hogy elaludni sem tudok, de mély álomba zuhantam.

Reggel kerestem egy telefonfülkét, és R-beszélgetést kérve megadtam a központnak Reizl számát. Nem jelentkezett. Egy óra múlva ismét megpróbáltam, aztán két óra múlva és három óra múlva megint, de eredménytelenül. Ha Reizl nem volt otthon, az anyja rendszerint felvette a kagylót. Lehetséges volna, hogy Reizl megölte az anyját, aztán önmagával is végzett? Más telefonszámokat is megpróbáltam kibányászni az em-

lékezetemből, de teljes memóriahiány kerített hatalmába. Nincs más hátra – találnom kell valahol egy zsidót, aztán majd kiderítem, hol lesz este az előadás. De először is ennem kell valamit. Nem reggeliztem, fáj a hasam az éhségtől. Bementem egy büfébe: palacsinta, két zsemle, kávé. Összesen nyolcvanöt centbe került. Vagyonom egy dollár ötvennyolc centre apadt. Taxi már nem fért bele.

Mentem az utcán, üzletekhez értem. Az egyikre ez a név volt kiírva: Morris Shapiro. Itt biztos megtudok valamit, gondoltam. Lehet, hogy Morris Shapiro is el akar jönni este az előadásomra. Bementem az üzletbe. Nagy helyiség volt, de az árukészlet elég hitvány. Hálóingek, női ruhák, pulóverek, sálak, alsóneműk hevertek kirakva – csupa bőví. Fényes nappal volt, de azért égtek a lámpák. Salamon király története jutott az eszembe. Ásmodeás négyszáz mérföldre röpítette Jeruzsálemtől. Izrael királya csak ment egyedül, és így kiáltozott: „Én Salamon vagyok!” Ő legalább király volt. De mi vagyok én? Egy a sok ezer amerikai író közül – ráadásul olyan, aki jiddisül ír.

Körülnéztem, vajon ki lehet itt Morris Shapiro, de csak hölgyeket láttam, akik vásároltak, és elárúsítónőket. Odamentem az egyikhez.

– Kérem, itt van Morris Shapiro?

Mosolyogva végignézett rajtam:

– Shapiro úr nincs bent.

– Mikor jön vissza?

– Milyen ügyben keresi?

Dadogva kezdtem magyarázkodni. A nő csak fél füllel hallgatta. Néha átszólt egy másik elárúsítónőnek. Babaarcát szőkitett göndör haj foglalta keretbe.

– Shapiro úr ma Chicagóban van – mondta végül.

– Meg tudná mondani, hol talállok egy zsinagógát vagy egy rabbit?

– Én nem vagyok zsidó. Te, Sylvia!

Intett egy fekete hajú, alacsony kis nőnek, aki ugyanolyan világoskék köpenyt viselt, mint a többi elárúsítónő. Sylvia épp egy vevővel volt elfoglalva. Vártam, amíg egy középkorú hölgy kétszer is felpróbál egy kötényt – nem tudta eldönteni, hogy megvegye-e. Sylvia unottan állt mellette, a szájában rágógumi. Végül a vevő azt mondta:

– Megyek, megnézem a tükörben.

Kezdttem előadni Sylvianak a problémámat.

Elég bosszúsán hallgatta. Nem szívesen vesztegette rám a drága idejét. Aztán kijelentette:

– Van itt több zsinagóga is, de azt hiszem, csak szombaton tartanak nyitva.

– Nem tudja véletlenül, hol lakik valamelyik rabbi?

– Nem. Nézze meg a telefonkönyvben.

– Azt hol talállok?

– A postán.

– És az hol van?

– Túloldalt.

Megköszöntem és távoztam. Postát nem láttam sehhol. Becsapott ez a nő, vagy én kezdek megvakulni? Az órám negyed hármat mutatott. Még hat órám volt az előadás kitűzött időpontjáig.

Az utca a nagy hideg ellenére is tele volt járókelőkkel, a személyautók és a teherautók araszolva csúsztak előre, akárcsak New Yorkban vagy Chicagóban. Az emberek mogorvának és türelmetlennek látszottak. Egy idősebb nő pórázon rángatta a kutyáját. A kutya megállt egy fa mellett, és nem volt hajlandó elmozdulni. A nő szidta, mint

a bokrot. – „Mindenható isten, miért akartad, hogy így legyen?” – motyogtam. Abban a pillanatban megláttam a posta tábláját. Bementem, kerestem egy telefonkönyvet, és fellapoztam a J betűt. Egyetlen intézményt sem találtam, amelynek a neve a „Jewish” szóval kezdődött volna. Úgy látszik, a közép-nyugati zsidók nem óhajtják feltétlenül világgá kürtölni felekezeti hovatartozásukat. Mit csináljon az ember ilyen körülmények között – feküdjön le, és dögölgjön meg? New Yorkban volt egy kis kiadóm, de nem jutott eszembe a telefonszáma. És különben is a csőd szélén állt. Nemrég panaszkodott az egyik titkárnője, hogy öt hete nem kapott fizetést. Azonkívül a szerkesztőm válófélben volt, és elment valahová Renóba.

Átfutottam a „Templomok” címszó után következő sárga lapokat. Találtam két zsinagógát. Fel akartam hívni őket, de nem volt tizcentesem. Közben valaki elfoglalta az egyetlen telefonfülkét. Ahogy elhelyezkedett, láttam rajta, hogy nem jön ki egyhamar.

Évek óta éltem írásból és előadásokból – elfelejtettem a szegénység ízét. Most megint a nyelvemen éreztem. Későn reggeliztem, de már újra megéheztem. Vártam a postai tisztviselőre, hogy aprót kérjek; őt ült a távírógépnél, és nem is nézett felém. Egy író sose gazdagodjon meg, gondoltam. Még rendszeres jövedelme se legyen. A jóllakottak sose érthetik meg az éheseket. Akinek háza van, nem azonosulhat az olyanokkal, akik az utcán hálnak. Az emlékezés, a képzelet nem elég. Lehet, hogy a gondviselés akarja eszembe juttatni írói hivatásomat?

Tíz-tizenöt percnyi várakozás után a távírókezelő felváltotta a negyeddollárosomat. Felhívtam mind a két zsinagógát. Az első nem felelt. A második számon egy titkárnő jelentkezett, és közölte, hogy a rabbi nincs a városban – Angliába utazott egyéves tanulmányútra. Ő nem tud róla, hogy aznap este a zsidó hitközségben valamiféle rendezvényre készülének. Ingerült volt a hangja, ezért úgy gondoltam, nem érdemes elmesélnem a történetemet.

Szent fogadalmat tettem: ha a Mindenható kiszabadít szorult helyzetemből, kedvesebb leszek azokhoz, akik segítségért folyamodnak hozzám. Még egyszer „utoljára”, mondtam magamban – felhívtam Reizlt. Semmi válasz. Nyilvánvaló, hogy valami katasztrófa történt. Leah Hinda meghalt, vagy szívrohamot kapott. Vagy talán Reizl ráparancsolt, hogy ne nyúljon a telefonhoz?

Visszamentem a szállodába, és átkutattam három öltönyömet. Talán előkerül egy másik notesz. Vagy esetleg pénzt találok a zsebeimben. De csak egy rágógumit találtam – el is kezdtem rágni, hogy csitítsam az éhségemet. Aztán fogtam az aktatáskát, amit lekaptam a vonatról. Kitöltöttem rajta minden elkeseredésemet, feltörtem a zárját. Balsejtelmem valóra vált – a táska egy nőé volt. Kivettem belőle egy hálóinget, egy műanyag piperetáskát, néhány harisnyát, bugyit, egy blúzt, egy pulóvert. Név vagy cím sehol. Az én táskámban benne volt a címem és a New York-i telefonszámom, de még ha felhívna is a nő, úgyszincs otthon senki. Meg aztán nem biztos, hogy magához vette a táskámat. Talán leadta a talált tárgyak irodájában. Tudtam, hogy fel kellene hívnom az állomást, de nem volt hozzá erőm.

Végignyúltam az ágyon, és öngyilkossági gondolatokkal kezdtem foglalkozni. Ha az ember élete és lelki nyugalma egy papírokkal megtömött aktatáskától függ, akkor az élet fábatkát sem ér. Az ember elveszít néhány papírfecnit, és máris ki van rekesztve a társadalomból.

Csapjam zálogba az öltönyeimet? Vagy az órámat? Öt perccel múlt negyed négy. Körülbelül egy óra múlva besötétedik. A radiátor bordái épp hogy langyosak voltak. Nem borotválkoztam, még fogat se mostam. Csupa borosta volt az arcom. Men-

jek a rendőrségre? Van-e intézmény, amely olyan esetekkel foglalkozik, mint az enyém?

Lecsukódott a szemhéjam; nagy erővel összeszedtem magam. Még egyszer fel kell hívnom Reizlt. És ha tudok egy címet, a tudakozótól is meg lehet érdeklődni, hogy mi a száma. Miért is nem jutott előbb az eszembe! Az az én bajom, hogy mihelyt valami nehézségbe ütközöm, rögtön elvesztem a fejem. Az én helyemben már mindenki más talált volna valamiféle kiutat. Szégyelltem magam, amiért olyan tehetetlen vagyok – mint bóher koromban, amikor jesivába jártam. Talán ha nincs olyan hideg, aktívabb lettem volna. A hideg, az bénított meg.

Indulás előtt felvettem két szvettert és még egy sálát. Félttem az estétől ebben az idegen, fagyos városban. A szálloda mellett bementem egy *drugstore*-ba. Számolni kezdtem az aprópénzt a zsebemben, vakon, az ujjaimmal. Gondolatban számba vettem azokat, akik talán hajlandók lennének segíteni rajtam. Felvettem a padlóról egy eldobott borítékot, ráfirkantottam azoknak a barátainknak és ismerőseimnek a nevét, akiknek a címe felderengett az emlékezetemben. Csak az a baj, hogy egyikben sem voltam biztos.

A *drugstore*-ban négy telefonfülke volt, mindegyik foglalt. Várakozás közben az Űr-hoz fohászkoztam – akinek megszegtem parancsolatait –, hogy szabadítson ki nagy szorultságomból. Megfogadtam, hogy tizennyolc dollárt adok jótékony célra. Egy idő múlva megdupláztam az összeget. Vezekelni fogok; így kell tennem. Azért bűnhődöm, mert nem tartottam meg a Tóra előírásait. Gúnyolódó énem máris csúfot űzött kegyes elhatározásaimból, és megjósolta, hogy mihelyt visszatérek New Yorkba, olyan leszek, mint azelőtt.

Úgy látszik, Isten meghallgatta imámat. Felhívtam annak a városnak a tudakozóját, ahol vendégtanár voltam, megkaptam Rosalie számát – és alig akartam hinni a fülemnek – Rosalie otthon volt. Amikor meghallotta a nevemet, vállalta az R-beszélgetés költségeit. Elmagyaráztam neki, hogy mi történt, lázas hangon, mint amikor életveszélyben van az ember.

– Mindent el fogok követni, kedvesem – mondta. – Küldök egy kis pénzt táviratilag. Személyesen vinném oda, de holnapra be vagyok jelentve annál a professzornál, aki majd elbírálja a disszertációm.

– Rosalie, ezt nem felejtsem el, amíg élek. És persze rögtön megadom, amit küldesz.

– Mért vagy úgy megrémülve? Egyszerű a dolog: tudd meg, hol rendezik azt az előadást.

– Hogyan?

– Eredj a rendőrségre! A rendőrség mindent felderít, amit akar.

Megadtam Rosalie-nak a szállodám címét. És megint esküdöztem, hogy örök hátlára kötelezett.

– A legszívesebben odamennék – mondta Rosalie. – Torkig vagyok ezzel a disszertációval.

Reszkető kézzel akasztottam vissza a kagylót. Megszédített a siker; mintha halálos veszedelemből szabadultam volna. Túláradó szeretetet éreztem Rosalie iránt. Zilált élete van, és marihuánát szív, de az isteni szikra még nem hunyt ki benne, hiszen hajlandó segíteni egy embertársán. Ezerszer többet ér, mint Reizl, kiáltotta egy belső hang. Hajlandó lettem volna ott helyben feleségül venni Rosalie-t. A múltjához semmi közöm. A két nem kapcsolatát új alapokra kell helyezni. Legyen már vége az unalomnak és a hazugságnak, ami napjainkban a családi életet jellemzi.

A készülék visszaadta a tízcentesemet – újra bedobtam, és még egyszer megpróbáltam felhívni Reizlt. Valami természetfölötti hatalom azt súgta, hogy most otthon lesz. Szinte láttam, ahogy a telefon mellett áll. Hallottam a csengetést, aztán Reizl hangját. Elfűlva, lihegve mondtam:

– Reizl, könyörgök mindenre, ami szent előtted, vállald ezt az R-beszélgetést!

– Vállalja vagy nem? – kérdezte türelmetlenül a központ.

Reizl egy pillanatnyi tétovázás után igent mondott. A hangja rekedten szólt, mintha az előbb sírt vagy veszekedett volna.

– Reizl, szörnyű dolog történt. Elvesztettem az aktatászkámat, az úticsekkjeimet, a kis noteszomat. Nincs egy vasam se, és itt ragadtam ebben a városban, egy hideg, gyanús szállodában. Hallgass meg, ha maradt még benned egy szikrányi emberség.

– Hol vagy... te gyilkos, te kutya, te vadállat?

– Reizl, nagyon kérlek, majd máskor... most ne bántsuk egymást. Hacsak azt nem akarod, hogy elpusztuljak.

Mivel Rosalie gyors segítséget ígért, voltaképp nem is volt már okom a kétségbeesésre. De arra gondoltam, hátha nem tartja meg az ígéretét. Zihálva és reszketve mindent elmeséltem Reizlnek, és közben szégyelltem magam, amiért ennyire el-túl-zom a bajt.

– Biztos az egyik kurvádhoz mentél, és a nő kifosztott – mondta Reizl.

– Esküszöm, hogy az igazat mondtam.

Reizl hallgatott egy pillanattal:

– Mit csináljak? – kérdezte aztán. – Nem hagyhatom egyedül az anyámat.

– Legalább küldj egy kis pénzt táviratilag. Ki kell másznom valahogy ebből a patkányfészekből.

– Jó. Felírom a címedet.

Bediktáltam. Ha a nők megtartják a szavukat, két pénzesutalványra számíthatok, de sose lehet tudni, hogy az emberek hogyan viselkednek, vagy hogy mi jön közbe. Mindegy, a sors lehetővé tette, hogy elérjem telefonon Reizlt és Rosalie-t – biztos jel, hogy még nem vagyok pusztulásra ítélve.

Kint az utcán minden erőm elhagyott: a hideg, a szél, az izgalom majdnem levett a lábamról. Bementem egy élelmiszer-áruházba, vettem egy doboz tejet és egy cipót. Kilencvennégy centem maradt. Mire kijöttem, már besötétedett. Bár tájékozódásul megjegyeztem magamnak egyet s mást, csak nehezen találtam vissza a szállodához. Az idő még hidegebb lett, már nem éreztem az orromat. A ködös estében káprázott a szemem. Pillanatonként benyúltam a zsebembe, hogy megtapogassam a szobakulcsomat meg azt a cédulát, amire a szálloda címét írtam. A népes járda mellett galambok tülekedtek egy darab kenyérhéj körül, amit valaki elejtett vagy oda dobott. Se felcipegetni, se otthagyni nem bírták. Nagy szájalmat éreztem irántuk, és ugyanakkor dühöt is a teremtetjük ellen. Vajon hol töltik az éjszakát ebben a hideg télben? Biztosan éhesek és fáznak. Talán még ma éjjel meghalnak. Szerettem volna felvenni azt a kenyérdarabot, hogy szétmorzsoljam nekik, de tudtam, hogy elrepülnének, ha a táplálékuk közelébe megyek. Elővettem a cipómat, letörtem-levakartam belőle néhány apró darabot, és odaszórtam. A járókelők nekem ütköztek, meglökdöstek, de a galambok elfogadták az ajándékot. Foggal is téptem a kenyeret, és a falatokat a madarak közé hajtottam.

Egy rendőr lépett hozzám.

– Akadályozza a forgalmat – mondta. – Rendelet van rá, hogy az utcán nem szabad galambokat etetni.

- De mikor olyan éhesek.
- Annyira nem éhesek. – Dühösen nézett rám.

Továbbmentem, de mihelyt a rendőr elfordult, megint odadobtam egy kenyérdarabot. A galambok ijedten felrebbentek. A kabbalistáknak igazuk van: „Minden megteremtett világ közül a miénk a legrosszabb. Itt a sátán uralkodik.” Megálltam, megkérdeztem valakitől, hogy merre kell mennem. Kiderült, hogy ott állok közvetlenül a szálloda bejárata mellett.

A portás rám szólt:

- Meddig marad?
- Egy-két napig. Pénzt várok táviratilag.
- Tetőtől talpig végigmért: látszott, hogy nem hiszi.
- Holnaputántól kiadtuk a szobáját.

Felmentem, leültem vacsorázni. Hogy élveztem a friss kenyeret és a tejet! Minden falat új életerővel töltött el. Félhomályban ettem. Ínyemen éreztem a szegénység ízét. Hirtelen eszembe jutott, hogy nem tudom igazolni a személyazonosságomat. Még ha megjön is a pénz, lehet, hogy nem adják ide. Akkor mit csináljak? Ebben a pillanatban lépéseket hallottam, utána pedig határozott kopogtatást az ajtón. Felugrottam. Tapogatózva, ügyetlenül nyúltam az ajtógomb felé. A folyosói lámpa fényében megláttam a portást és még néhány embert.

Az egyik azt kérdezte:

– Miért van itt ilyen sötét? – Aztán a nevemet mondta. Perceken belül tisztázódott minden. Az intézmény, amely meghívott, tűvé tette értem a várost. Felgyújtottam a villanyt. Jómódú hitközségi előljárók arcát láttam. Mindenki egyszerre beszélt. Egész nap kerestek. Érdeklődtek a szállodákban, vasúti irodákban, repülőtereken. Értesítették a rendőrséget. A nő, aki megtalálta az aktatáskámat, telefonon jelentkezett. Valakinek eszébe jutott, hogy talán eltévesztettem a szállodát. Az én nyomorúságos odúm neve hasonlított egy luxusszállóéra, ahol szobát foglaltak.

- Elölünk nem lehet elbújni – mondta valaki büszkén.
- Igazi Sherlock Holmes – mondta egy másik, az előző férfúra mutatva.

Tréfálkoztak, nevettek. Egyikük bemutatkozott: ő az elnök, és fejszóvalva nézett a félbehagyott kenyérrre meg tejre.

- Most azonnal velünk jön! – jelentette ki. – Minden jegy elkelt.
- Nincs meg a szöveg. Az aktatáskámban maradt.
- Majd elküldünk érte. Csak tizenöt mérföld. A nő, aki elvitte, szintén tag nálunk.
- De pénzt kértem táviratilag erre a címre.
- Majd továbbítják a másik szállodába, ahová elvisszük.

Az egyik férfi felkapta a bőröndömet, egy másik az aktatáskát, amelyet nem lehetett többé becsukni. Szóltam, hogy nem fizettem ki a szobaszámlámat, de az elnök azt mondta, el van intézve. Odalent az ámuló portás tágra nyílt szemmel meredt rám. Meghajolt, és bocsánatot kért. Egy fényképezőgép vakuja nagyot villant. Örölnöm kellett volna az események ilyenén fordulatanak, mégis inkább szomorúságot éreztem. Démonok játékszere lettem. És tudtam, hogy nem ez volt az utolsó játékuk.

Luxusautón vittek az első osztályú hotelbe. Alig értem rá megborotválkozni, lezuhanyozni és átöltözni, már vittek is tovább egy étterembe, ahol népes társaságban kellett vacsoráznom. Még ettem, amikor valaki meghozta az aktatáskámat. Aztán a helybeli lap riportere jött, hogy interjút csináljon velem.

Késő éjjel, amikor a szobámba kerültem, felhívtam Reizlt és Rosalie-t. Milyen könnyű egy luxusszállóból telefonálni, mikor az embernek tele van a zsebe úticsekkel, rá-

adásul azzal a pénzzel, amit a nemrég elhangzott előadásért kapott! Egyik nőt sem találtam otthon. Lefeküdtem, és mély álomba zuhantam. Délelőtt tíz körül ébredtem, reggelit hoztattam. Várom kell a szállodában, amíg meg nem jön a pénz. Most már nincs rá szükségem, de szerettem volna tudni, vajon megtartják-e a szavukat.

Egykor értem jött az elnök, és ebédelni vitt. Utána körbekocsikáztatott a városon. Elhaladtunk a Morris Shapiro üzlete előtt. Túloldalt láttam a postahivatalt, és felismertem a büfét, ahol reggeliztem. Az elnök egy szivart ropogtatott a kezében, és azt mondogatta, hogy M. nagyon kicsi városka. Mintha mentegette volna, amiért nem nőtt nagyobbra.

– De azért itt is könnyen el lehet tévedni – mondtam.

– Lehetetlen!

Mindent meg akart mutatni, amire a városka büszke volt: múzeumot, iskolákat, a mezőgazdasági főiskolát. De most nem volt türelmem az ilyesmihez. Még mindig fáradt voltam, és szerettem volna aludni egyet, mielőtt az elnök elvisz vacsorázni. Besötétedett. Az ablaküveg kék lett. Ruhástul végigdőltem az ágyon. Időnként megtapogattam a farzsebemet, amiben az úticsekkek voltak. Elaludtam.

Kopogtatásra ébredtem. Már késő este volt. Riadtan felültem. Nem tudtam, hol vagyok. A lábam rogyadozott, mintha betegség után kelnék fel az ágyból. A világos folyosón két jól ismert arcot láttam: Reizl és Rosalie. Tátya maradt a szám. Reizl azt az elnyűtt szőrmés kabátot viselte, amit egy német menekülttáborban kapott. Fehér kendő volt a fején. Rosalie is szőrmés kabátot viselt. Mind a kettejüknél kézitáska.

Rosalie szólalt meg először.

– Mi az, be se hívsz?

Nyilván úgy döntöttek, hogy személyesen jönnek el kimenteni a bajból. Biztosan a másik szállodában találkoztak, gondoltam, vagy talán a repülőn, amely leszállt Chicagóban, de olyan fáradt voltam, hogy nem kértem magyarázatot, és mentegetőzni sem próbáltam. Megbénult a nyelvem. Sokáig bámultam rájuk. A koboldok újra játszodoznak velem – eszük ágában sincs nyugton hagyni. Rosalie rám nevetett a szemével. Reizl szemében valamiféle gunyoros szájalom bujkált. Mi történt, végleg elbuktam? Vagy talán arról van szó, hogy egy ima, amelyet nem is mertem elrebegni, meghallgatásra talált a felsőbb hatalmagnál?

Mintha valaki más beszélne, hallottam a hangomat:

– Gyertek be. *Mazel tov*. Eljött a csodák éjszakája.

Simon Balázs

EGY ÁRNYÉKRÖPPENTYŰ

A hányadik lövés, a
Sokadik galamb után az
Emeletközben leszállt, ott az
A teleguanózott, nyersbeton

Plató, rajta a felismerhetetlen
Rongyok, széthányt fészekalj,
És vártam csak, túlvártam,
Hosszan ült alattam, rég
Becéloztam középnagy, szürke
Testét, könnyű, házi préda, lassan
Mozdult, én is vele, míg elhussant,
Vaktában utánalóttam, a lichthof
Szűk terében úgy pörgött, mint egy
Papírmadár, aztán, már kint, a
Napos falon olyan szépen úszott el
Az árnyéka.

PATKÁNYFOGÓ

Tóth Krisztának

Mást hívnak így, nem
Mondhatom, mégis
Patkányfogó a ház, ahol
Lakom, de némán csak,
Másnak nem érdemes, nem
Értené, hogy áll a gesztenye
Az udvaron, aknázómolytól tépett
Lombja, ez a ragyaverte sárga,
Mint egy külön ős a nyárban,
Int, „ne jöjj ide!”, bár nyugton
Áll a fal mellett a gondnok
Holmija, bicikli, partvis, egy
Vödör, s a fodrászüzlet uszoda-
Szaga olyan rég-ismerős, talán a
Seb miatt, ahol agyonlőttek egy
Tolvajt, mégis egyre szorítóbb,
Egyre kutyább.

Tóth Krisztina

AZ EMLÉKEZETRŐL

Simon Balázsnak

Mnémoszüné: nem alszik, sose pislog.
Minden tekintet számon tartatik.
Az utcafront, a kerítés,
trafik, a pincelépcső gránitján
a csíkok, a liftajtó, az udvar
lombja: így fog maradni
minden, álmunk alján lakik
a szellőzőből bűgő, hajnalig szálló
madár, mely ablakunkba
vijjog, ha a mentő a
ház elé befordul.
Kialudni a gesztenyefa tépott rajzát:
nem esett, könnye sose
csordul, nem alszik, sose pislog,
sose nézett félre, Mnémoszüné,
lombszemü hold, múlt:
számon tartatik
minden szemnyi
részlet.

Radnóti Sándor

A PIKNIK (II)

2. Az értelmezés mellett

Az elméleti kérdések iránt élénken érdeklődő Henry Jamesnek 1896-ban közölt híres novellája a *THE FIGURE IN THE CARPET (MINTA A SZŐNYEGEN)*. Wolfgang Iser *AZ OLVASÁS AKTUSA* című művében ezt a novellát – *BEVEZETÉS HELYETT – példázatként* használja fel. Az irodalmi műalkotások *hatásával* és hatni engedésével az univerzalisztikus *interpretációt*, értsd fikcionális szövegek diszkurzív jelentésükre való redukcióját, értsd az *irodalomkritikát* állítja szembe. Ezt példázza szerinte James nem tudatos, de profetikus bírálata a jobbadán csak később kiterelvényesdő értelmezésiparról. Ezenközben Iser – mit tesz isten – a novellát univerzalisztikus módon interpretálja, és diszkurzív jelentésére redukálja.

Ezt az egyébként igen érdekes értelmezést a következőképpen lehet összefoglalni. Az interpretátor, a kritikus a szöveg elrejtett jelentését kívánja feltárni. Az irodalmi mű és az interpretáció viszonya a novella szüzséje. Hugh Vereker, a novellabeli híres író utolsó könyvéről és egész életművéről van szó, méghozzá kettős perspektívából, az egyes szám első személyű elbeszélő (akit az értelmező kritikusnak nevez) és barátja, George Corvick szemszögéből. Mivel azonban ezt a második perspektívát is az első elbeszélésében ismerjük meg, ezért az olvasónak állandóan korrigálnia kell az elbeszélői perspektívát. A kritikus leleplező, archeológusi, feltáró munkáját Vereker csak a szokásos fecselynék tartja, és ezzel Iser szerint magát az értelmezési normát érinti, amely az értelmet leválasztva üres héjként hagyja maga mögött az elhasznált művet. A mű nem ismerhető meg semmilyen tőle elkülönített üzenetből. Corvick, aki a kritikussal ellentétben megtalálja a titkot, megfejtja a jelentést, nem formulázza azt meg, hanem megváltoztatja az életét. Csak a hatásról tud beszámolni, nem pedig a jelentést magyarázni. Számos véletlen akadályozza meg a kritikus és Corvick találkozását egészen az utóbbi hirtelen haláláig. A kritikus előbb az özvegnél, majd jóval később, annak halála után a második férjnél tudakozódik, de hiába. Ez a késletetés és a rejtély föl nem tárulása az elbeszélői perspektíva – az „üzenetre” való irányultság – tagadásának eszköze: maga a tudakozódás gesztusa és a kérdés tartalma elhibázott. Corvick azt érti meg, ami Vereker hasonlataiból és a novella címéből is kitészik, hogy az értelem jellege nem diszkurzív, hanem képszerű.

Iser a fent leírt módon Corvickból (és Verekerből) tipikus túlinterpertációval (kevsbé under-, mint inkább overstandinggel) megalkotta a maga előfutárát, és az egész novellát egy erősen diszkurzív referenciális keretbe helyezte. *Saját nézőpontomból* ezt nem bírálatként mondom, hiszen az a véleményem, hogy az erős értelmezések és olvasatok félreértései is hasznosabbak a kultúrának (és az értelmezett műnek), mint a mérsékelt, „gyenge” értelmezések és olvasatok mindent mérlegelő, mindent számba vevő unalma. Mégis – egy másik nézőpontból – a novella szoros olvasata alapján megerősíthető Volker Roloff véleménye, hogy Iser interpretációja egyoldalúan modernizáló.¹

Korántsem nyilvánvaló ugyanis, hogy a MINTA A SZÖNYEGEN elbeszélője azonosítható volna a kritikussal. Kezdő, fiatal kritikusról van szó, akinek első jelentősebb kísérlete a Vereker-ről szóló félresikerült írása, és az elbeszélés az ő – sikertelen – nevelődési történetének is felfogható. Másodszor Corvick is kritikus, aki csak azért nem formulázza meg azt, amire rájött, mert számos véletlen körülmény, majd a halála eb-

¹ „Iser e szöveg példáján a hagyományos jelentéskezeső interpretációnak a XIX. század végén már érezhető válságát és ezzel együtt az új, az »értelemadásokkal« szemben szkeptikus olvasásformák keletkezését észleli. Mégis föltehető a kérdés, hogy nem elemzi-e James elbeszélését túl egyoldalúan a modern olvasásesztétika szempontjából. Az olvasópszichológia fejlődése alapján meg kell állapítani, hogy ebben az elbeszélésben a *Fin de siècle*-olvasmány toposzai tipikusan fölismerekthetők: a példázatos értelem- és igazságkeresés motívuma és az olvasó radikális átváltozása az olvasmány hatására. H. James kritikusként sem elsősorban a szöveg meghatározatlanságát hangsúlyozta még – noha utalt a művek egyértelmű »üzenetébe« vetett hittel kapcsolatos szkepszisére –, hanem Dilthey nyomán olyan pszichológiai tényezőkre, mint az irodalmi interpretáció feltételének tekintett beleérzésre, együttérzésre, azonosulásra.” Volker Roloff: VON DER LESERPSYCHOLOGIE DES FIN DE SIÈCLE ZUM LEKTÜREROMAN. In: *LiLi*, i. h. 192. o. Érdekességként említem meg, hogy Szegedy-Maszák Mihály Isertől talán függetlenül szintén a befogadélmélet felől értelmezi a novellát – amelyet „a példázat kifordításának” nevez –, és magát Jamest a XIX. századi prózából a XX. századiba való fokozatos átmenet jellegzetes írójaként fogja fel. MINTA A SZÖNYEGEN. In: „MINTA A SZÖNYEGEN” – A MŰÉRTELMEZÉS ESÉLYEI. Balassi, 1995. 139. kk. o.

ben megakadályozza. A novellában semmi nem mond ellent annak a lehetőségnek, hogy felismerésének titkát csak azért nem tudhatta meg barátja, mert a rejtélyesen halmozott akadályok miatt a felfedezés után már nem találkoztak. Corvick Indiából küldött távirata – „*Heuréka. Bámulatos*” – inkább csak arra vall, hogy leleménye olyan jellegű, amely előszóban vagy tanulmányban való *kifejtésre* szorul. Mint ahogy Verekernek el is mondja, és tanulmányt is tervez. A rejtvény, amit Vereker ad fel az elbeszélőnek, a sok akadály, a sok halál révén egy *mystery*, egy *suspense story* formáját ölti, ahol a novellabeli regény, illetve az életmű rejtélye és rejtvénye magának a novellának a föl nem tárt titkává válik. Harmadszor: a *harmadik* elbeszélő perspektíva magáé Verekeré, aki feladja a rejtvényt, az ő „*kis fortélyát*”, amelynek hatása sorsdöntő módon kiterjeszkedik a mesélőre, valamint az ő elbeszélése nyomán Corvickra és Corvick szerelmére. Vereker nem arról beszél – meglehet, tapintatból, meglehet, őszintén –, hogy a fiatal kritikus programja téves, hanem arról, hogy a megoldása az. Csakhogy ez nem kereshető a *disiecta membra*, a szétszórt tagok elve alapján külön a formában vagy az érzésben, a stílusban vagy a gondolatban, ahogy ez Horatius óta úzus volt. A szerzői „*general intention*” feltárásának diszkurzív vagy képszerű jellegében nem Vereker választ: az egyik kép, maga a minta a szőnyegen az elbeszélő fiatalemberé, a másik, a füzér, amelyre a gyöngyök fel vannak fűzve, az övé. És újra meg újra visszatér ezek mellett az elásott kincs, illetve a fátylától megfosztott bálvány metaforája. Az, hogy Vereker nem tárja fel a rejtélyt, nem egy, hanem több lehetőséget tartogat. Az egyik ezek közül Iser megoldása, hogy a rejtély más *természetű*: nem interpretatív. A másik, hogy az író és a kritikus közötti munkamegosztás felmenti az írókat a feltárás alól. „*Én megteszem a magam módján*» – folytatta. – *Őnök nem teszik meg a maguk módján.*»” Egy újabb lehetőség, hogy a mai napig jól ismert – minden értelmezés elégtelen voltát vélelmező – írói ingerültséggel egyenest provokálja a „*szomszédja kertjében*” kutakodó parazita kritikust. „*De ön a beavatottakról beszél. Ezért beavatásnak is kell lennie.*»” *»Mi más volna, az isten szerelmére, a kritika?»*” Megint másik, hogy a rejtvény tréfa, és az író csak mímeli az önreflexiót. Ellene vehető Iser értelmezésének, hogy Vereker áldását adja Corvick megoldására. (Erről újfent Corvick táviratából értesülünk.) A szöveg üres helye ugyanis nem olyasvalami, amibe a szerző csak úgy ukmukfukk belepofázhat. Ám a szerzői intenció mind Vereker alakjában, mind James művében elsőrendű fontosságú.

Nem lehet tehát kizárni, hogy a szerző, az elbeszélő, Vereker és Corvick számára *van* elrejtett jelentés – a mű igazsága, a mű írójának understatementjével *kis fortély*a, trükkje –, amely a banauszoszok számára rejtve marad, a beavatottnak föltárul. És ahhoz, hogy föltárulhasson, az érzéstől – Corvick szavaival: „*But he gives me a pleasure so rare; the sense of*» – *he mused a little* – *»something or other*»” – a tudáshoz kell fölemelkedni, amely megváltoztatja az életet. És akkor azok a viszontagságok és sorsfordulatok, amelyek megakadályozzák a rejtély közlését – ki tudja, talán Corvick szerelme sem volt méltó a beavatásra –, éppen az elrejtett kincs rejtőzködő természetének igazságát őrzik meg. Ha így van, Henry James szeme előtt olyan mű lebegett, amely még zárt, még viszonylag egyértelmű volt, de felfokozott rejtélyességével öntudatlanul előkészítette a zárt műfogalom felrobbanását.

A jelentés mint elrejtett kincs felkutatására irányuló fáradozást, a diszkurzív jelentésre való redukciót, a reprezentáció mibenlétének feltárását Iser klasszikus interpretációs normának nevezi, amelynek továbbélése ellentétben áll a modern művészet *parciális* jellegével. Kérdés, igaza van-e.

Az állítás azt sugallja, hogy hosszú túlélésről van szó (amelynek megmagyarázására egy fontos alfejezetben különböző elméleteket kell felállítani), és „*úgy tűnik, hogy a művészet régi igényét, valamely ösztudat reprezentálását az őt szolgáló értelmezés örökölte volna*” (Iser: DER AKT DES LESENS, i. h. 27. o.). A parcialitásfogalom provenienciája arra világít rá, hogy az értelmezés igénye mindig a műalkotások parciálissá válásával *együtt* jelenik meg: az *interpretációs norma kialakulása maga a parcialitás következménye*. A fogalmat Iser Dieter Henrichtól veszi át, aki – mint sokan mások – a hegeli gondolati alakzattal, „a művészet végével” magyarázza a modern (széles, több száz éves értelemben vett modern) művészet helyzetét. (Ennek a kérdéskörnek legmeggyőzőbb értelmezését lásd Márkus György tanulmányában: HEGEL ÉS A MŰVÉSZET VÉGE, *Kritika*, 1996/9.) Kétségtelen, hogy a legkétségtelenebb a XVIII. században kezdődő modern művészetben és irodalomban vált a „*gondolati vizsgálódás*” a műalkotások elsajátításának integráns részévé. E vizsgálódás tartalma a megértés *vagy* értés, illetve a megítélés. A műalkotások interpretálásának normája mindig hagyományos, nem parciális, az ösztudatot reprezentáló beagyazottságuk felbomlásával, adott, rögzített és evidens értelmük fellazulásával függ össze, s éppen ezért a norma nem elsősorban a műalkotásra vonatkozik: nem didaktikus, előíró jellegű és kanonikus. A művészetről való beszédmód megváltozik. A megítélés feltétele nem a szabálykövetés, hanem az értelemtulajdonítás.

Van igazság abban, hogy az értelmezés a parciális művészettel kapcsolatban kompenzatórikus funkciókat kezdett ellátni, és reprezentációs feladatát mintegy megörökölte. Ám ez nem csökkenthető a „*parciális művészet – univerzális értelmezés*” ellentétpárjára. Az interpretációs kényszer és szükséglet ugyanis nemcsak az interpretáció intézményeiben és műfajaiban jelenik meg, nemcsak e műfajok és intézmények a művészettel való kölcsönviszonyában eleven, hanem beépül magukba a modern műalkotásokba is. S ez nemcsak a nagy XIX. századi regények univerzális filozófiai, tudományos, társadalmi, erkölcsi, vallási, az egész életvitelre vonatkozó – már ott is gyakran indirekt és pluralisztikus – üzeneteiben érhető tetten, hanem *bárhol másutt*. Eminens példája a MINTA A SZŐNYEGEN. De a legminimalistább, legantiintellektuálisabb, leginkább csak a pusztá matériára szorító és értelmezés nélküli evidenciára törekvő modern műalkotás sem spórolhatja ki az akár magában a reduktív gesztusban rejlő önértelmezést és értelmezésre való felszólítást.

Az a típusú interpretáció, amely az eszmei mondanivaló kinyerésére törekszik, és mintegy leválasztja az eszmét az irodalomban nyelvi hordozójától, elavult. Ennek is megvoltak a maga mélyebb okai: a korai modernitás alapító jelentőségű absztrakt fogalomalkotásai és egyesítései (például magának a művészetnek, illetve az irodalomnak mint művészetnek a fogalma) szükségképpen vezettek egy absztraktabb világba, amelyben tartalom és művészi forma, esszencia és külső héj, ideál és reál, eszme és szép látszat metafizikai differenciálásával maga a műalkotás is egy légritkább, dematerializáltabb, elidegenedettebb közegbe került. Ez azonban talán sohasem vezetett az Iser által említett folyamathoz: az eszme azonosítása – a mű elfogyasztása – a „héj” félredobása. Ehelyett különféle kompenzációk – művészetvallás, szépségmetafizika, művészi érzék, zseniesztétika, l'art pour l'art, bohémélet stb. – éppenséggel biztosították – és ekkor, a XVIII. század végén és a XIX.-ben biztosították először – a művészet autonóm státusát. A tartalmi és hasznossági előírások – az előzetes szabályozás és nem az utólagos értelmezés – túlsúlya a művészi megvalósítással szemben jóval inkább premodern korszakokban volt jelen.

Az interpretációs paradigma végének bejelentése kevésbé az interpretációs norma kiüresedésével függ össze, mint inkább azokkal a nagy, ideologikus túlinterpretáló komplexumokkal, „nagy elbeszélésekkel”, amelyek a hatvanas, hetvenes években föllötte nyomasztották a kedélyeket. „...az irodalmi szöveg hol a korszellem tanúja, hol a társadalmi állapotok visszatükrözője, hol szerzője neurózisának kifejezése, vagy valami ilyesmi; dokumentációvá nivellálódik” – írja Iser (i. h. 28. o.). Susan Sontag, akinek 1964-es esszéjére Iser hivatkozik, azt írja az AGAINST INTERPRETATION-ben: „Kafka életművére például az adáz értelmezőknek három különböző csapata is rávetette magát. Azok, akik Kafkát politikai allegóriaként olvassák, olyan esettanulmányoknak tekintik műveit, amelyek a modern bürokrácia és végső leszármazottja, a totalitárius állam okozta frusztrációt és tébolyt ábrázolják. Azok számára, akik pszichoanalitikus allegóriának tekintik, minden sora az apjától való rettegésről, kasztációs szorongásáról, tulajdon impotenciájáról árulkodik, és arról, hogy valósággal rabja volt az álmainak. Akik viszont vallási allegóriának vélnek látni Kafka műveiben, váltig állítják, hogy K., A KASTÉLY főhőse voltaképpen a mennybe szeretne bejutni, hogy A PER Josef K.-ja a kiszámíthatatlan és titokzatos isteni igazságszolgáltatás ítélőszéke elé kerül...” Roland Barthes A SZÖVEG ÖRÖME című írásában (1973) ezt olvashatjuk: „Az ember épp csak hogy szólt egy szót, akárhol, a szöveg öröméről, két zsandár máris ott terem, hogy nekiessen: a politikai zsandár és a pszichoanalitikus zsandár...”

Ezek a nagy világmagyarázatok, amelyekről Sontag, Barthes és Iser beszél (szellemtörténet, marxizmus, pszichoanalízis), nyomasztó túlinterpretációikkal előkészítették a talajt az interpretáció elleni globális támadásra, amelynek legnépszerűbb (és épp ezért akadémikus – különösen amerikai akadémikus – körökben kevésbé idézett) beharangozója Sontag említett tanulmánya volt – címe *szlogenné* is vált: AZ ÉRTELMEZÉS ELLEN.

E rövid esszének megvannak a maga közvetlen hagyománykörei: Barthes hatása, a New York-i intellektuelek – Sontag e kör reprezentatív képviselője volt – marxista és freudista indoktrinációjának ellenhatása, s végül valami, amire az egyik legismertebb New York-i intellektuel, Irving Howe hívta fel a figyelmet nevezetes 1969-es írásában, a THE NEW YORK INTELLECTUALS-ben: „az értelmezés és ítélet régi puritán szokása, amely oly ellenséges volt az érzékiség iránt, átengedte helyét a programozott receptivitásnak; manapság a Beatlesről szóló terjedelmes tanulmányok instruálnak bennünket”. E kijelentés meglepő utolsó mondatrészére még visszatérek. Az érzékiség és receptivitás kulcsszavai pedig a közvetlen amerikai tradíción túllépve visszavezetnek bennünket ahhoz a nagy és heterogén áramlathoz, amellyel az első fejezetben foglalkoztam. A művészet intellektualizálódása, érzéki élvezetének csökkenése, amelyet Hegel észlelt és Nietzsche kárhóztatott, a recepció hedonista energiáinak felszabadításával állítható meg, így nyerhető vissza – Sontag szavaival – a művészet erotikája. A modern esztétikai mozgástér két-pólusú szerkezete persze itt is működik, hiszen a hermeneutika, amelyet Sontag az erotikával szembeállít, az allegória rehabilitálásával, az aszketikus energiák felfokozásával, a műalkotás érzékiségével szemben igazság *voltán*ak hangsúlyozásával és keresésével a másik oldalon mozgósítja a recepciót. A kérdés azonban, amellyel foglalkozni akarok, szinte banálisnak mondható: fel lehet-e mondani a modernitás keretei között (amelynek kultúráját a felvilágosodás és a romantika eredendően kétpólusúra formálta, s amelynek természetesen csak egy áramlata az, amelyet posztmodernnek hívnak) az interpretációs kényszert, és nem öncsalás-e erre terekedni?

Az első, amit az olvasó konstatál, ha több mint három évtized után olvassa Sontag híres esszéjét: kritikai megfigyeléseinek meglepő frissessége. Ki tagadná, hogy a mű-

alkotások túlzottan egyértelmű önértelmezése, ha tetszik, stratégiai direktisége és naivitása a világ boldogabbik felén is létrehozta a legkülönfélébb formákban azt a jelenséget, amelyet nálunk egykor sematizmusnak hívtak. Ha Elia Kazan *A VÁGY VILLAMOSÁ*-ról írott jegyzeteiben feltárja, hogy „*Stanley Kowalsky voltaképpen azt az érzéki, bosszúszomjas barbarizmust jelképezi, amely elnyeléssel fenyegeti kultúránkat, míg Blanche DuBois maga a nyugati civilizáció, költészet, mértéktartó öltözködés, tompított világítás, kifinomult érzések és más hasonlók, bár már kétségkívül kissé elhasználódott állapotban*”, akkor az ilyesfajta értelmezésnek Tennessee Williams már azzal is elébe megy, ahogyan két hősének nevet választ. Am annál rosszabb művére nézve, ahogyan annál rosszabbak a könnyen megfejthető betelepített álrejtélyek Cocteau freudista mitoszgicseiben. Továbbá az is igaz, hogy beépülhet a műalkotásokba vaskos önféltreértés is. Kitűnő kritikai megállapítás, hogy „*talán úgy tudjuk legjobban megállapítani, mennyire eleven egy bizonyos művészeti ág egy bizonyos pillanatban, ha megnézzük, milyen tág teret enged a művésznek arra, hogy súlyos baklövéseket kövessen el, miközben alkotása még mindig jó marad*”. Ingmar Bergman mélységének ifjúkori tisztelőjeként félek, hogy Sontagnak igaza van: Bergman gyakran a konyhakész kierkegaard-iánus mélyértelműség ellenére nagy művész: „*Az ÚRVACSORA és a CSEND képeinek szépségével és vizuális kifinomultságával szemünk előtt alakítja át valami mássá a történetek – és a dialógusok egy részének – sületlen pszeudointellektualizmusát.*” Vannak irányzatok és műalkotások, amelyek erőteljesen dezintellektualizálnak, és csökkenteni kívánják az értelmezési kényszert. Maga Sontag is ezek szószólója, és az értelmezés ellen írott esszéje ezek számára nyújt értelmezési keretet.

Mert az értelmezés kényszere alól a magas kultúrában nem lehet kibújni. Sontag sem képes erre. Amikor azt állítja, hogy „*Beckett finom, érzékeny drámáit, amelyek főszereplője a világtól visszavonult tudat – a lényegére redukált, magába zárt tudat, amely gyakran jelenik meg mozgásképtelen testben – , úgy olvassák, mintha az értelemről vagy Istenről elidegenedett, modern ember helyzetéről szólnának, vagy pszichopatológiai allegóriák volnának*”, akkor természetesen egy (vagy több) értelmezéssel szemben egy másikat kínál. Lásd egész kritikusi életművét. Itt természetesen nem az értelmezés jellegéről, irányáról, szintjéről van szó, hanem arról az ontológiai erejű tényről, amely a modernítésben a műalkotáshoz hozzárendelte és a modern műalkotásba be is építette az értelmezést. Ezért vagy érvénytelen Sontag gondolata, amely a metafizikailag elkülönített tartalomkutatásra, illetve e tartalom a műalkotásban való meglétére szűkíti az értelmezés fogalmát, vagy olyan speciális jelentést tulajdonít e fogalomnak, amelyet leginkább az ideologikus túlértelmezéssel lehetne leírni.

Miért megszüntethetetlen eleme az értelmezés a művészetről és a műalkotásról való beszédnek a modernítésben? Mert egyetlen műalkotás sem gyökerezhet homogén és vitathatatlan tapasztalatban. Ha tetszik, a tapasztalat pluralizálódása, parcializálódása és historizálódása okozza, hogy a konszenzus nem kiindulópontja, hanem végtelen feladata lett a befogadásnak. S ugyanezért nem törekedhet univerzális érvényességre, hanem szükségképpen tudatában van időbeli, azaz az éppen jelen lévő, elképzelhető vagy megismerhető tapasztalatok (amelyek között a konszenzust ki kell alakítani, vagy legalábbis a vitát fenn kell tartani) korlátozottságának. Ebből következik a műalkotások „nem kész”, hanem állandóan készülő volta a modern korszakban, amely retrospektív módon kiterjeszkedik korábbi korszakok műalkotásaira is. Ez a „készülő” elem nem más, mint a kanti ítélőerő állandó küzdelme vagy törekvése a másokkal való megegyezésre. A megegyezést még a legbanálisabb esetben sem hozhatja létre a pusztá

rámutatás, hacsak nem tartalmaz maga is (például mint emfatikus gesztus) értelmezést, mint ahogy nyilvánvaló a műalkotás leírásának, de akár csak megisméltésének (másolásának, „hamisításának”, idézésének, fordításának), valamint bemutatásának, előadásának interpretatív jellege.

Különös, hogy Sontag az antiinterpretatórikus kritika példái között Walter Benjamin is megemlíti, akinek egyik legfőbb témája volt az, amit ő a tapasztalat válságának, elszegényedésének nevezett.² Vegyünk egy példát a Sontag által említett írásból, amelynek címe A MESEMONDÓ. GONDOLATOK NYIKOLAJ LESZKOV MŰVÉRŐL. Benjamin itt földízi egy Hérodotosz-históriát Pszammenitosz egyiptomi királyról, akit a perzsa Kambüszész foglyul ejtett, és kiállított arra az útra, amelyen végigvonult a perzsa diadalmenet. „Továbbá úgy rendezte, hogy saját leányát a fogoly király mint korsajával a kútra tévő szolgálólányt lássa elhaladni maga előtt. S míg a többi egyiptomi mind jajveszékelt erre a látványra, Pszammenitosz mocsanatlanul állt, és szemét a földre sítve hallgatott, és rezzenetlen maradt akkor is, amikor nemsokára fiát látta a menetben elvonulni a kivégzendők között. De midőn ezután fölismerte a foglyok sorában egyik elaggott, koldussá lett szolgáját [Hérodotosznál valójában vendégbarátját, III. 14. – R. S.], fejét verte öklével, és minden jelét adta mélyeséges bánatának.” Keletkezése idejében ez a történet nem szorult indoklásra. Másképp a modernitásban. A mese – mondja Benjamin – ellentétes az információval. „...ő nem tékozolja el magát. Sűrítetten őrzi meg erejét, és még hosszú ideig képes a kibontakozásra. Ily módon térhetett vissza Montaigne az egyiptomi királyhoz, megkérdezvén: miért csak a szolga megpillantásakor jajveszékelt? S Montaigne így felel a maga által feltett kérdésre: »A király már annyira telítve volt fájdalommal, hogy még csak egyetlen csepp hiányzott, s szakadt a gát.« Így Montaigne. De felelhetünk másként is: »A királyt királyi sors nem hatja meg, hiszen a sajátja.« Vagy: »A színpadon sok minden meghat bennünket, ami az életben nem; ez a szolga pusztán csak színész a király szemében.« Vagy: »A nagy fájdalom felgyülemlik, és csak az enyhülés robbantja ki. Az enyhülés ez esetben a szolga megpillantása.« – Hérodotosz nem magyaráz semmit. Beszámolója a lehető legszárazabb. Ezért képes az ókori egyiptomi történet az évezredek múltával is ámulatot kelteni és elgondolkodtatni.” Ámulatot kelt, elgondolkodtat és értelmezésre készítet.

Így veszik körül Kafka művét is az értelmezések, túlértelmezések, köztük – Benjamin szavával – „barbár spekulációk” is. Kafka sem magyaráz semmit, ám ennek éppen fordított az oka, mint Hérodotosznál. Paraboláiban minden indoklásra szorulna, ám sem az emberi magatartások, sem az anonim szervezeti eljárások nem kínálnak semmilyen indokot. Az értelmezés szomjú vágy, halogató félelem és végső bukás tárgya magában a műben. Az értelmezők, akik mélyebb jelentést keresnek, rákényszerülnek arra, hogy A PER-beli nagy értelemkereső, Josef K. bukását ismételjék meg, ugyanúgy, mint akik azt hiszik, hogy Gregor Samsa allegorikusan vagy szimbolikusan – és nem valóban – változott „szörnyű féreggé”. Az értelmezési furor azonban a mű és az író által előírt módon vezet tévútra, és e tévutak kereszteződési pontján áll a mű. „India kapui már akkoriban is elérhetetlenek voltak, de legalább irányukat mutatta a királyi kard. Ma a kapukat egészen máshová, messzebbre és magasabbra rakták, senki sem mutatja az irányt, bár sokan markolnak kardot, de csak azért, hogy hadonásszanak vele, s a tekintet, mely követné őket,

² S aki rehabilitálta az allegóriát. Ez talán Irving Howe megjegyzését igazolja Sontag „derűs eklekticizmusáról”. Sontag egyébként 1978-ban szép esszét írt Benjaminról, az UNDER THE SIGN OF SATURN című kötetének címadó írását.

összezavarodik.” (AZ ÚJ ÜGYVÉD.) Az értelmezések bukása nemcsak bosszantó vagy nevetéses tény, hanem magának a műnek a formáló tárgya. Ezért aztán az értelmezések bukása új értelmezést szül, amely tanul elődei balsikeréből. „Kafkában rendkívüli hasonlatteremtő erő élt. Ő maga mégsem éri be soha a megfajthatóval, ellenkezőleg, minden elképzelhető óvintézkedést meghoz szövegeinek értelmezése ellen. Körültekintően, óvatosan, bizalmatlanul kell tehát e művek belsejében előretapogatoznunk. Úgyelve a kafkai olvasás sajátosságaira, amiképpen ő maga ügyel rá az említett parabola [A KÍNAI FAL ÉPÍTÉSE] értelmezésekor. Végrendeletét se feledjük. Ahogy hagyatékának megsemmisítését elrendeli, közelebbi vonatkozásait tekintve az a szöveg is ugyanolyan nehezen magyarázható, ugyanolyan gondosan kimért egész, mint a kapuőr válasza a törvény bejárata előtt. Kafka, akít életének minden napja megfejthetetlen magatartásmóddal és világgal szemben nem érhető kijelentésekkel gyötört, talán végre egyszer, legalább halálában hasonlóan akart megfizetni a környező világnak” – írja Benjamin halhatatlan Kafka-értelmezésében.

Melyek az értelmezés radikális elutasításának lehetséges következményei? Az egyik a csend esztétikája. (Sontag 1967-ben írt ezen a címen esszét.) A csend, az elnémulás a legerősebb esztétikai hatások egyike. Ha kommunikatív csöndre, egymást értő befogadók egyetértő csendjére gondolunk, akkor az a kontextuális előfeltételek együttállásának olyan fokát feltételezi, amely a modernítésben a pillanat továtűnő kegyelméből vagy a szinte szektaszerű együttélés bezáruló életformájából keletkezhet. Ha a csend a magányos műélvezet csöndje, akkor a megosztás vágya – ez a jellegzetes és emi-nens esztétikai tapasztalat – felfüggeszti. Ha a csend magának a műalkotásnak a redukív, minimalista, „szegény”, az önmegsemmisítő kiüresítés és elhallgatás felé törekvő eszméje, a tapasztalat azt mutatja, hogy ez a csend rendkívül hangos tud lenni. Általában elmondható, hogy a csend a legerősebben kontextusfüggő esztétikai elemek közé tartozik, a kontextusok pedig parciálisak és igen nagy számúak a modern korban. Minden kontextus felépítéséhez, illetve minden kontextusváltáshoz értelmezés tartozik. Kevés művészi gesztus váltott ki korunkban nagyobb értelmezési ingert, mint az értelmezés csendjét az „ez csak az” felmutatásával kikényszeríteni akaró duchamp-i vizelőcsésze és később Warhol BRILLO BOX-a, illetve a csendet materiális értelemben megformáló híres Cage-mű, a 4'33". Mindegyik a művészet intézményi kontextusát provokálta, a kiállító-, illetve hangversenytérrel diszkurzív jelentését vizsgálta.

Az interpretációt a csend csak egy módon válthatná ki az esztétikában, ha az egész művészetre ráborulna; ha megszűnne a művészet. Sontag ezzel a lehetőséggel is kacérkodik: „...a művészetet maga alá temeti az az elerőtlenítő áradat, amely egykor az európai gondolkodás mindent betetőző teljesítményének látszott: a szekularizált történelmi tudat. Alig több mint két évszázad alatt a történelmi tudat átalakult felszabadulásból, távlatnyitásból, áldott felvilágosodásból az öntudat csaknem elviselhetetlen terhévé. A művész nem írhat le egy szót (nem alkothat egy képet, nem tehet egy gesztust), hogy az ne emlékeztetné valami már meglevőre.” (A CSÖND ESZTÉTIKÁJA.)

Az értelmezés radikális elutasításának másik lehetséges következménye a magas kultúra és a tömegkultúra közötti különbség relativizálása. Az, hogy Irving Howe a Beatlesről szóló terjedelmes tanulmányokat emleget, a New York-i kritikusok idősebb nemzedékének a frankfurtiakhoz hasonló rezisztenciáját és ugyanakkor az új befogadás viszonylagossá válása fölötti csalódását tükrözi. Sontag csillogó kétértelműsége és – mint egy róla szóló monográfia címében hangoztatja –, „elégikus modernizmusa” e tekintetben abban mutatkozik, hogy szinte túlfinomult igényessége, beavatottsága, iz-

lése, erudíciója váltakozik, elkeveredik, fölcserélődik a tömegkultúra, az alacsony kultúra, az alternatív kultúra néha brutális zsánereinek (a pornográfának, a katasztrófa-filmnek, a happeningnek) borzongó akceptálásával. A *camp* leírásával, az idézőjel egyszerű fogásával mintát és ironikus mentséget adott a *lowbrow* termékek *highbrow* recepciójára (és ennek az interpretációjának hihetetlen sikere az eredeti szándéktól függetlenül egyik forrása lett a magas kulturális öntudatú filiszterség – amerikai kifejezéssel a *midcult* – sokadik hullámának). AZ ÉRTELMEZÉS ELLEN-ben pontosan megmutatkozik az a (művészettörténeti) határpont, ahol és amikor – legalábbis a trendet diktáló New Yorkban – elkezdődött a magas kultúra erodálódása: az absztrakt expresszionizmus és a pop-art határpontja ez.

Wolfgang Iser Sontag nyomán tekinti a pop-artot interpretálhatatlannak, és ebben – kiterjesztve – az értelmezési normával szembeszegülő modern művészet manifesztációját látja. Talán megkockáztatható, hogy a pop-art művészi energiái nem bizonyultak *ennyire* teherbíróknak, és a kiindulópont sem tartható. Korunk egyik jelentős filozófusának, Arthur C. Dantonak egész esztétikai és művészetkritikusi tevékenysége a pop-art – Andy Warhol, Roy Lichtenstein, Robert Rauschenberg és mások – művészi gyakorlatából táplálkozik, és a „közhely színeváltozásának”, azaz művészté válásának feltétele nála az értelmezés és (a művészetként való) azonosítás: „*Semleges leírásra törekedni annyi, mint a művet dologként látni, nem pedig műalkotásként: a műalkotás elemzésébe beletartozik az értelmezés. Anélkül nézni egy műalkotást, hogy tudnánk, hogy az, bizonyos tekintetben ahhoz hasonlítható, amikor az ember nyomtatott szöveget néz, még mielőtt megtanulna olvasni; műalkotásként nézni pedig annyi, mint a pusztá dolgok birodalmából átlépni a jelentés birodalmába.*” „...*értelmezés nélkül semmi sem lehet műalkotás.*”³

Értelmezés nélkül a felbomlott és megsokszorozódott tradíciók modern világában nem lehet semmi sem műalkotás, és könnyű belátni, hogy az írástudás analógiája a művészetként való befogadással csak itt bírhat érvényességgel. Hiszen elmélet nélkül – kérdezi Danto – hogy lehetne egy üres vászon stb. műalkotás? Danto a magas művészet és a tömegkultúra közötti szakadék látszólagos betemetődésének pillanatában vállalkozik a művészetfilozófia újragondolására, és vizsgálódásának kiindulópontja provokatív és radikális módon a kettőt viszonylagossá tevő pop-art. Noha nem ezzel foglalkozik, mellékes haszonként – amely számunkra most fontos – elkerüli a magas

³ Danto: A KÖZHELY SZÍNEVÁLTOZÁSA. Budapest Enciklopédia, 1996. 123. és 130. o. Danto egyébként A MŰALKOTÁSOK ÉRTÉKELÉSE ÉS ÉRTELMEZÉSE című írásában maga is szembesti elméletét Sontag ellenvetéseivel az értelmezéssel kapcsolatban. Oda lyukad ki, hogy „Sontag az ellen tiltakozik, hogy az értelmezés a műalkotást *explanandum*nak tekinti – olyasminek, mint például egy tünet. Az én értelmezésemletem viszont konstitutív, hiszen a tárgy eleve csak egy értelmezés révén válik műalkotássá”. Sontag eszerint a tudományos értelmezést bírálja, míg Danto értelmezése filozófiai. „Az általa olyannyira lenézett értelmezők a művekben jelet, tünetet, valami végső vagy mögöttes valóság kifejeződését látják, olyan tényeket, amelyekre a mű »valójában« utal, s amelyek megkövetelik, hogy az értelmező ismerje a pszichoanalitikus, a kulturografikus, a szemiotikus vagy bármi más kódot. Az ő értelmezői voltaképpen a tudomány szellemében közelítenek a műhöz, s nagyon is lehetséges, hogy a szövegértelmezés végtelensége azon tudományos perspektívák végtelen számából ered, amelyekből a művet szemügyre lehet venni... Sontag végső soron a Literaturwissenschaft ellen érvel; azt mondja, s talán igaza is van, hogy az irodalomtudomány nem feltétlenül teszi az irodalmat megközelíthetőbbé számunkra, s belőlünk sem csinál jobb olvasót.” In: Danto: HOGYAN SEMMIZTE KI A FILOZÓFIA A MŰVÉSZETET? Atlantisz, 1997. 58. és 59. o. Az én véleményem szerint Sontag kritikája általánosabb jellegű antiintellektualizmusról tesz tanúbizonytságot. A tudományos perspektívák végtelen számából következik viszont, hogy akadt olyan Literaturwissenschaft – az Iseré –, amely integrálta Sontag bírálatát.

művészet témáinak, formáinak szilárd tradíciókból való eredeztetési *kényszerét*, amely oly gyakran vált a modern kultúrában a filiszteri „magas kultúra” kiüresedésének, epigonizmusának melegágyává. Elvégre modern tapasztalat, hogy bárhonnán jöhet magas művészet, és az integrációs és dezintegrációs folyamatok mobilitása – ahogy már Tityanov megfigyelte – gyakran fölcseréli a centrumot és a perifériát. Ugyanakkor a mindennapi művészivé változására összpontosító szemléletben elhomályosul a másik oldal: a nagy európai művészi hagyomány rendkívüli integratív ereje és ennek révén kontinuitása. (Ezt szokták manapság európai etnocentrizmusnak nevezni.) Dantónál van egy kibeszéletlen kérdés a régi és új, a kortársi és hagyományozott művészet státuszára vonatkozóan. Ez mutatkozik meg elméletében a befogadás konceptuális elemének felnagyításában, az érzéki elem redukálásában. Művészetfilozófiája a legmodernebb (a hatvanas, hetvenes évektől kezdődő) művészet feltételeit bizonyos értelemben visszavetíti a művészet egész történetére, amit azért tehet meg, mert véleménye szerint a művészet ekkor vált saját filozófiájává. De ez egyben a művészet „végét” is jelenti abban az értelemben, hogy megszűnik a története, mert a híres wölflini dik-tummal szemben – nem minden lehetséges minden korban – az „objektív pluralizmus” korszakában minden lehetségessé válik. Az utóbbi a filozófiai megbecsülés, az előbbi az érzékek és az érzés elragadtatottsága, az *aiszthézisz*, amely – a filozófiai írások hipotetikus műalkotáspéldáival, gondolatkísérleteivel ellentétben – Danto jelenkori művészetkritikáiban visszatér. Mindenesetre bizonytalan marad, hogy ez még az a művészet-e. Egy bizonyos, noha így kimondatlan: a *magas kultúrához* való tartozását szavatolja az értelmezés. De vajon magas kultúra-e a pop-art?

A HARRAP'S ILLUSTRATED DICTIONARY OF ART & ARTISTS POP ART szócikke talá-lóan jegyzi meg, hogy „a *spekuláció számára nyitva maradt, vajon a pop mint demokratikus impulzus felszabadította-e az »alacsony« kultúrát mint a »magas« művészet tárgyát, dicsőítette az Egyesült Államok tárgyi kultúráját vagy éppen kritizálta azt a paródia és a pastiche eszközeivel*”. Nyitva maradt az a kérdés, hogy a magas kultúra sajátította-e ki a tömegkultúrát, vagy a tömegkultúra tört-e be a magas művészet területére.

Hogy ez évtizedek múltán sem dőlt el, az a kulturális centrum, illetve periféria fogalmának bizonytalaná válásával, a magas kultúra fogalmának sokat magasztalt viszonylagossá válásával és destruálásával, a magas kultúra és más kultúrák ellentétének állítólagos érvénytelenné válásával függ össze. Ma közkeletű az a felfogás, amely az esztétikai értelmezéssel és értékeléssel szemben a művészet semleges – vagy pontosabban: radikálisan relativista – antropológiai leírását, nem esztétikai, hanem antropológiai értelmezését részesíti előnyben. A jelentős tudományos teljesítményeket gyakran aknázza ki vagy kapcsolódik össze velük egy emancipatórikus indíttatású, de egy-ügyűvé váló újbarbár ideológia, amely rossz lelkiismeretből feladja vagy el sem sajátítja az emberi szellem minden bizonnyal legnagyobb eleven kincsét, a folyamatos megújulásra és a legkülönbözőbb más tradíciók asszimilálására képes több ezer éves európai kultúrát, ahogy ez a XVIII. században elkezdett dinamikus egységesülni: a mai magas kultúrát. De akár feladja, akár eleve fölületesek róla az ismeretei, nem szabadulhat tőle. Az öndestrukción is a magas kultúra része, annak intézményei terjesztik, közvetítik, „univerzalizálják”; pluralisztikus történelmi reflektáltsága belőle származik, és értékeszméi is – mindenekelőtt a demokratikus eszmény kiterjesztése a kultúra képződményeire és kijátszása a meritokratikus eszménnyel szemben – belőle táplálkoznak. És akkor még nem is beszéltem arról, hogy hagyománylángolata is visszakö-

vethető a magas kultúra önértelmezési vitáinak története mentén, s e történetben abban is megmutatkozott a magas kultúra rendkívüli ereje, hogy destrukciója és öndestrukcója számos formáját integrálta.⁴

Az értelmezés *vagy* hatás Sontag, illetve Iser által fölvetett vitájában éppen azért foglalkoz el velük ellentétes álláspontot, mert úgy gondolom, hogy nem az értelmezés – még az ideologikus túlértelmezés sem (amely elégtelenségével újabb értelmezésekre ösztökél) –, hanem az értelmezési igényt ki nem váltó hatás fogyasztja el a művet. Más szavakkal éppen itt kínálkozik a magas kultúra és a tömegkultúra szükséges differenciálására olyan eszköz, amely egyszerre esszencialista és institutionalista (az előbbi annyiban, amennyiben a magas kultúrának lényegi jelentőséget tulajdonít, az utóbbi annyiban, amennyiben az értelmezés intézményes formát ölt): a tömegkultúra művészi jellegű termékei reklámszerűen evidens, egyértelmű hatást keltenek, és csak amennyiben ilyen hatást keltenek, maradnak a tömegkultúra részei, a magas kultúra műalkotásai értelmezési igényt kiváltó hatást keltenek, egyetértő vagy vitatkozó, valószínű vagy képzeletbeli beszélgetésre sarkallnak, és csak amennyiben ilyen hatást keltenek, maradnak benne a magas kultúrában.

Umberto Eco vetette fel egy, a jelelmélet révén kellemetlenül szcientizált és – mint címe is mutatja – igazságtalanul normatív korai tanulmányában, A ROSSZ ÍZLÉS STRUKTÚRÁJÁ-ban, hogy „...az átlag- és népszerű kultúra – azután, hogy mindkettő többé-kevésbé iparosodott, és egyre magasabb szinten termelődött ki – már nem a műalkotásokat, hanem azok

⁴ AZ ESSZENCIALIZMUS ÉS INSTITUCIONALIZMUS KÖZÖTT/UTÁN című előadásában György Péter ismertet egy híres esetet. A New York-i Museum of Modern Art 1984-es „PRIMITIVISM” IN 20TH CENTURY ART: AFFINITY OF THE TRIBAL AND THE MODERN című kiállítását éles bírálatok érték, mert a nyugati értelemben vett magas művészet műalkotásaiaként mutatta be a törzsi művészet tárgyait. A párizsi Pompidou Központ 1989-es hasonló tárgyú kiállítása, amely még a művészművészet szótól is tartózkodott, a MAGICIENS DE LA TERRE, az előbbivel való vitának és korrekciónak tekinthető. Mindezt György Péter barátom az univerzális magas kultúra szimbolikus lezárulásaként értelmezi. Csak arról feledkezik meg, hogy egy kulturális diskurzust ismeretett, amelyet New Yorkban és Párizsban, múzeumokban, folyóiratokban és könyvekben folytattak, és amelybe ő egy konferencia-előadásával Budapestről beléphetett. A magas kultúra nem a „primitívizmus” fogalmáról való színvonalas nemzetközi vitákban szűnik meg, hanem a *valódi* primitívizmussal, amely megszünteti – méghozzá nem teoretikus javaslatok formájában – a magas kultúra legfőbb tevékenységét, az értelmezést.

Az antropológusnak egyébként a maga szempontjából teljesen igaza van, ha a „törzsi” művészet alkotásainak mesterművekként való bemutatásában és befogadásában érzékeli a kontextuális veszteséget. Az ő szempontjából „a »művészet« nem univerzális, hanem változó nyugati kulturális kategória” (James Clifford: HISTORIES OF THE TRIBAL AND THE MODERN. In: Clifford: THE PREDICAMENT OF CULTURE. Cambridge, Mass., & London, Harvard University Press, 1988. 196. o.). A különböző művészi jellegű gyakorlatok „*sűrű leírásából*” (Clifford Geertz) – beleértve a nyugati művészeteket – az esztétikus is sokat tanulhat. Csak a nyugati magas kultúra ama sajátossága esik ki így a látókörből, amit megőrzésnek, integrálásnak és maradandóságának nevezhetünk egy bizonyos *szükségyszerű dekontextualizálás és újrakontextualizálás* árán. Geertz A MŰVÉSZET MINT KULTURÁLIS RENDSZER című remek esszéjében Michael Baxandall megvilágító fejtegetéseire hivatkozik, aki a XV. századi olasz festményeket az egykorú befogadó szempontjából összefüggésbe hozza a társasági táncokon és az „akózásnak” nevezett mennyiségszámításon edzett vizuális képességekkel. E felismerés történelmi és antropológiai jelentőségét messzemenően elismerve csak még élesebben mutatkozik meg a dekontextualizálás esztétikai jelentősége, hiszen a quattrocento mestereit akkor is élvezték és élvezzük, amikor már ezek az ismeretek és képességek feledésbe merültek. Ezért érzem többnek, mint „*etnocentrikus szentimentalizmusnak*”, ha az egzotikus műalkotások célját és kulturális kontextusát nem ismerve „*legtöbb kortársunk az afrikai szobrokban egy bozótlikó Picasso, a jávai zenében egy kissé rikító Debussy kezét látja*”. (Geertz: AZ ÉRTELMEZÉS HATALMA. Századvég, 1994. 267. o.)

hatásait adja el...”. Észleli, hogy modern fogalomról van szó, hiszen premodern viszonyok között a művészetnek a mindennapi élethez kapcsolódó fontos funkciója meghatározott pszichológiai hatások, „*adott – vallásos, erotikus – reakciók*” keltése. „*A hatások ingerlése olyan kulturális kontextusban válik giccsé, ahol a művészetet nem úgy tekintik, mint egy sor különböző művelethez szervesen kötődő technikát, hanem mint olyan ismeretszerző formát, amelyet öncélú formaalkotással hoznak létre, és amely lehetővé teszi az érdek nélküli gyönyörködést.*” Én az itt vázolt jelenséget nem a giccs negatív értékfogalmához kapcsolnám, hanem – értékmentesen – egyszerűen azokhoz a funkciójukat elsődleges módon megőrző és (mindenekelőtt a szórakoztatásra) redukáló művészi jelenségekhez, amelyek elfogyaszthatók, és amelyek ismételt élvezete is újabb elfogyasztáshoz vezet, sőt fogyasztási formája maga az ismétlés, az újrafelismerés. Az ilyesmit vonta a kora modern esztétika – anélkül, hogy a jelenség későbbi hatalmas kiterjedéséről és intézményesüléséről sejtelve lett volna – a kellemesség (és alkalmanként a hasznosság) fogalma alá. Érzéki élvezet, direkt érzés és értelmezésre nem szoruló épületeség (tematikus, identifikációs alap) jellemzi a tömegkultúra szóródó képződményeit, amelyekben mindenki megtalálja a magáét, ami hat rá, és amire szüksége van. Mindhárom vonása és ami bennük megtestesül, közvetlen odatartozása a mindennapi életvilághoz, materiális kézzelfoghatósága, *realitása* (amely a ráirányuló szükséglet egyértelműségében, ismétlődő tartalmi és formai sémáiban, hozzáférhetőségében és életbölcességében nyilvánul meg) szüntelenül kihívja és vonzza a magas művészetet, amely nem alaptalanul érzi, hogy amikor a XVIII. században leválasztotta magáról a tömegkultúra kezdeményeit, és azóta folyamatosan önmeghatározását szolgáló ellenfogalomként viszonyul hozzá, akkor veszített is, nem csak nyert. A premodern művészi tevékenységek bizonyos jellegzetességeit az „alacsony” vagy tömegkultúra őrizte meg. Ezt a nyereséget-vesztéséget nevezte Gadamer – kifejezetten kritikai értelemben – az esztétikai tudat szekunder voltának a közvetlen valóságigénnyel szemben, Márkus György pedig a következő leírását adja: a magas kultúra objektívációi, „*bár materiális megtestesülésiük van, mégis úgy tekinthetők, mintha azért bírnának általános jelentőséggel, mert lényegében ideális objektumok, jelentéskomplexumok...*”. (A KULTÚRA ANTINÓMIÁI. *Lettre Internationale* (26), 1997. ősz. 5. o.) A kihívás és vonzás következtében közelít gyakran a magas kultúra a tömegkultúra egyik vagy másik vonásához: az érzékihez, az épületeshez vagy éppen a materiálishoz. De ahogy a tömegkultúra legkülönbélebb területéről kiváló művek vagy éppen egész műfajok, amelyek a magas kultúra részévé válnak, úgy ezek a törekvések is akkor maradnak a magas kultúra részei, ha értelmezést igényelnek.

Az értelmezést mind ez idáig konstitutív kulturális fogalomként jellemeztem, de individuális műalkotásokra *alkalmaztam*. Fölmerülhet, hogy az antiinterpretacionizmus kizárólag az utóbbira vonatkozik. Sontag és Iser az ideologikus túlinterpertáció ellen lépett föl ilyen programmal. Jane P. Tompkins, mint emlékszünk, a mai irodalomtudomány majd’ minden ágát a szöveggel való explikatív viszony miatt bírálta. S hasonló nézetet fejtett ki Jonathan Culler is. Az Új Kritika irodalomtudományi felfogásának fő célja például irodalmi művek értelmezése volt. Mármost Culler úgy véli, hogy az irodalomtudománynak más és aktuálisabb feladatai vannak: az irodalom funkciójának feltárása a társadalomban és a társadalmi tudatban, az irodalom intézmény voltának megismerése, az irodalom szerepének vizsgálata az író és az olvasó lelki háztartásában, a fikcionális diskurzus hatásainak kutatása, „*az irodalom viszonyának tisztázása a világot szervező és az emberi cselekvésnek értelmet adó diskurzusok más formáihoz*”. Culler továbbá azt mondja, hogy „*amíg az irodalom tapasztalata lehet a művek értelme-*

zésének tapasztalata, az individuális művek értelmezése voltaképpen csak érintőlegesen kapcsolódik az irodalom megértéséhez. Az irodalomtudományhoz való elkötelezettség célja nem az, hogy új értelmezés szülessék, hanem hogy előmozdítsuk egy intézmény konvencióinak és műveleteinek, egy diskurzusmódnak a megértését”. (BEYOND INTERPRETATION: THE PROSPECTS OF CONTEMPORARY CRITICISM.)

Nem az irodalomtudományi program nyomvonalán szeretném kommentálni a fenti 1976-os idézetet. Ez ugyanis az institucionalizmus kérdéskörének, a foucault-i fordulatnak, valamint Culler egész munkásságának megvitatását írná elő, ami itt nem célom. Inkább arra a megengedő elhatárolásra szeretnék rámutatni, amelyet Iser értelmezéskritikája nem tartalmaz. Culler ugyanis azért bírál különböző irodalomtudományi irányzatokat – elődöket és kortársakat –, mert „atomisztikusan” az egyedi művek értelmezését feladatuknak, sőt fő feladatuknak tekintették. Nem arról beszél, hogy ilyen feladat nem létezik, hanem arról, hogy ez nem az új irodalomtudomány feladata.

Lehetséges: nem az irodalomtudomány feladata, hogy új értelmezés szülessék a LEAR KIRÁLY-ról, de ilyen feladat létezik. Ez a magas kultúra fenntartásának, elsajátításának, művelésének feladata. Létmódja a kulturális diskurzus. „A kulturális vitának – írja Heller Ágnes – nincs speciális célja. (Lehet neki – például oktatási reform –, de ritkán van.) A kulturális diskurzus ugyanis öncél. Ez a diskurzus nem az igazságról és a helyességről folyik (ki szeretné, ha csak egyetlenegy helyes Hamlet-értelmezés volna?), hanem a jelentés megközelítéséről és az értelemadásról. Aki az életet értelmezi és jelentéssel ruházza fel a kulturális diskurzusban, az a kulturális elit.” (EURÓPAI KULTURÁLIS IDENTITÁS, MODERNITÁS ÉS TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET. *Lettre Internationale* [26], 1997. ősz. 15. o.) A magas kultúrát fenntartó kulturális vita paradigmája a maradandónak bizonyult művek maradandóságának fenntartása az újraértelmezésben. De ebben a vitában nem csak tudósok vesznek részt. Sőt megkockáztatható, a kanti diktumot parafrázálva, hogy ahogyan a szépek, úgy az individuális műalkotásoknak sincs tudományuk, csak kritikájuk.

Az (irodalom)kritika szó történelmi változásai és különböző nyelveken való eltérő értelemi maguk is jelentős tanulsággal bírnak. (1962-ben René Wellek írt erről mesteri kis tanulmányt, a THE TERM AND CONCEPT OF LITERARY CRITICISM-et.) Az angol *criticism* szó például kiterjeszkedett az egész irodalommal kapcsolatos tudományos és elméleti tevékenységre, s magába olvasztotta a retorikát, a poétikát, az irodalomelméletet és az esztétikát. A műbírálatnak a *critique* vagy a *practical criticism*, a *concrete criticism* vagy a *criticism of concrete works* felel meg. A német kultúrkörben viszont a (*literarische*) *Kritik* fogalmának a XIX. században bizonyos beszűkült alkalmazása figyelhető meg: recenziót, napi bírálatot, publicisztikát értenek rajta. Mindenesetre a kritikátörténet tanúsága szerint nem áll fenn szoros megfelelés az irodalomtörténet, illetve -tudomány, valamint a kritika – az értelmező és ítélkező, Dávidházi Péter szerencsés kifejezésével normatív értékelő és értékelve normaképző *műbírálat* – között (noha hosszú távon persze kölcsönösen hatnak egymásra). Jelentős kritikusok túlnyomórészt más területekről érkeznek: alkotóművészek, filozófusok, esszéisták, szerkesztők, tanárok, újságírók, „literátorok”, és ha történetesen az irodalom specialistái is, szakterületük nem áll szükségképp közvetlen összefüggésben bírálói tevékenységükkel. Ernst Robert Curtius, a nagy irodalomtörténész és kritikus számára fél száz évvel ezelőtt még nyilvánvaló volt, hogy az irodalomtörténet és a kritika két különböző dolog; inkább azt kívánta igazolni, hogy egy házban is lakhatnak. T. S. Eliot úgy vélekedett, hogy „veszélyben vagyunk, ha a kritikát úgy műveljük, mintha tudomány volna, amivé sosem lehet”.

Minden jel szerint a kritika olyan kulturális tevékenység, amely nem vezethető le az irodalomtudományból, és az sem nem asszimilálhatja, sem nem helyettesítheti, sem fölleslegessé nem teheti.⁵

De hát milyenfajta kulturális tevékenységről van szó? Curtius „*az olvasó közönség szükségletére*” vezette vissza a kritikát, Hegel pedig – mint idéztem – nyomatékosan kijelentette, hogy a kritikus a közönséghez tartozik. Ez közvetlenebb hivatásra vall, mint a tudományé, amelynek munkásai a magányos vizsgálódás és spekuláció emberei. A kritika a közélet, a nyilvánosság része, és a kritikus, pontosabban – mivel a kritikát nemcsak ma, de Sainte-Beuve, Arany János és Matthew Arnold korában is legtöbbször más hivatásokkal való perszónalunióban gyakorolták és gyakorolják – az író, a bölcse-lő, a tudós stb. *mint* kritikus: közéleti ember. Ezért hasonló vádakkal és veszélyekkel kell szembenéznie, mint más közszereplőknek, például a politikusoknak. A politikai akaratképződés és az irodalmi (illetve művészeti) izlésképződés természete ugyan különböző, de mindkettő aktorait egyformán hatalmi aspirációkban és diktátori (izlés-diktátori) ambíciókban szokták elmarasztalni.

A kritikának mint intézménynek valóban vannak hatalmi vonatkozásai, és magából a kritikai aktusból csak álszent módon lehet kiiktatni a kritvetv (ítélni) elemét. Csak a ma dívó hipokrizissal tagadható el, hogy a kritikus κριτικός: bíráló, ítéző. Minden ítélet az igazságot *keresi*, de az igazság *birtoklásáról* való meggyőződés nem lehet osztályrésze korunk kritikusanak. Döntése nem kötelező, hanem csak javaslattevő erejű, s érvelése fontosabb, mint végeredménye. Erre mutat a kritikátörténet ama közismert ténye is, hogy a kritikai tévedés (utóbb jelentősnek bizonyuló művek alá- és jelentéktelennek bizonyuló fölértékelése): a „megbukott” kritika önmagában nem minősíti a kritikai munkásságot. Ez a kritika – mint irodalmi műfaj – önállósulásának, önértékének *lehetőségére* vall, ami persze csak a legnagyobbak osztályrésze, míg a kritika általános gya-

⁵ Eliot megjegyzése kései előadásából, A KRITIKA HATÁRAI-ból származik. In: Eliot: KÁOSZ A RENDBEN. Gondolat, 1981. 508. o. Talán helyes Curtius nézetét is szó szerint idézni, mivel a kritika és az irodalomtudomány magyarországi úgynevezett vitájában – nemcsak bírálva azokat, akik nem „*igazodnak el a tudás nemzetközi forgalmában*” (Kulcsár Szabó Ernő: A KRITIKA MEGHALADÁSA, in: *Alföld*, 1996/6. 89. o.), hanem olvasóként bizonyára rájuk is számítva – Curtius neve a kritikát *meghaladó* tudomány tekintélyeként jelent meg: „*Irodalomtörténet és kritika két dolog, de lakhatnak egy házban. Sokat adhatnak egymásnak. Kritikai iskolázottság nélkül nem írhattam volna meg középkorkönyvemet; a történeti iskolázottság viszont reményeim szerint kritikáim javára vált.*” In: Curtius: KRITISCHE ESSAYS ZUR EUROPÄISCHEN LITERATUR. VORWORT. Bern, A. Franke, 1950. 11. o. Egyáltalában, mindenki, aki valamelyest tisztában van a pusztá tényállással, nehezen veheti komolyan, hogy valaki egy más hagyományból jövő *jelentős* kritikussal, Kurt Tücholskyval való vitája alapján *a* kritika gunyoros ellenségeként állítsa be a modern francia kultúra németországi kritikai honosítóját, akinek kritikus példaképe Sainte-Beuve volt, s aki az összeszűkült, kizárólag publicisztikai, illetve belletrisztikai jellegű öltő német kritikát francia példák, illetve az 1750 és 1830 között működő német kritika nyomán kívánta megújítani. „*Elképzelhetjük tehát, melyen tapasztalatok alapján nevezhette később Curtius a kritikát az irodalom irodalmának*” – olvasható az idézett recenzióban. „*A kritikát olyan irodalmi műfajként definiáltuk, amelynek tárgya az irodalom*” – olvasható Curtiusnál. In: GOETHE ALS KRITIKER. I. h. 32. o. Természetesen fölvehető Curtiusszal szemben, hogy tradicionális álláspontot fejt ki, és leírásában visszahangzik irodalomtörténet és irodalomkritika békés XIX. századi kohabitációja. A XX. század elején elkülönülő irodalomelmélet és a műkritika ingerültebb viszonyának feltárása vonzó, bár a sok elhallgatás miatt nehéz feladat volna. Mindenesetre nem nehéz olyan jelentős teoretikust találni, aki (Cullerhez hasonlóan) kiküszöböli az irodalomelmélet tárgyai közül az egyedi szöveget, és azt expressis verbis az irodalomkritikához rendeli. Így tett például Gérard Genette INTRODUCTION À L'ARCHITEXTE (1979), illetve PALIMPSESTES. LA LITTÉRATURE AU SECOND DEGRÉ (1982) című művében.

korlata megmarad a szolgálat, a *szerviz* – elsősorban a közönség, másodsorban az alkotók szolgálatának – körében.

De meg lehet közelíteni másfelől is a kritikát. Említettem, hogy az esztétikai tapasztalat megosztásának vágya maga is eminens esztétikai tapasztalat. Beszélni akarunk arról, amit olvastunk, és ez a valóságos vagy néma beszéd – a hallgatással és a csenddel, az értelmezés nélküli elfogyasztó hatással kapcsolatban táplált öncsaló reményekkel ellentétben – az esztétikai recepció legfontosabb eleme. A kritika erre a beszédre ad publikus mintát, és a kritikák ajánlási és vonatkoztatási pontokat jelentenek, amelyeket választhatunk, elfogadhatunk vagy elutasíthatunk. Az irodalomkritika az aktuális irodalmi befogadás mintája, amelyet éppúgy frusztrál az irodalomtudományoknak való megfelelni akarás, mint azoknak negligálása. A kritikának és a tudománynak más a funkciója, más a helye a kultúrában. A kritika nyilvános természetében közelebb áll a filozófiához, mint a tudományhoz (mint ahogy kivételes esetekben közelebb állhat a próza művészetéhez, mint a tudományhoz). Helyes, ha az irodalomkritikus alaposan tájékozódik az irodalomtudományokban, mint ahogy irodalom- és kritikátörténeti tudatossága is kívánatos, de ezek eredményeit és főképp nyelvét közvetlenül aligha alkalmazhatja a maga műfajában; még akkor sem, ha az ilyen irányú kísérletek torzszüleményei – zsrnáltudomány kritikai mezben – nem ritkák. A kritika filozofikus természete abban mutatkozik meg, hogy nem a tudomány felfedezéseiben, hanem közvetlenül az életismeret elmélyítésében érdekelt. Kevésbé a megismerésben, mint inkább a ráismerésben és ráismertetésben. A kritika ezért – szöges ellentétben a tudománnyal – soha nem vonatkoztathat el az irodalmi mű köznapi esztétikai tapasztalatától, sőt szélesebb – mivel a politikai és morális befolyást is magába foglaló – köznapi retorikai tapasztalatától sem, mert a műalkotásnak az olvasóra tett hatását, az olvasó jelentéskeresését és értelemadását szimulálja és mutatja be. A tudomány és a kritika ethosza különböző. A kritikus közszereplő voltából következik, hogy nemcsak annak van jelentősége, amiről beszél, hanem annak is, amiről hallgat.

A kritika nem redukálhatja szisztematikusan a tárgyát, nem zárkozhat el annak kulturális kontextusától és életösszefüggéseitől, nem szorítkozhat szoros olvasatra. Az, hogy „a közvetlen élvezeten kívül most egyben ítéletünket is felkeltik a műalkotások”, annak következménye, hogy csökkent a művek „közvetlen valóságigénye”, beleszövöttsége az életbe. Am a kritika – persze a jó kritika, amely éppoly ritka, mint a jó tudomány, a jó politika vagy a jó filozófia – végrehajtja azt, aminek hiányaképpen kellett volna. Közvetlenül és nyilvánosan megmutatja az olvasót, amint olvas, és ezzel visszaszövi az olvasmányt az életbe.

Susan Sontag

AZ ÉRTELMEZÉS ELLEN

Rakovszky Zsuzsa fordítása

„A tartalom olyasmí, mint amikor villám-
fénynél megpillantunk valamit. Valami
igen aprócskát – a tartalom mindig igen
aprócska.”

(Willem de Kooning –
egy interjúban)

„Csak igen sekélyes emberek nem ítélnék a
látszat után. A világ titka a láthatóban,
nem a láthatatlanban rejlik.”

(Oscar Wilde – egy levelében)

1

Az emberiség először föltehetően a mágikus ráolvasás formájában találkozott a művészettel: egy rítus egyik kellékeként. (Lásd például a lascaux-i, altamirai, niaux-i, La Pasiega-i barlangrajzokat.) Az első művészetelmélet, a görög filozófusoké, úgy vélekedett, hogy a művészet mimézis, a valóság utánzata.

Ez az a pont, ahol fölbukkan a kérdés, miben is rejlik valójában a művészet értéke. Ha ugyanis a művészetet mimézisnek tekintjük, önként adódik a kérdés, voltaképpen mi szükség a valóság másolására.

Platón, aki először fogalmazta meg ezt az elméletet, a jelek szerint úgy vélekedett, hogy a művészet értéke igencsak kétes. Mivel az egyszerű, anyagi tárgyakat önmagukban is utánzatoknak, transzcendens formák vagy szerkezetek másolatának tekintette, világos, hogy akármilyen nagyszerű képet fessen is egy művész, mondjuk, egy ágyról, ez már csak az „utánzat utánzata”. Platón szemében a művészet sem nem különösebben hasznos (végtére is az ágyról készült festmény nem alkalmas rá, hogy aludjunk benne), sem nem igaz a szó szoros értelmében. Azok az érvek, amelyeket Arisztotelész hoz föl a művészet védelmében, nem igazán alkalmasak arra, hogy megcáfolják Platón nézetét, miszerint minden művészet valamiféle gondosan kimunkált *trompe l'oeil*, következésképp hazugság. Platóntól eltérően azonban Arisztotelész korántsem véli úgy, hogy a művészet haszontalan. Ha hazugság, ha nem, a művészet értéke Arisztotelész szerint abban rejlik, hogy gyógyhatása van. Vagyis olyasféléképpen hasznos, mint valami gyógyszer: fölbreszti bennünk a veszélyes érzéseket, hogy egyúttal meg is tisztson tőlük.

Mivel Platón és Arisztotelész mimézisnek tekinti a művészetet, magától értetődő, hogy úgy vélik, minden művészet ábrázoló jellegű. Ám a miméziselmélet híveinek nem szükséges föltétlenül szemet hunyniuk a fölött a tény fölött, hogy létezik dekoratív és absztrakt művészet is. Az a téves elképzelés, hogy a művészet szükségképpen

realisztikus, módosítható vagy akár elvethető anélkül, hogy túllépnénk a miméziselmélet megszabta kérdéskör határán.

Az a helyzet, hogy mi itt Nyugaton még mindig azok között a határok között fogadjuk be a művészetet és gondolkodunk róla, amelyeket még a görögök jelöltek ki számunkra: vagyis mimézisnek vagy ábrázolásnak tekintjük. Ez az elmélet a ludas abban, hogy túl az egyedi műalkotásokon maga a művészet vált problematikusává, az szorult védelemre. És e védelem során születik meg az a furcsa elképzelés, miszerint van valami, amit „formának” szoktunk nevezni, és ez elválasztható attól a valamitől, amit „tartalomnak” hívunk, csakúgy, mint az a jó szándékú törekvés, amely a tartalmat tekintti lényegesnek és a formát másodlagosnak.

Még manapság is, amikor a legtöbb művész és kritikus elvetette azt a gondolatot, hogy a művészet lényege a külső valóság ábrázolása, és ehelyett azt vallják, hogy célja az önkifejezés, a miméziselmélet legfőbb gondolatai tovább élnek. Akár képnek (a valóság képének) tekintjük, akár megnyilatkozásnak (amelyben a művész énje nyilvánul meg), még mindig a tartalom az elsődleges számunkra. Lehet, hogy időközben megváltozott, kevésbé ábrázoló jellegű, kevésbé világos és realiztikus. De még mindig azt föltételezzük, hogy egy műalkotás azonos a tartalmával. Vagy ahogyan többnyire manapság megfogalmazzák, egy műalkotás attól műalkotás, hogy mond valamit. („X. itt azt mondja...”, „X. itt azt akarja mondani...”, „X. ezzel azt állította...” stb. stb.)

2

Soha többé nem térhet vissza az elméletek előtti, elveszett ártatlanság ideje, amikor a művészetnek még meg sem fordult a fejében, hogy szükséges lenne igazolnia saját létét, amikor még senki nem kérdezte, mit mond egy műalkotás, mert mindenki tudta (vagy tudni vélte), hogy a műalkotás mit tesz. Mostantól fogva viszont mindaddig, amíg ember él a földön, nem szabadulhatunk attól a föladattól, hogy érveket keressünk a művészet védelmében. Nézeteltérésünk legfőljebb ezeknek az érveknek egyik vagy másik fajtájával lehet. Ami azt illeti, kötelességünk, hogy felszámoljuk a művészet védelmének és igazolásának azokat a formáit, amelyek a jelenkori szükségletek és gyakorlat számára túlságosan nehézkesnek, értetlennek vagy érzéketlennek bizonyultak.

És pontosan ezek közé tartozik manapság magának a tartalomnak a fogalma is. Bármilyen szerepet töltött is be a múltban, ma már csak akadály, fölösleges nyűg, a nyárs-polgári megközelítés kifinomultabb vagy nem is olyan kifinomult formája.

Bár jó néhány művészeti ág legújabb kori fejlődése egyre inkább arra ösztönöz bennünket, hogy elvessük „a műalkotás azonos a tartalmával” gondolatát, az mégis elképesztő mértékben megőrizte egyeduralmát. Véleményem szerint ennek az az oka, hogy ez a gondolat manapság a művészet egy bizonyosfajta megközelítésének álruhájában él tovább, amely kitéphetetlenül meggyökeresedett azoknak az embereknek a gondolkodásában, akik a művészetet komolyan veszik. A tartalom eszméjének túlhangsúlyozása azzal jár, hogy lépten-nyomon szembetalálkozunk az *értelmezés* örök, soha nem befejezett föladatával. Illetve az a szokásunk, hogy a műalkotásokhoz az értelmezés szándékával közeledünk, tartja életben azt az elképzelést, hogy létezik olyasmi, mint egy műalkotás tartalma.

Az értelmezés szót természetesen nem abban a legtágabb értelmében használom itt, amelyben például Nietzsche használta, amikor (helyesen) megjegyezte: „*Nincsenek tények, csak értelmezések.*” Értelmezésen én olyan tudatos gondolkodási műveletet értek, amelyet bizonyos szabályrendszernek megfelelően alkalmazunk.

Ha a művészetre alkalmazzuk, az értelmezés azt jelenti, hogy a teljes műalkotásból kiemeljük elemeinek egy tetszőleges halmazát (X.-t, Y.-t, Z.-t és így tovább). Az értelmezés gyakorlatilag fordítást jelent. „Hát nem napnál világosabb – kérdi az értelmező –, hogy X. valójában A., illetve A.-t jelenti? Hogy Y. voltaképpen B.? Hogy Z. igazából C.?”

Hogyan jellemezhetnénk azt a helyzetet, amely erre a furcsa vállalkozásra, a szöveg átalakítására ösztökél bennünket? A válaszhoz a történelemből kell anyagot merítenünk. Az értelmezéssel először a késő ókori kultúrában találkozunk, amikor a mítosz hatalmát és hitelét már aláasta a világnak az a fajta „realisztikus” szemlélete, amelynek a tudományos fölvilágosodás korszakai szoktak tápot adni. Amint egyszer föltettük azt a kérdést, amely nem szűnik meg zaklatni a posztmitikus gondolkodást – azt a kérdést, hogy helyénvalók-e a vallásos szimbólumok –, többé nem tudjuk elfogadni a régi szövegeket a maguk ősi formájában. Ezért volt szükség az értelmezésre: hogy összebékítse a régi szövegeket a „modern” követelményekkel. Így történt, hogy a sztoikusoknak, akik úgy vélekedtek, hogy az istenek kötelesek erkölcsösen viselkedni, sikerült pusztá allegóriává szelídíteniük Zeusz házasságtöréseit és a többi féktelen homéroszi isten viselt dolgait. Véleményük szerint amikor Homérosz arról írt, hogyan szűrte össze a levét a főisten Létóval, voltaképpen hatalom és bölcsesség nászára kívánt utalni. Alexandriai Philón is hasonló szellemben igyekezett az ószövetségi történetek szó szerinti jelentésére fátylat borítani és spirituális, jelképes történéseként értelmezni őket. Az Egyiptomból való menekülés, a negyvenesztendei bolyongás a sivatagban, majd az Ígéret Földjére való megérkezés Philón szerint voltaképpen az egyéni lélek fölszabadulásának, megpróbáltatásainak és végső üdvösségének allegóriája. Tehát valahányszor a szó szerinti szöveg nincs többé összhangban a (későbbi) olvasók igényeivel, óhatatlanul megjelenik az értelmezés, és megpróbálja ezt az összhangot visszaállítani. Abban a helyzetben jelentkezik tehát, amikor valami okból egy szöveget nem tudunk többé elfogadni, de nem áll módunkban elvetni sem. Az értelmezés két legyet üt egy csapásra: megőrzi számunkra a régi szöveget, amelyet túlságosan értékesnek tartunk ahhoz, hogy megtagadjuk, és ugyanakkor felújítja. Az értelmező tehát *megváltoztatja* a szöveget anélkül, hogy ténylegesen törölne belőle vagy újraírná. Ezt azonban nem áll módjában beismerni, ehelyett azt állítja, hogy ő csak érthetőbbé teszi számunkra azáltal, hogy föltárja valódi jelentését. Bármennyire megváltoztatják is az értelmezők a szöveget (gondoljunk csak például arra, hogy a rabbinisztikus vagy keresztény irodalomban hogyan sikerült „spirituális” értelmet tulajdonítani egy olyan nyilvánvalóan erotikus szövegnek, mint amilyen az ÉNEKEK ÉNEKE!), kénytelenek kötni az ebet a karóhoz, hogy semmi egyebet nem tettek, mindössze föltárták annak addig is meglévő, mélyebb jelentését.

Az értelmezésnek az a fajtája azonban, amelyet napjainkban szokás gyakorolni, még ennél is bonyolultabb. Az értelmezés iránti mai lelkesedésünk mögött ugyanis többnyire nem a bajkeverő szöveg iránti kegyelet rejlik (bár ez a kegyelet is lehet gyakran az ellenszenv álcája), hanem nyílt ellenségesség, leplezetlen megvetés mindenfajta látzat iránt. Az értelmezés régi fajtája csökönyös volt ugyan, de tiszteletteljes: tevékeny-

sege abban merült ki, hogy újabb jelentést emelt a szó szerinti jelentés fölé. Az értelmezés modern formája leás a mű mélységeibe, miközben sikerül lerombolnia magát a művet. Lehatol a szöveg „alá”, hogy ott megtalálja azt a „mélyebb” szöveget, amely szerinte voltaképpen a valódi. A két legünnepeltebb és legnagyobb hatású modern tan, a marxizmus és a freudizmus voltaképpen nem egyebek, mint gondosan kidolgozott hermeneutikai rendszerek, erőszakos, se istent, se embert nem ismerő értelmezési elméletek. Minden megfigyelhető jelenség zárójelbe kerül, és – Freud elnevezését használva – *manifeszt tartalom*nak minősül. Márpedig ezt a manifeszt tartalmat előbb alaposan meg kell vizsgálnunk, majd félre kell sópörnünk ahhoz, hogy megtaláljuk alatta a valódi jelentést – a *latens tartalmat*. Marx szemében a társadalom életének eseményei (például a forradalmak és a háborúk) mindössze az értelmezés számára kínálnak anyagot, akárcsak Freud szerint az egyéni élet eseményei (a neurotikus tünetek és a nyelvbotlások) vagy a szövegek (például egy álom vagy egy műalkotás). Marx és Freud szerint ezek az események csak látszólag érthetők. Valójában mindaddig semmit nem értünk belőlük, amíg meg nem kíséreljük értelmezni őket. Ahhoz, hogy valamit megértsünk, értelmeznünk kell ezt a bizonyos jelenséget, ez pedig annyit jelent, hogy újrafogalmazzuk, vagyis lényegében valami mással helyettesítjük.

Az értelmezés tehát nem önérték (mint sokan föltételezik), nem a képességek időtlen birodalmában lakozó elme műveleteinek egyike. Az értelmezést magát is értékelnünk kell, el kell helyeznünk az emberi tudat történeti fölfogásában. Bizonyosfajta kulturális környezetben az értelmezésnek fölszabadító hatása lehet: segíthet benne, hogy új szemmel nézzünk a világra, átértékeljük a halott múltat, vagy hogy megszabaduljunk tőle. Más kulturális környezetben viszont reakciós, arcátlan, gyáva és fojtogató lehet.

4

Márpedig ma éppen ilyen időket élünk, amikor az értelmezésnek főként ez a visszahúzó, fojtogató oldala mutatkozik meg. Akárcsak a kipufogógáz vagy a gyárak füstje, amely beszenyezi a városok levegőjét, manapság a művészet értelmezésének kigőzölgése is megmérgezi érzékeinket. Egy olyan kultúrában, amely immár időtlen idők óta attól szenved, hogy az intellektus túlbuzgósított benne az energia és az érzéki képességek rovására, az értelmezés az intellektus bosszúja a művészettel szemben.

És még ennél is több: az intellektus bosszúja a világgal szemben. Amikor értelmezzük, ezzel elszegényítjük és ellaposítjuk a világot – annak érdekében, hogy helyébe ültethessük a „jelentések” árnyékvilágát. Az értelmezés tárgya nem a *világ*, hanem *ez a világ*. (Mintha bizony volna másik is...)

Márpedig a világ, a mi világunk már enélkül is eléggé ellaposodott és elszegényedett. Semmi szükségünk rá, hogy a pusztá másolataival kínáljanak bennünket, ahelyett, hogy megtanulnánk újra közvetlenül megtapasztalni mindazt, ami a miénk.

5

Az értelmezés manapság legtöbb esetben nyárspolgári túlbuzgóságot jelent, amely képtelen rá, hogy elfogadjon egy műalkotást úgy, ahogy van. A valódi művészet ugyanis nyugtalanító. Ha viszont sikerült a tartalmára redukálnunk, majd *ezt* a tartal-

mat értelmeznünk, ezzel kihúztuk a méregfogát: az értelmezett művészet kényelmes és könnyen kezelhető.

Az értelmezésnek ez a nyárspolgárisága sokkal erőteljesebben megmutatkozik az irodalomban, mint bármely más művészetben. Az irodalomkritikusok évtizedek óta azt tekintik legfőbb feladatuknak, hogy lefordítsák egy-egy vers, színdarab, regény vagy novella elemeit valami másra. Néha magukat az írókat is annyira megrémíti tulajdon művészetük nyers ereje, hogy ők maguk illesztik bele a művükbe – igaz, kissé szégyenlősen és ironikusan, ami legalább jó ízlésre vall – a világos, egyértelmű értelmezést. Például Thomas Mann is ezek közé a túlságosan szolgálatkész szerzők közé tartozott. Ha azonban az író makacskodik, a kritikus készséggel elvégzi helyette a feladatot.

Kafka életművére például az ádáz értelmezők három különböző csapata is rávetette magát. Azok, akik Kafkát politikai allegóriaként olvassák, olyan esettanulmányoknak tekintik műveit, amelyek a modern bürokrácia és végső leszármazottja, a totalitárius állam okozta frusztrációt és tébolyt ábrázolják. Azok számára, akik pszichoanalitikus allegóriának tekintik, minden sora az apjától való rettegésről, kasztrációs szorongásáról, tulajdon impotenciájáról árulkodik, és arról, hogy valósággal rabja volt az álmainak. Akik viszont vallási allegóriát vélnek látni Kafka műveiben, váltig állítják, hogy K., A KASTÉLY főhőse voltaképpen a mennybe szeretne bejutni, hogy A PER Josef K.-ja a kiszámíthatatlan és útokzatos isteni igazságszolgáltatás ítélőszéke elé kerül... Egy másik életmű, amelyre úgy gyűlnek az értelmezők, mint darazsak a mézre, Samuel Becketté. Beckett finom, érzékeny drámáit, amelyek főszereplője a világtól visszavonult tudat – a lényegére redukált, magába zárt tudat, amely gyakran jelenik meg mozgásképtelen testben –, úgy olvassák, mintha az értelemről vagy Istentől elidegenedett, modern ember helyzetéről szólnának, vagy pszichopatológiai allegóriák volnának.

Proust, Joyce, Faulkner, Rilke, Lawrence, Gide... az ember nem győzi sorolni, olyan hosszú azoknak a szerzőknek a listája, akik művére valósággal rákérgekedtek az értelmezések különféle rétegei. Nem árt azonban, ha észrevevessük: az értelmezés nem pusztán az a hódolat, amellyel a közészerűség adózik a zseninek. Sokkal inkább annak a modern módja, hogy valamit megértsünk, és így jó és rossz művekre egyaránt alkalmazható. Amikor Elia Kazan közzétette azokat a jegyzeteit, amelyeket A VÁGY VILLAMOSÁ színpadra állítása során vetett papírra, egyértelműen kiderült: ahhoz, hogy a darabot megrendezhesse, Kazannak előbb rá kellett döbbsennie, hogy Stanley Kowalski voltaképpen azt az érzéki, bosszúszomjas barbarizmust jelképezi, amely elnyeléssel fenyegeti kultúránkat, míg Blanche DuBois maga a nyugati civilizáció, költészet, mértéktartó öltözködés, tompított világitás, kifinomult érzések és más hasonló, bár már kétségkívül kissé elhasználódott állapotban. Tennessee Williams erőteljes lélektani melodramája végre érthetővé vált: kiderült, hogy szól valamiről, nevezetesen a nyugati civilizáció alkonyáról. Úgy látszik, ha megmaradt volna egyszerű színdarabnak, amely pusztán egy Stanley Kowalski nevű jóképű és brutális pasasról, valamint egy Blanche DuBois nevű hervadó, jobb napokat látott szépségről szól, nemigen tudnánk mit kezdeni vele.

6

Mit sem számít, kívánja-e egy művész, hogy értelmezzék a művét vagy sem. Megeshet, hogy Tennessee Williams is úgy vélekedik, hogy A VÁGY VILLAMOSA csakugyan arról szól, amiről Kazan szerint szól. Lehetséges, hogy amikor Cocteau megírta A KÖLTŐ VÉRÉ-t és az ORPHEUS-t, csakugyan ott jártak a fejében mindazok a bonyolult olvasatok, amelyeket a kritikusok beleláltak ezekbe a filmekbe, az összes freudi szimbólum és társadalomkritika... Ám ezek a művek nem attól jók, amit „mondanak”. Éppen ellenkezőleg, Williams darabjai és Cocteau filmjei pontosan abban a mértékben rosszul megoldottak, hamisak, kiagyaltak és nem meggyőzők, milyen mértékben tápot adnak az efféle nagyképű értelmezéseknek.

Mint a velük készült interjúkból kiderül, Resnais és Robbe-Grillet tudatosan alakította úgy a TAVALY MARIENBADBAN-t, hogy többféleképpen is lehessen értelmezni. De azért helyesebb, ha ellenállunk a kísértésnek, hogy értelmezni próbáljuk. A MARIENBAD hatását képei tiszta, lefordíthatatlan, érzéki közvetlenségének köszönheti, és annak, hogy szigorú, bár szűkre szabott megoldásokat kínál a mozgófilm műfajának bizonyos problémáira.

Megeshet az is, hogy Ingmar Bergman csakugyan fallikus szimbólumnak szánta azt a tankot, amely CSEND című filmjében végigdübörög a kihalt éjszakai utcán. De ha így van, elég bolond volt. („*Ne bízz a mesemondóban, bízz a mesében!*” – tanácsolta Lawrence.) Ha a tankot egyszerűen mint nyers erővel fölruházott objektumot tekintjük, közvetlen képi megfelelőjét azoknak a titokzatos, hirtelen, veszedelmes eseményeknek, amelyek a szállodában lejátszódnak, ez a jelenet az egész film legmegdöbbentőbb pillanata. Azok, akik azonnal a freudi fogalmak után kapkodnak, hogy értelmezzék, csak azt árulják el, hogy képtelenek reagálni arra, ami ott van az orruk előtt a filmvásznon.

Az a helyzet, hogy az értelmezésnek ez a fajtája minden esetben arról árulkodik, hogy az értelmező (tudatosan vagy tudattalanul) elégedetlen a bizonyos műalkotással, és jobb szeretné valami mással fölcserélni.

Az értelmezés, amely azon a rendkívül kétséges elméleten nyugszik, miszerint a műalkotás tartalomdarabkákból áll össze, erőszakot tesz a művészetben. Használati tárgyat csinál belőle, amely alkalmas rá, hogy nyugodtan elhelyezzük gondolkodásunk kategóriarendszerének valamelyik fiókjában.

7

Az értelmezésnek persze nem sikerül mindig felülkerekednie. Ami azt illeti, a mai művészet egy jelentős részét úgy is tekinthetjük, hogy az értelmezés elől való menekülés szándékával született. Hogy lerázza magáról az értelmezést, a művészet paródiává válhat. Vagy absztrakttá. Vagy („egyszerűen”) dekoratívva. Vagy mindenesetül kívül kerülhet a művészet területén.

Úgy látom, a modern festészetre különösképpen jellemző az a szándék, hogy elmeneküljön az értelmezés elől. Az absztrakt festészet voltaképpen azzal kísérletezik, hogy ne legyen, a szó köznapi értelmében, tartalma: márpedig ahol nincs tartalom, ott nincs keresnivalója az értelmezésnek. A pop-art éppen ellentétes eszközökkel éri el ugyanezt az eredményt: olyan kézenfekvő, olyan „minden az, ami” tartalommal dolgozik, hogy végezetül éppolyan értelmezhetetlenné válik, mint az absztrakt.

A modern költészet java részének is, a francia költészet nagy kísérleteitől kezdve (idetartozik a tévesen szimbolizmusnak nevezett mozgalom is), sikerült kiszabadulnia az értelmezés vasmarkából, amikor beépítette a költeményekbe a csöndet, és igyekezett visszaállítani a szó *mágiájának* hatalmát. A legújabb fordulat a mai költői ízlésben – az a fordulat, amelyik letaszította trónjáról Eliotot, és magasba emelte Poundot – szintén arra vall, hogy költők és olvasók türelmetlenül elfordultak a költészetben a tartalomtól a szó régi értelmében, mert az a fanatikus értelmezők hordáit szabadították rá a modern versre.

Én természetesen elsősorban az amerikai helyzetről beszélek. Az értelmezés itt elsősorban azokban a művészeti ágakban dül a leghevesebben, amelyekben gyöngye és elhanyagolható volt az avantgarde hatása: a regényben és a drámában. A legtöbb amerikai regény- és drámaíró valójában vagy újságíró, vagy műkedvelő szociológus és pszichológus. Ezek a szerzők a programzene irodalmi megfelelőjét művelik. És a regény- és drámaformát olyan elnagyoltan, gépiesen és minden ötlet híján alkalmazzák, hogy még olyankor is feltűnően kilátszik a tartalom lólába, amikor véletlenül nem pusztán informálás vagy hírközlés a céljuk. Mindaddig, ameddig a regény és a színdarab (legalábbis Amerikában) a költészettől, festészettől és zenétől eltérően semmi érdeklődést nem mutat az iránt, hogy kiaknázza a formájában rejlő változtatási lehetőségeket, ezek a művészeti ágak továbbra is az értelmezők szabad prédái maradnak.

Am a programszerű avantgardizmus – amely elsősorban annyit jelent, hogy a művész a formával kísérletezik a tartalom rovására – nem az egyetlen védekezés az ellen, hogy a művészetet megfertőzze az értelmezés. Legalábbis remélem, hogy nem. Mert ha igen, ez annyit jelentene, hogy a művészet megállás nélkül kénytelen előremenedekülni. (Ráadásul életben tartja tartalomnak és formának azt a fajta megkülönböztetését is, amely végső soron csak illúzió.) Esményi esetben úgy lehetne leginkább kifogni a szelet az értelmezők vitorlájából, ha olyan művek születnének, amelyek fölszíne olyan tiszta és egységes, amelyek sodrása olyan erős, érzelmi megszólítóereje olyan közvetlen, hogy ez a műalkotás... megmaradhat egyszerűen annak, ami. Van-e manapság lehetőség erre? Azt hiszem, igen: a filmművészetben például nemritkán találkozunk ilyen alkotásokkal. Éppen ezért a film a legelevenebb, legizgalmasabb és legfontosabb művészeti ág a jelen pillanatban. Talán úgy tudjuk legjobban megállapítani, mennyire eleven egy bizonyos művészeti ág egy adott pillanatban, ha megnézzük, milyen tág teret enged a művésznek arra, hogy súlyos baklövéseket kövessen el, miközben alkotása még mindig jó marad. Például Bergman néhány filmje – bár teli vannak zsúfolva mindenféle lapos mélyértelműségekkel a modern lélekről, miáltal mágnesként vonzzák az értelmezőket – mégiscsak diadalmaskodik rendezőjük nagyképzű szándékai felett. Az *ÚRVACSORA* és a *CSEND* képeinek szépségével és vizuális kifinomultságával szemünk előtt alakítja át valami mássá a történetek – és a dialógusok egy részének – sületlen pseudo-intellektualizmusát. (A diszharmónia e figyelemre méltó fajtájára a legjobb példát D. W. Griffith műveiben találhatjuk.) A jó filmekben mindig van valami közvetlenség, amely teljesen kiöli belőlünk az értelmezés ingerét. Jó néhány régi hollywoodi filmnek, például Cukor, Walsh, Hawks és egy sor más rendező filmjeinek megvan ez a fölszabadító, szimbólumellenes tulajdonsága, csakúgy, mint az új európai rendezők legjobb munkáinak – ilyen például Truffaut filmjei közül a *LŐJETEREK A ZONGORISTÁRA!* és a *JULES ÉS JIM*, Godard *KIFULLADÁSIG*-ja és *ÉLI AZ ÉLETÉT*-je, Antonioni *A KALAND*-ja és Olmi *A JEGYESEK*-je.

Ha a filmművészetet mindaddig nem rohanták még le az értelmezők, ez jórészt egyszerűen annak köszönhető, hogy a film mint művészet még annyira új, másrészt

annak a szerencsés véletlennek, hogy a filmet olyan hosszú ideig egyszerűen mozinak tekintették, vagyis inkább a tömeg-, mint a magas kultúra részének, így azután a legtöbb mély elméjű kritikus békén hagyta. Ráadásul egy filmben mindig van valami más is a tartalmán kívül, amit megragadhatnak azok, akik elemezni szeretnék. A film szótára ugyanis, a regényével ellentétben, formákból áll – kameramozgásoknak, vágásoknak és a keret kompozíciójának megfogható, bonyolult és szavakba foglalható módszereiből, mivel a film ezekből épül föl.

8

De akkor miféle kritikára vagy kommentárra van szüksége napjaink művészetének? Korántsem akarom ugyanis azt állítani, hogy a műalkotások fogalmilag megközelíthetetlenek, hogy ne lehetne leírni vagy körülírni őket. Mert lehet. Csak az a kérdés, hogyan. Milyen lenne az a kritika, amelyik szolgálná a művészetet, nem pedig a helyét bitorolná?

Elsősorban is arra lenne szükség, hogy a kritika több figyelmet fordítson a művek formájára. Ha a *tartalom* túlhangsúlyozása az értelmezés arroganciájához vezet, a *forma* hosszabb és részletesebb leírása annak elhallgattatásához. Arra van szükség, hogy kidolgozzuk azt az inkább leíró, semmint előíró jellegű nyelvet, amelyen a formákról beszélni lehet.* A kritika legjobb fajtája, amellyel csak igen ritkán találkozunk, az, amelyik a tartalommal kapcsolatos megfontolásokat föloldja a forma elemzésében. Néhány ilyen kritika, amelyik hamarjában eszembe jut a film, a dráma, illetőleg a festészet területéről: Erwin Panofsky tanulmánya, *AMOZGÓKÉP STÍLUSA ÉS KÖZEGE*, Northrop Frye esszéje, *A DRÁMAI MŰFAJOK ÁTTEKINTÉSE*, valamint Pierre Francastel tanulmánya, *az EGY PLASZTIKAI TÉR MEGSEMMISÍTÉSE*. Roland Barthes *RACINE-RÓL* című könyve és két Robbe-Grillet-tanulmánya jól példázza, milyen eredményeket érhet el a formaelemzés egyetlen szerző munkáira alkalmazva. (Ugyanebbe a típusba tartoznak Erich Auerbach *MIMESIS* című esszékötetének legjobb darabjai, például az *ODÜSZSZEUSZ SEBHELYE* című.) Hogy miként lehet a formaelemzést egyidejűleg műfajra és szerzőre is alkalmazni, erre jó példa Walter Benjamin *A MESEMONDÓ. GONDOLATOK NYIKOLAJ LESZKOV MŰVÉRŐL* című tanulmánya.

Éppilyen értékesek lennének azok a kritikák, amelyek valóban pontos, éles szemű, szeretetteljes leírást kínálnának egy műalkotás megjelenési formájáról. Ez a föladat azonban még a formaelemzésnél is nehezebbnek tűnik. Manny Faber filmkritikáit, Dorothy Van Ghent *DICKENS VILÁGA: KILÁTÁS A TODGERS-HÁZBÓL* című tanulmányát és Randall Jarrell Whitman-esszéit említhetem, mint néhány ritka példáját annak a kritikátípusnak, amelyre gondolok. Ezek az esszék a műalkotás érzéki fölszínét mutatják be anélkül, hogy elméleteikkel összemaszatolnák.

* Az egyik nehézség, amellyel ennek során szembetalálkozunk, hogy a formát mindig valami térbelinek tekintjük (a görögök formával kapcsolatos metaforái is valamennyien a tér különféle képzeiteiben gyökereznek). Ezért van az, hogy sokkal könnyebben találunk szavakat a térbeli, mint az időbeli művészetek formai jegyeinek leírására. Az időbeli művészetek közül természetesen a dráma a kivétel, talán azért, mert a dráma olyan narratív (vagyis időbeli) forma, amely ugyanakkor vizuálisan és képszerűen is megvalósul a színpadon. Nem rendelkezünk viszont egyelőre semmiféle poétikával a regény számára, semmiféle világos fogalommal a narráció lehetséges formáiról. Talán ezen a területen is a filmkritika fogja meghozni az áttörést, mivel a filmek elsődlegesen vizuális formák ugyan, ugyanakkor az irodalomnak is egyik alosztályát képezik.

Az *áttetszőség* a legmagasabb rendű, leginkább fölszabadító hatású érték a mai művészetben – és a kritikában nem kevésbé. Az áttetszőség annyit jelent, hogy a magánvaló dolognak a sugárzását érzékeljük, a tárgyét, amely az, ami, és nem több. Ebben áll például Bresson és Ozu filmjeinek és Renoir A JÁTÉKSZABÁLY-ának nagysága.

Valaha, hajdanában (mondjuk, Dante számára) még forradalmian új és kreatív lépésnek tűnhetett, hogy valaki olyan műalkotásokat hozzon létre, amelyeket egyszerre sok szinten lehet befogadni. Ma azonban már nem az. Az ilyen műalkotás ma nem tesz egyebet, mint újabb példát szolgáltat arra a redundanciára, amelytől a modern élet minden területén annyit szenvedünk.

Valaha, hajdanában (egy olyan időszakban, amikor a magas művészet alkotásai ritkaságszámba mentek) még forradalmian új és kreatív lépésnek tűnhetett, amikor valaki hozzálátott, hogy elemezzen egy műalkotást. Ma viszont már nem az. Ha valamire biztosan nincs szükségünk manapság, hát arra, hogy a művészetet megpróbáljuk még inkább föloldani a gondolkodásban vagy (ami még rosszabb) a kultúrában.

Az értelmezés a műalkotás keltette érzéki benyomást adottnak tekinti, és azzal foglalkozik, ami ezen túl kezdődik. Ma azonban többé nem vehetjük adottnak a műalkotás érzéki oldalát. Gondoljunk csak például a művek sokszorosíthatóságára, ami mindnyájunk számára hozzáférhetővé teszi őket, tetejében arra a rengeteg egymással harcban álló ízre, szagra és látványra, amellyel nagyvárosi környezetünk folyamatosan bombázza érzékeinket. A mi kultúránk a túltermelésen, a bőség zavarán alapszik: ennek következtében érzékeink állandóan veszítenek élességükből. A modern élet összes körülménye – az anyagi javak bőségétől a pusztaságig – összeesküszik annak érdekében, hogy eltompítsa érzéki képességeinket. Márpedig amikor a kritikus fölmeri, mi a kritika voltaképpeni föladata, ezt érzékeink és képességeink mai állapotának fényében kell tennie (nem pedig annak alapján, amilyenek ezek egy másik korban voltak).

Most az a legfontosabb, hogy visszanyerjük érzékeink egykori élességét. Meg kell tanulnunk többet *látni*, többet *hallani*, többet *érezni*.

Nem az a föladatunk, hogy a lehető legtöbb tartalmat fedezzük föl egy adott műalkotásban, még kevésbé az, hogy több tartalmat préseljünk ki belőle, mint amennyi benne van. Nem, a mi föladatunk az, hogy visszaszorítsuk a tartalmat az őt megillető helyre, hogy képesek legyünk ismét magát a dolgot látni.

A művészettel kapcsolatos bármiféle kommentárnak ma az a föladata, hogy a műalkotásokat – és hasonlóképpen tulajdon benyomásainkat – valóságosabbá tegye számunkra, nem pedig az, hogy kevésbé valóságossá. A kritikának azt kell megmutatnia, *miként van az, ami van*, nem pedig azt kell közölnie velünk, *mít jelent*.

Hermeneutika helyett a művészet erotikájára van szükségünk.

NOVELLAPÁLYÁZAT

Hazai Attila

REZSŐ KÉRDÉSE

„Abban ugyanis, hogy az emóciók állapotába a lélek betegsége révén jutunk, mindenki egyetért. A kérdés azonban az, hogy hogyan mozog és hogyan mozgat a lélek – márpedig ez a kérdés válasz nélkül marad.”

(Poszeidónosz: AZ EMÓCIÓKRÓL)

Rezső reggel fél hétkor kelt, friss volt és szomorú. Nem vallotta be magának, hogy ő voltaképpen egy szomorú vagy, mondjuk inkább így, szomorkás ember. Nem akarta ezt tényként elfogadni, ezért szinte minden reggel úgy élte át szomorúságát, mint valami kellemetlen meglepetést.

A keddek és szerdák, ezek az egyformán szürke szabadnapjai hozták ki belőle leginkább a melankolikus állapotot, mivel a hét többi napján az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott. Ott emberek között lehetett, s volt számos feladata is. A könyvtárban üldögélve sokkal gyorsabban telt az idő, mint a Király utcai félig berendezett lakásában.

Rezső kisétált a konyhába, főzött egy teát, elfogyasztott egy birsalmalekvárral megkent zsömlét, majd bement a nappaliba. Lefeküdt a kerevetre, és ötven felülést végzett. A légzését lelassította a tornagyakorlat közben, s mikor a dohányzóasztala elé ült, még inkább lelassította. Behunyta a szemét, és számolni kezdte a lélegzetvételeit. Harmincat lélegzett így, miközben újabb tíz perc szívárgott el savanykás életéből. Kinyitotta egyik kedvelt könyvét, és olvasni kezdett:

„Először azt kell eszünkbe vennünk, hogy az értelemmel rendelkező élőlény természeténél fogva követi értelme útmutatását, és annak vezetése szerint cselekszik. Gyakran mégis másként vezéreltetik az élőlény valami felé vagy el valamitől, úgy, hogy többnyire nem is hallgat az értelmére, miközben egyfajta heves mozgás úzi őt tova.”*

Rezső felnézett a könyvből a tévé mellett álló ébresztőórára. Fél kilenc volt. Elgondolkodott a napján. Fogalma sem volt, mit fog csinálni.

A nap élesen sütött a szemközti ház falára és ablakaira. Rezső ablakának a sarkán is betűzött a fény. Arra gondolt, le kéne menni az utcára. Jó lenne a napfényben sétálni egyet, még ha nincs is hova menni. Csak úgy, a mozgás és a nézelődés szándékával sétálni, felszállni a trolibuszra, esetleg bemenni egy könyvesboltba. Rezső kiitta maradék teáját, felvette a cipőjét, és elindult.

* Khrüszipposz: AZ EMÓCIÓKRÓL.

Trolibusszal utazott a Kossuth térig, ott leszállt, lesétált a Duna-partra, és elgyalogolt a Lánchíd közelében lévő padokig. Négy pad állt ott egymástól egyenlő távolságra. A másodikon egy szerelmespár ült. Rezső leült a hídtól távolabbi negyedik padra. A napfény felé fordította az arcát. Lehunyta a szemét, és ismét a lélegzetvételét kezdte figyelni. A levegőnek nem volt rossz illata, enyhén fújta a szél, érezni lehetett a víz édeskés szagát. Arra gondolt, azért jó itt a folyó mellett ülni, jó, hogy süt a nap. Kinyitotta a szemét, és a budai oldalon futkosó autókat, teherautókat kezdte figyelni. A legtöbb autó fehér színű volt, de kékből és pirosból is elég sok volt.

Rezső nemsokára oldalra fordult a padon, és meglepődve észlelte, hogy egy barna hajú lány ül mellette. Nem látta, mikor ült oda a lány, aki most a szemébe nézett. – Jó dolog itt a napon üldögélni – mondta Rezső.

– En is nagyon szeretem. Nem értem, hogy a hajléktalanok miért az aluljáróban vannak, miért nem jönnek ki a napfényre és ülnek le mondjuk erre a padra – mondta a lány.

– Azért itt nagyon rossz is tud lenni, ha nem süt a nap. Az aluljáróban pedig nincs szél, mindig egy kicsit melegebb van, az már majdnem olyan, mintha otthon lenne az ember – mondta Rezső.

– Én nem szeretem az aluljárókat – mondta a lány. – Ha olyan helyre megyek, ahová lehet busszal is menni, akkor inkább busszal megyek, mint metróval.

– A villamos is nagyon jó – mondta Rezső.

– Igen – mondta a lány. – Nekem a kettes és a tizenkilences a két kedvenc villamosom.

– Szóval neked kedvenced is van – mondta Rezső, és közben a budai várat nézegette. A lány nem szólt többet. Rezső azon gondolkodott, mit kérdezhetne még tőle. Lehunyta a szemét, és arcát újra a nap felé tartotta.

– És van kedvenc színed is? – kérdezte Rezső.

– Nem tudom. Talán a fekete – mondta a lány.

– A fekete az nem szín – mondta Rezső. – Nem sokat értek a fizikához, de van egy ilyen, hogy a fekete meg a fehér az nem szín, mert csak visszaveri vagy elnyeli a fényt.

– Akkor talán a barna – mondta a lány.

– És a piros? – kérdezte Rezső.

– A piros is lehet szép. De van közepesen szép piros és ronda piros is – mondta a lány elgondolkodva. – És ugyanez van a rózsaszínnel is – tette hozzá.

Rezsőnek tetszett, ahogy a lány válaszolgatott. Kinyitotta a szemét, és újra egy pillantást kívánt vetni a mellette ülő lányra, hogy megvizsgálja az arcát és a ruházatát. A lány azonban már nem ült ott. Elég messzire sétált a rakparton.

Rezső papír zsebkendőt vett elő a kabátja zsebéből, és kifújta az orrát. Még néhány percig napfürdőzött, aztán felkelt a padról, és elindult a Deák tér irányába. Az emberek, az autókat, kirakatokat nézte. Átgyalogolt a Bajcsy-Zsilinszky út zebraján, és be ment a sarkon álló antikváriumba.

A filozófiapolchoz lépett, leguggolt, és a könyvcímeket kezdte böngészni. Nemsokára észrevette az otthoni könyvének egy példányát a polc közepén. Az ismerős könyvhöz nyúlt. Felegyenesedett vele, és belelapozott.

Poszeidónosz sorait kezdte olvasni, egy kicsit előbből, mint délelőtt.

„Khrüszposz e tételével kapcsolatban először is a következő nehézséget vethetné föl az ember: hogyan lehetséges az, hogy a bölcsek, akik valamennyi erkölcsi jót a legmagasabb rendű és fölülmúlhatatlan javaknak tartják, nem kerülnek az emóciók éb-

resztette mozgás állapotába, sem midőn vágyakoznak az ilyen javak után, sem midőn annak örvendeznek, hogy reájuk találtak.”

– Mi olyat mondott Khrüszipposz, ami ezzel ellenkezik? – kérdezte magában Rezső, és újra elolvasta Khrüszipposz írását a könyvben. Hosszasan töprengett, végül kijött a boltból. Végigment az Andrássy úton az Oktogon irányába.

Azt kívánta, bárcsak az egyik utcasarkon újra találkozna az ismeretlen lánnyal. Az élet azonban ilyen kényes ügyekben teljesen kiszámíthatatlan. Rezső komótosan gyalogolt. Még mindig nem jött rá, mire gondolhatott Poszeidónosz, és arra sem, mennyiben vonatkozik ez rá, vagy milyen kihatással van az ő sorsára mindaz, amit a bölcs mondott.

Kényelmes tempóban lépdelt, folyamatosan ezen gondolkodott, és egy ideje már nem számlálta a légzését. A Liszt Ferenc tér közelében beállt a cukrászda előtt várakozó sorba, és vett magának két gombóc vaníliafagyaltot.

Boda Béni

ELHÁRÍTÓ SZONETT

Isten hozott? Nem, inkább Isten áldjon!
Alig hinném, hogy lényünk összeforr.
Ön szélsőséges, mint egy meteor,
én szolid középértékekre vágyom.

A fölgerjedt ég villogványai,
annak örülök, hogyha elkerülnek.
Jó, szép utána szivárványlani...
De jobb nekem a köznap, mint az ünnep.

Parazsat? Hogyne, a szivaromon.
Ittlétemnek honnan vette nesztét?
Ha volnék tán szilárdabb állagú...

Nekem ne viharozzék, angyalom!
Nem óhajtanék szállni szanaszét,
mint a széttüsszentett szivarhamu.

Tóth Judit

A HALÁL ÉJI DALA

Réz Pálnak

Hideg a téli éjszaka,
szúr az órbódék szénszaga,
úgy reszketsz, mint a félsz maga.
Aláhull Krisztus hét szava.

Legjobb, ha futva mész haza,
különösen, ha van hova.
Ültödben fagysz meg, ostoba,
széttép a szélvész ostroma.

Jó, akinek van otthona,
valami ágy meg egy szoba,
elbújnál már akárhova,
mert annyi minden vész oda.

A tüskék és a Golgota
nélkül meg nem szólal soha
a húsvét hús harangszava.
A fagyból lélek száll tova.

Az alkohol jó iskola,
akinek nem jutott soha
lányok kihívó mosolya,
se ágy, se ház, se Golgota,

így nincstelen úszik tova.
És a város kórboncnoka
nézi, hol akadt el szava,
számsor jelzi, honnét hova.

Ez a halálok évszaka,
mert tél van és mert éjszaka,
hisz a nyomor éji dala
a semmiből száll sehova.

Szűk utcákban a vér szaga,
kutyák, verekedők zaja
cserepeken gurul tova.
Ki kinek kiáltott oda?

Más nem száll, mint az éjszaka
halált hozó sötét szava.

FIGYELŐ

ERŐSZ ÉS THANATOSZ PÁRBESZÉDE

Somlyó György: *Törésvonalak*
Seneca, 1997. 100 oldal, 780 Ft

„Mert egy töről fakad erotika és halál.”
(Georges Bataille)

(A fák aranykeze)

Az októberi kora őszben értem meg, mi lehet valójában a különbség a tavaszi megújuló és az őszi érett, halálközeli szerelemszimbolika között. A tavaszi képletes ereje a megújulásban van, a folytathatóság reményében, a kiteljesedésbe vetett hitben, vagyis az időben, hogy van még. A nappal hosszabbodása, a (kül)világ színesedése, a fák levelei, a rügyezés, a föld szaga, a könnyű esők illata, a nők öltözködése mind a tavasz jelenségei. Mindent persze csak most látom így, gondolok vissza, kora ősszel, s elcsodálkozom, hogy ebben a melankolikus fényben szinte tavaszi erővel tombol a Szerelem. A tóparton vonulnak a párocskák, megkérdőjelezve évszakhoz kötött elmúláskonceptiómat. Aztán tovább ücsörögve a padon, érezve és még kiélvezve a gyenge napfény utolsó erejét, rá kell jönnöm, hogy a látszat mögött nagyon is kétségbeesett kapaszkodás lehet ez a másik emberbe, szerelmébe és szeretetébe, pontosan az időhiány miatt, mivel ősszel válik leginkább látványossá az idő múlása, esetlegesség és rendszeresség, például a falevelek hullásában. Persze sohasem tudtam önmagam számára sem kimerítően megfogalmazni, miért az ősz a kedvenc évszakom. Egyszerűen csak évről évre tapasztalom, hogy a nyár után eljön az én időm. Az őszinteség ideje vagy birodalma, vagyis az írásé, s mindig is ilyenkor tudtam legjobban dolgozni, s mintha utoljára tenném, mindig belefogok egy-egy nagyobb lélegzetű munkába.

Most éppen Somlyó György legutolsó kötete tűnt aktualizálható feladatnak, mivel az

alábbiakban leírt hangulatot sugallják – áttételeken, formai játékokon keresztül – versei. A szerelem, a szerelem akarása és a halálfelelem közti határsávban mozognak ezek a versszövegek. Egyik pillanatban kicsúfolva a halált, egy másikban pedig elfogadva elkerülhetetlenségét – s mindezt a szerelmi játék, az erotika teszi Somlyó számára elviselhetővé. Az ő szemléletét is, mint mexikói barátjáté, az erotika és a halál duális felfogása jellemzi: „Az erotika a teljes élet megtapasztalása, mert kézzelfogható égszéként jelenik meg, és mi is teljes lényünkkel hatolunk belé, az erotika egyszersmind az üres élet is, az önmagát látó, az önmagát megjelenítő élet. Utánzás és önalkotás, alkotás és önutánzás. Totális tapasztalás, ám sosem lesz teljes, mert épp az a lényege, hogy mindig egyfajta túlvilág.” (Octavio Paz.) Ezért is, ennek nyílt(abb) vállalásáért érzem őszintébbnek az eddigieknél, a Somlyó-versek szokásos intellektuális töltete ellenére testközelibbnek, maszkjait pedig valóságosabbnak az eddig ismerteknél, ugyanakkor változatlanul kitűnő technikával megírt versjátékait komolyabbaknak, alkalmi verseit egyszerűbbeknek ugyan, de mélyebbeknek is, és aktuálisabbaknak.

Az *Ésben* nemrég, a VISSZANÉZŐ rovatban megjelent Somlyó Györgynek egy írása Kosztolányi két őszi verséről, a VÖRÖS HERVADÁS-ról s az ŐSZI REGGELI-ről. Ezt az összehasonlító elemzést így kezdi Somlyó: „Az emberi létezés mindenkori legnagyobb alternatívája és a költészet lokális, szinte tér nélküli kis filológiai vagy még inkább értelmezési kérdése semmiben sem hasonlít egymásra, még kevésbé mérhető egymással. Csak éppen a maguk helyén nem lehet össze nem kapcsolni őket. Ha az egyik benne foglaltatik a másikban, akár a borostyánban egy millióéves lepke.” Somlyó Kosztolányit elemző írása megerősített, hogy jó nyomon járok, értekező prózában is olyan témához nyúl, mely számára nagyon fontossá vált, „létkérdéssé”. Somlyó nagy érzékenységgel beszél ifjúkori mestere – apja legjobb barátja – őszi, halálközeli verseiről, pontosabban két sort, illetve töredéket emel egymás mellé, mintegy önmagára felel-

tette általuk Kosztolányit: „*Oly jó nem élni?*” – „*Jobb volna élni. Ámde túl a fák már / aranykezőkkel intenek nekem.*” Ehhez az elemzéséhez később kiegészítést ragasztott Somlyó, melyben személyes élményeit is az olvasó elé tárja, szintén az Ésbén. Kosztolányi és apja, Somlyó Zoltán halála kapcsán elmélkedik: „*Már az ő haláluk se borzogat. Csak a verseik. Már a magamé se. Ahogy évezredek álmából felriadva, a másik oldalára fordul a költészet, egy másik álomba fordul át, ahol már a fák sem »aranykezőkkel intenek nekem«. Csak meglegyintenek, azzal a szégyenkezéssel, hogy íme már egy negyedszázaddal túléptem az ő életkorukon.*” Somlyó sorai a bölcsesség jegyében íródtak, ahogy ugyanez érezhető öregkori költeményein is. Például a kötet egyik legszebb versében, az ŐSZVÉGI NAP – ŐSRÉGI HÁRFA címűben:

„*A szélzülalta idegszálakat
Egyenként simogatja szét a nap
Felhangolják érzékeny ujjai
Már csak a szférák csendjét hallani*”

(Intermezzo: Erósz és Thanatosz)

A már idézett tanulmányában, az EROTIKUS TÚLVILÁG-ban írja Octavio Paz, hogy szerinte az erotika társadalmi funkciót tölt be, mert a „másik” nélkül nincs erotika, mivelhogy nincs tükör. Georges Bataille hasonlóan gondolkodik, de más megközelítésből (ERÓSZ KÖNNYEI). Az ő véleménye szerint az embert az erotika, az erotikája különbözteti meg az állattól. Az erotikát pedig két tiltás – a szexualitás és a halál – áthágásaként értelmezi. Nála az erotika a vallás része, bár tudja, hogy mára az erotika szakrális jellegét elvesztve tisztátalanná vált. Bataille értelmezésében a szakralitás dualitása a tiltott és az áthágandó együtteséből fakad, amely feszültség nem oldható fel intellektuálisan, csupán tapasztalatilag. Michel Foucault számára pedig ez a pazi–bataille-i erotika – történetileg (A SZEXUALITÁS TÖRTÉNETE) – csak az egyik verziója lenne a szexualitással kapcsolatban igazság megteremtésének. Ezt a tudást Foucault Kínára, Japánra, Rómára, az arab társadalmakra gondolva *ars eroticának* nevezi, ahol „*az igazságot magából a gyönyörből, a gyakorlatként felfogott és élményként megélt gyönyörből vezetik le*”. A mai civilizációnak azonban már nincs *ars eroticája* – „*legalábbis első pillantás-*

ra” –, mondja Foucault, viszont először tett szert a szexualitás tudományára (*scientia sexualis*), azaz a szexualitás igazságát hatalom- és tudásformához rendeli. Ez számomra a szexuális forradalom körülrása, amit direkt módon George Steiner így fogalmazott meg EROS AND IDIOM című munkájában: „*A huszadik századi beszédben, irodalomban és grafikai ábrázolásban jelentkező »szexuális forradalom« végső fokon talán az értékek egy sokkal mélyebb transzformációjában gyökerezik. Miközben kifelé mozdulunk a nyugati történelem polgári fázisából, talán az egyénnek, az identitásnak mint a magánélet tartós aktusának jellege és a halál tényéhez való viszonya változik alapvetően.*”

Szerintem Somlyó az egyetlen lehetséges megoldást választotta ars poeticaként, az ars erotica eszményét emelve költészetébe (talán erre – a művészetben meglévő – kibúvóra utalhatott Foucault is). Nála az érezhető „saját” halál(közeli) élménye – ahogy „a halál tényéhez való viszonya” az életén és így a műveken keresztül is változik – valóban belejátszhat szexualitásába, ami a verseit egyre erotikusabbá, öncélúbbá, gyönyörrel és fájdalommal teljesebbé, telítettebbé teszi.

(Halálközeli boldogság)

Nagyjából – és leszűkítve a lehető legegyszerűbb megfogalmazásra – azt mondhatjuk, hogy alapvetően kétfajta költőtípus, költői alkat létezik. Az egyik, amelyik a saját énjéből táplálkozik, s a világ csak kiváltja belőle a témákat, az érzelmeket, az írivalókat, akinél a költészet és valóság egybevág, élet és mű között nem húzható éles határ, vagy éppen összefolyik a kettő. A másik ennek ellentettje, a tudós (tudatos) költő, akinek az élete érdektelen, s nem önmagára, hanem a világra kíváncsi (illetve azon keresztül keresi önmagát), a megismerés kielégíthetetlen vágya hajtja, aki számára a költészet intellektuális-szellemi élményt okoz, s aki számára a megismerés nemcsak metafizikai probléma, hanem nyelvi is, hogy feltárhassa a világ rejtett összefüggéseit.

Somlyó György jól ismeri mindkét változatot, hiszen maga is a tudós költők sorába tartozik, s számos tanulmánya, kritikája és fordítása bizonyítja a másik típushoz kötődő empátiáját, amely azonban mindig saját költői gyakorlatából fakad. Szentkuthy Miklós-

ról írott egyik tanulmányában értekezik kritikai szempontjáról, mely szerint „a kritika empátiájának (ami nélkül számomra nincs kritika) egyik kritériuma mindig az, hogy magunkévá tegyük (persze a magunk módján) a kritika tárgyának irányát, amely egyben az irányt is megszabja: kijelöli a megközelítés legrövidebb útját”. Összecsendez ez saját elképzeléssel is, miszerint „legtöbbször a hozzám közeliakat környékeztem meg mint kritikus”, igaz, Somlyó György az életre érti, én pedig a művekre gondolok, esetleg azzal a paradoxonnal kiegészítve, hogy „sokszor [...] a legtávolabbt éreztem magamhoz legközelebbnek”.

Réz Pál említi a Szentkuthyval folytatott „videobeszélgetés”-ben, hogy Thomas Mann szerint háromféle kritika létezik az író szempontjából. „Az első: amelyik kevesebbet vesz észre a műből, mint amennyit maga az író tud, a második: ami körülbelül annyit, mint amennyit az író tudott saját művéről, és a harmadik: az igazi, amikor többet fedez fel, mint amennyit maga az író tudott a művéről.” Véleményem szerint Somlyó György maga is mindig a harmadik aspektust igyekszik megvalósítani, ebben rejlik a Somlyó-írások ereje, hogy bele tud helyezkedni elemzettje bőrébe, anélkül, hogy apollóni intellektuális-szakmai fölényét marszüaszi megaláztatásra használná.

Ehhez a tudáshoz azonban a TÖRÉSVONALAK kötet tanúsága szerint olyan tapasztalat kapcsolódik, amiről éppen Szentkuthy kapcsán beszélt, hogy „a 80. évükhöz közeledő vagy azt átlépő nagymemberek” arca mindinkább azonosul hőseik, maszkjaik arcával, az álarcuk valóságos arccá alakul. (Korábban ennek a tanulságnak a jegyében születtek Ronsard-imitációi.) E tanulmányában személyes emlékeire hagyatkozva s azokból általánosítva írja Somlyó: „Csak az lehet boldog, aki a halálhoz közel érzi magát boldognak.” Ez az aforisztikus, antik bölcsességű mondat Szentkuthynak arra a kijelentésére reflektál, melyben halála előtt két nappal, minden átmenet nélkül, Somlyó Györggyel pezsgőzgetve kijelenti: „most boldog vagyok”. Somlyó kifejti ebben az utolsó találkozást megörökítő tanulmányban, hogy Szentkuthy életműve éppen az ellenkezőjéről látszik szólni. E kettősség igézete, boldogság és boldogtalanság, erotika és halál állandó képzete, szembenállása és egymásba oldódása – minden más felszíni különbözőség ellenére – mélyen összeköti szemlélet-

módjukat. A TÖRÉSVONALAK kötetben van is egy Szentkuthy-móttó, melyet saját lábjegyzete szerint utólag illesztett a vers elejére, mert szavai „előzményezik” a vers képeit. A MADRIGÁL (4) című vers mottója tehát így kezdődik: „Úgy éltem a boldogtalanság közepén, mint szeretöm köldöke a hasán...” S valóban a női köldök áll e Somlyó-vers középpontjában, melyet egészen addig nem részesített figyelmében a költő, míg a nő minden egyes porcikáját fel nem térképezte, páros rimmel és rendkívül plasztikusan le nem írta, konkrét szexuális kalandot sejtetve. A köldököt végül kezdet és vég közti centrumként érzékelt, szexus és halál képzetét összecsomózva:

„de nem láttam a köldökét
a minden lét előtti lét
borostyánba zárt kezdetét
s míg nem láttam a köldökét
nekem nyugalmat már a vak
halál sem ad”

Ugyanakkor persze félreértés lenne, vagy legalábbis túlságosan egyszerű értelmezés, ha valóban egy konkrét szexuális élmény leírását vélnénk e vers hátterében. Somlyó sokkal tudatosabb ennél, mindig tudja, mit miért csinál, s pontosan tisztában van annak hatásával is. Így az első ciklus például öt darab sorszámozott, hasonló témájú madrigált tartalmaz, a cikluson belül tematikusan elhelyezve, oly módon, hogy az első homályos kérdésre, reménykedésre az utolsó adja meg a lemondó választ utolsó sorával egy szóban: „(hijába)”. Somlyó már a hetvenes években felhívta Domokos Mátyás figyelmét egy beszélgetés során, hogy „egyetlen vers sem születik egy élményből”. Azaz a vers az adott, megfelelő pillanatban a költő összes élményét magában foglalja, mégis rendkívül fontos a „pillanat”, hiszen valamiért-valamivel előhívta ezeket az élményeket.

Vas István írja emlékezetes és sokat hivatkozott 1968-as EGY NAIV KÖLTŐ című tanulmányában, hogy Somlyót a „gondolati költészet”, a „fölnyenes intellektus”, a „magabiztos formaművészet”, a „magától értetődő költői anyagul szolgáló műveltség” jellemzi, ami a mai napig érvényes. „Intellektuális költő”, ha már osztályozni kell, mondja Vas, de van egy nagyon érzékeny megállapítása, mely erre a kötetre szerintem még érvényesebb, mint akkor: „És

egész érett formaművészetének legnagyobb vívmánya, hogy nem ismer úgynevezett kényes témát.” Majd felsorol néhány verset példaképpen: CIRKUSZ, A DÍVA HALÁLA, PSALMUS EROTICUS, CSAK A BÉKE, HALÁLHÍR, MESE A 28. NAPRÓL – „amely az ő kivívott formai egyensúlya nélkül az obszcenitás vagy az újságszenzáció határát súrolná”. Ma ezek a versek, újraolvasva, szerelemről és halálról, nem tűnnek annyira frivolnak. Pl.: „*ahol vár mindnyájunkra a szerelem és öregség / rútságában is szép emberi sorsa*”. Ehhez képest a mai Somlyó-líra jóval plasztikusabb. Az utolsó madrigálból idézve:

„*Mi van a bugyijába
Kék szilva magvaválva
A hamvas szép pinája
Mégis másnak kínálja*”

(Hasonló jelenség megfigyelhető Lator László költészetében is, korábbi, természetbe fojtott erotikája öregkorára felszabadult, s jó néhány, tőle szokatlanul frivol verset publikált és vett fel összes versei közé.) Somlyónál azonban állandó „*duális parafrázis*”-ról van szó, mint egyik verscímében mondja, egyrészt, mivel „*kísérletező költő*”-nek tartja magát, így nyitott minden új dologra, másrészt a költészet szerepe az ő felfogásában a hagyomány folytatása, azaz továbbírása. Minden biztonnyal egyetértene Vas István elfogult szavaival a MAGYAR ERATO bevezetőjében: „*Talán nem magyar elfogultság a mi szerelmi líránkból kihallani a légszomjas sóvárgást, de egyúttal a világmindenséggel való érintkezésnek olyan felszabaduló, diadalmos lélegzétvételét, amilyennel aligha találkoznak más nemzetek irodalmában.*” De a következő pillanatban már – másik énjének kozmopolita szemléletéből eredően – Somlyó nyilván számos példával cáfolná ezt a kijelentést. Valószínűleg a provanszál trubadúrköltészet példájával hozakodna elő, ahol a nő maga a szerelem fogalmával azonos. Michel Deguy – akinek Somlyó az első ciklust szenteli (vagy neki is), francia barátja, akitől egy kötetnyi verset lefordított, akivel a neves *Poésie* folyóirat szerkesztőségében együtt dolgozik – szintén sokat merít ultramodern költészetéhez a trubadúrhagyományokból (ahogy Somlyó e ciklusa is). *Ars poeticája* sokban rokon Somlyó *ars eroticájával*: „*A költészet akár a szerelem mindent a jelekre bíz...*” – írja Deguy

NINCSENEK MEGSZÁMLÁLVA A NAPOK című versében (Somlyó fordításában). De Somlyó nem elégíti-elégítette ki az „udvarló szerelem” reménytelen vágyakozása, kirándulásokot tett az antik szerelmi költészet birodalmába is fordítóként, ahol a kereszténységgel szemben a szerelem és szexualitás nem választódik – szabályok által – szét. Ezek a fordítási kísérletek nyilván költészettechnikai gyakorlatok is egyben, melyek témájuknál fogva különösen Somlyó kedvére valók. Philodémosz derűs, erotikus életszemléletét játékos könnyedséggel, ugyanakkor disztichonokban adja vissza műfordításában. Egy névtelen görög költő versét igen érzékenyen, finoman: „*Melletted citerás lány, tennék én is, ahogy te, / fognám fönt lágyan, pendíteném középtűt.*”

Persze a Vas István-i elfogultsággal a magyar költészet szerelemélményét hamar átforgathatnánk a halálvágy ugyanilyen retorikai megfogalmazásába. Például, hogy a magyar költői lélek különösen vonzódik s vonzódott régen is a halál témájához, elég csak az első nyelvemlékünkre, a HALOTTI BESZÉDRE, vagy az első magyar nyelvű versre, az ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM-ra gondolni, hogy ne mindjárt a romantikus „nemzethalál”-vizióval kezdjük. Általánosíthatnánk úgy is ezek után, hogy a magyar költészet különösen fogékony a szerelem és halál témájára, ez azonban nem lenne igaz. Octavio Paz éppen arra figyelmeztet, miszerint a költészet legáltalánosabb feladata, hogy az embert szembevitse a legnagyobb igazságokkal: a szerelemmel és a halállal. „*A francia költészet és nyelv máig gyakran aknázza ki szerelem és halál, l'amour és la mort szoros hangzásbeli rokonságát*” – olvassom Szigeti Csabánál is, a trubadúrköltészet magyar szakértőjénél. Vannak azért nekünk is költőink, akik patetikusan vállalták, hogy emlékeztetnek ezekre a „legnagyobb igazságokra”, például Ady Endre. Somlyó viszont nem ilyen szándékkal közeledik a vershez, az olvasóhoz. Jóval óvatosabb ennél, indirekt módon, Ady maszkját használja fel a MYLITTA-DALOK ciklusban, azaz szándékosan nem a Léda- vagy Csinszka-ciklusokat parafrazálja, hanem Ady egyik alkalmi szerelmének kopott fényű nevét emeli cikluscímé. Elmond egy rövid-alkalmi szerelmi történetet, hasonlót a madrigálokban töredéke-

sen már felvázoltakhoz, amiből kiderül, hogy valószínűleg ez a ciklus sem egyetlen élményből rakódott össze, noha eléggé konkrétan tűnik.

(A közvetítő emlékezet)

A művészi alkotásfolyamatot, az ihlet eksztázisát mint intuitív állapotot mindig a szerelem élményéhez hasonlították már a hellenisztikus korban is. A művészi örök kielégületlenséget, a tökéletes mű megvalósításának hiányát pedig a halálélményhez, paradox módon, mert ez a kudarcélmény mindig újabb művek megszületésére ösztönzi az alkotót. Erősz és Thanatosz párbeszéde mégis akkor indul meg hitelesen, teljes súllyal, ha az idős költő ténylegesen szerelembe esik, mert olyankor valóban a legszebb-legmegrázóbb poéziseket produkálhatja e dialógus. Somlyó György kedvenc francia példaképét, Ronsard-t korábbi köteteiből jól ismerjük. Mostani kötetében pedig a koravén-nagybeteg Adyt parafrázeálja hasonló indíttatásból, a verseskönyv legerotikusabb-legkétségbeesettebb ciklusában. A mottó, amely Somlyónál mindig kulcsfontosságú, elárulja saját versében elrejtett-eltitkolt érzéseit is:

*„Őszülő erdők rettegése,
Gyásza van a szívemben, Mylitta,
És szépsége és elszántága,
Legdúsabb színeit most viritja...”*

Ady *ŐSZÜLŐ ERDŐK RETTEGÉSE* című idézett versének utolsó két sorát visszakeresve a somlyói téma csaknem bataille-i megfogalmazásához jutunk ismét:

*„A Szerelem, az igazi,
Oly szomszédos a komor Halállal.”*

Somlyó ciklusa azonban mégiscsak alkalmi marad, nem tud túlemelkedni a kötet egészén, belesimul abba, ugyanannak a témának egy másik, személyesebb aspektusaként. S ahogy Ady élete utolsó szakaszában a játékkal (JÁTÉK, JÁTÉK, JÁTÉK) próbálja feloldani élet és halál dialektikáját, vagy ahogy Kosztolányi halálosan komoly életjátékai (AKARSZ-E JÁT-SZANI) felhozhatók párhuzamként, úgy Somlyó György mássága is egyértelmű saját intellektuális-intertextuális játékaiban. A tuda-

tosság jeleként a második ciklus címe ezt a JÁTÉK-ot vállalja direkt módon, tehát idézőjelbe téve e szót. A versek az el-elhallgató, töredékességre törekvő Aranyt imitálják, az *ŐSZIKÉK* bölcs szikárságát. A közéleti témájú harmadik ciklus – a címben Ritszosz, Somlyó által is fordított mai görög költő leghíresebb, *PAPÍRSZELETEK* kötetcíme is utalva –, a *NEM-AKADÉMIAI PAPÍRSZELETEK* fanyar iróniával, időnként túlságosan alkalmi jelleggel folytatná a „JÁTÉKOK” bölcs szikárságát, de az ilyen formában már nem folytatható, így legtöbbször túlzottan konkrétá válnak versei.

Összességében tehát az egész kötet megpróbál játékos könnyedséggel, pontosabban a játék könnyedségével felülemelkedni a thanatoszi mitológia sötét árnyain. Ehhez a költő legtöbbször Erősz-t hívja, az ő segítségével próbál feleselni a Halállal, s amikor Erősz, a Vágy nem megidézhető, egyedül marad a múltjával, az emlékeivel, egyre többször idéződik fel gyerekkora a versekben. Maga a kötet is – nyilván szimbolikusan-szándékosan – a születés pillanatának felidézésével kezdődik, a *SZÜLETÉSNAPI SEXTINÁ*-val. Úgy gondolom, az ember akkor emlékezik vissza erre a pillanatra ilyen (hang)súllyal és írott formában is, amikor már távol van tőle. „*Az idő a bennünk lévő távolság*” – mondja Somlyó fordításában Valéry.

A kötet remek kompozíciós készséggel a *SEXTINA-KETTŐS*-sel zárul, amely versformaként is rendkívül ritka a magyar költészetben (Weöres üdülőgondnoka és Kemenes Géfin rózsafája említhető), azzal a kis játékos nüansszal „megspékelve”, hogy a sestinát Somlyó következetesen sextinának írja. Nyitóvers-sestinájában az össestinához nyúlt vissza Somlyó, az Arnaut Daniel-féle verzióhoz, nem véletlenül ajánlva tehát Pierre Lartigue-nek e művet, a világ egyik jelenlegi legkiválóbb sestinaszakértőjének (aki különszámot szerkesztett *A SEXTINÁRÓL az action poétique* folyóiratban, s tőle származik az a mondás is, hogy „*a sestina egy Nautilus*”). A másik sestina, azért kettős, mert két sestina hosszúságú (a sestina kötelezően 6x6 sor hosszúságú + a tornada, a nyúlvány), két vers montázsa tehát. Mellesleg szerintem destruált sestina, vagy inkább álsestina, imitáció, mely teljesen alárendeltetett a témának:

„(Én vállaltam hogy vállalom e sorra
Sort e feledés szülte újdón-újat
Ahogy borzongva egymáshoz simulnak
S egy a mászt messziről is átkarolja
Mint közös görcsbe rándulnak az ujjak
Ha férfiméretet vesz női forma)”

Számomra ez a záróvers Erősz és Thanatosz valódi párbeszéde (tipográfiaileg is érzékeltetve: a páros versszakok mindig beljebb szedve és zárójelben), s a témához híven néhány versszak után összezavarva a szólamokat, így is jelezve: *erotika és halál egy tőről fakad.*

Jász Attila

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Gyurgyák János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve Osiris, 1997. 544 oldal, 1980 Ft*

I

EMLÉKMŰ VAGY MÉRFÖLDKŐ?

A szövegek megformálásának kultúránként változóan igen furcsa szabályai vannak. Például átkozódní vagy káromkodni nehéz úgy, hogy isteneket vagy ördögöket, poklot és betegséget, a célszemély felmenőinek nemi szervét ne említsük – s ráadásul ezen említések kerülésének is hallatlanul bonyolultak a szabályai. Egy eskü megfogalmazásának, különböző szakrális velejárókkal, ugyanúgy szigorú szabályai voltak, mint újabban egy szerződés megírásának. A zsidó hagyományban és az erre építő vallásokban a szent könyveknek *b* betűvel kellett kezdődniük (ÓTESTAMENTUM: *brésisz* – „kezdetben”, ÚJTESTAMENTUM: *biblosz* – „könyv”, KORÁN: *biszmilláh* „Isten [Allah] nevében”). Bizonyos varázsigék, jogi szövegek, költemények – egészen eltérő kultúrákban, korokban, mennyiségben – versben kellett készülniük. A normatív szövegformálás igénye tehát nem az írásbeliségen alapuló kultúrák előjoga, hanem egészen elemi követelmény.

Gyurgyák János könyve egy írásbeliségen alapuló, nagy könyvkultúrával rendelkező hagyomány, egy talán mindig is kimondottan ezoterikus, mára halódó szakma – mégpedig a szerkesztői – céhes szabályainak összegezése. Annak ellenére, hogy ezt a szakmát az írásbeliség teremtette meg, a céhes szabályok – legalábbis a kifinomultabbak, de gyakran a legelemibbek is – mostanáig elsősorban szájhagyomány, az öregeknek a fiatalokat példásan kioktató gyakorlata útján, illetve kézbe adott, nem publikus kisnyomtatványok, a Gyurgyák által is említett „stíluslapok” (9.) révén terjedtek.

Rendkívül nehéz jellemezni az 1990-es évek kiadóinak szerkesztői gyakorlatát, színvonalát. (Tanulságos a csúcson állók vallomása: Gyurgyák, 1994, Mihalicz, 1997.) Nyilvánvalóan van egy kontinuum – sok finom fokozattal – a nagyon igényes könyvszerkesztés és a tökéletesen szerkesztetlen kiadás között, s léteznek szakadékszerű, az átmeneteket megtörő, ezeket a legdrasztikusabban szétdaraboló kapcsolatok is, például a nagyipari módon dolgozó Lapicsék és a szerkesztőként, sőt egyáltalán könyvesként is a csúcson jegyzett Bart István között (Mihalicz, 1997: 178). A színvonalas magyar könyv mára általában és tipikusan alapítványi termék, az alapítvány pedig a befolyásolásnak körmonfontabb és áttételesebb módja, mint a manifeszt cenzúra.

A rendszerváltás idején elpusztult magyar könyvkultúra romjain épülő őrtornyok egyike az Osiris. Gyurgyáknál fényesebb pályát kevesen futottak be az utóbbi évtizedek magyar könyves világában: ő ennek az egyik legnagyobb (talán néhány főállásút, „ebédjegyet” is foglalkoztató) magyar kiadónak az igazgatója.

A szóbeli hagyományozás egyébként tűrhetően működő gyakorlatával szemben a szerző vette a bátorságot, és az Osiris „*kéziratok belső szabályzatából*” (14.) felállította „*a kánont*”. Munkája során sok mindenben támaszkodhatott előzményekre, az úton mégis ő ment először végig. Neki köszönhetjük, hogy a kézikönyvek polcáról leemelhetjük „a Gyurgyákot”, és felüthetjük a kérdéses helyen, ha valamit nem tudunk. Ám túlzás talán az egyéni tapasztalatokat, heterogén forrásból leszűrt tanulságokat örök érvényű

normaként állítani be. Például könyvében éppúgy szabályként fogalmazza meg azt a senki által meg nem kérdőjelezhető igazságot, hogy a petit betűfokozat nyolc pont (298–299., 455.), mint azt a nagyon is sajátos gyakorlatot, hogy a bibliográfiában a kiadó helye után az évszám jöjjön, s erre következzen a kiadó neve (mint ahogy ebben a könyvben általában, az évszámkiemelő bibliográfiától eltérően).

A címválasztást így indokolja a szerző: „*Könyvemnek két címzetje van [...]: a szerzők (különösen a pályájukat most kezdő fiatalok, valamint az egyetemisták, főiskolások) és a szerkesztők.*” A címzettekre pedig – az egyetemi és főiskolai oktatógárdával karöltve – az a nehéz, de nemes feladat hárul, hogy tanuló ifjúságunkkal és egyáltalán a potenciális szerzőkkel belátassák végre: „*Csak a konvenciók elfogadása az egyetlen kiút.*” Rajtuk múlik tehát, hogy kialakul-e hazánkban is „*a formai kérdéseket illetően*” az áhitott konszenzus (11.). A szerző szerint a normakövetés az (egyetlen) ésszerű magatartás. Az általa alkotott kánont mégsem tartja kötelező erejűnek. Ám óriási tévedés volna mindebben szerénységet vagy nagylelkűséget gyanítani. Ne áltassuk magunkat: a zsinórmértékül szánt kézikönyveket többnyire nem szerénységből, hanem jó értelemben vett becsvágytól hajtva írják hosszú évekig, és nem vall nagylelkűségre, ha valaki arról mond le, amit nem áll hatalmában megtenni.

Valószínűtlen, hogy egyes folyóiratok, szerkesztők feladják azt a gyakorlatukat, hogy a kapitálchent a szerző vagy a műcím kiemelésére tartják-e fenn, a bibliográfiai adatokat lábjegyzetben vagy a mű végén külön irodalomjegyzékben közlik-e. Mindenestre a többféle megoldás sokszínűséget adhat, a különböző folyóiratoknak, különböző kiadók termékeinek sajátos hangulata van. Egyetemes szabványra tehát – ellentétben Gyurgyák feltételezésével – talán nincs is igény. A könyv talán bizonyos mértékig paradigma lesz, de a legkülönbözőbb kiadványok igényes szerkesztői egyrészt a saját maguk által idáig is követett, az Osirisétől eltérő gyakorlatot fogják folytatni, másrészt pedig az újonnan színre lépők is – saját szerkesztői arculatuk megformálása érdekében – igyekeznek majd távolságot tartani az Osiris vagy Gyurgyák normáitól.

A szerző által benyújtott műveket a szerkesztő vagy visszautasítja, vagy a maga módján megszerkeszti. Nincs harmadik út. E logikai és tapasztalati összefüggést, egyben sorrendet a mű címe – SZERKESZTŐK ÉS SZERZŐK KÉZIKÖNYVE – nem tükrözi híven. A „szerzők” feltehetően azért szerepelnek a címben, hogy átérzzék: érintettek. Címzettként gondosan át kell tanulmányozniuk a művet, hogy megtanuljanak végre tisztességes lábjegyzeteket és évszámkiemelő irodalomjegyzéket készíteni. A THE CHICAGO MANUAL OF STYLE-ra és az amerikai kiadói gyakorlatra hivatkozó ostopattogtatástól (10.) talán megszeppennek, igyekeznek megfelelni a követelményeknek. Azzal is szembesülhetnek, hogy ha nem „*Thomas Mann- vagy Proust-formátumú írók*” (10.) – amit persze ők is tudnak –, akkor nem javíthatnak bele minduntalan a levonatba. A megfélemlített szerzőnek azonban egy kiváló tulajdonsága is van: (össze)barátkozhat a szerkesztővel. Gyurgyák János így vall erről: „*A könyvkiadás egyik nagy paradoxona, hogy ez az alapvetően konfliktusos viszony szokott életreszóló, nagy barátságokat teremteni szerző és kiadója [nem szerkesztője – sic!] között. Ennek bizonyítására elég [sic!], ha elolvassuk Kner Imre és Fülep Lajos levelezését.*” (207.)

Gyurgyák azok közé tartozhat, akik a legjobban tudják, hogy a mai magyar kiadói gyakorlatban az egyébként is kiszolgáltatott szerző az utóbbi időkben példátlanul leértékelődött, a költségvetésekben a szerzői díjak általában a legutolsó helyen szerepelnek. Értethető tehát, hogy nem árulja el egyetlen szerzőnek sem azt, amire valóban kíváncsi: hogyan lehet (szerzőként, s nem barátként) kevésbé megalázó honoráriumot, egy-két tiszteletpéldánnyal többet kicsikarni a konok kiadótól.

Az „operettbeli”, tipikus szerkesztő képe összetett. Egyrészt érzelmileg semleges (talán szánandó), unalmas alak, aki egy homályos (ráadásul poros) szobában kéziratok fölött görnyed. Másrészt pedig kérlelhetetlen cenzor (a kéziratot átjavíthatja, gúnyos kommentárok kíséretében örökre visszaadhatja) vagy bőkezű (egyáltalán fizetséget kieszközölő) mecénás: mindenképpen érzelmileg megmozgató (rettegett, utált vagy szeretett) figura. A szerkesztői szereptípusok megrajzolása nem tartozik talán egyetlen írásbeliségben sem a

leghálásabb írói témák közé, nálunk minden-estre halhatatlan Pap Károlynak Osvátról és Mikesről írt páros nekrológja (1930/1978).

A kéziratnak számos alkotórésze van vagy lehet. Sokszor mégsem áll másból, mint címből és főszövegből. Ilyen gyarló, fogyatékos kézirat lehetett annak idején Mészöly Miklós FILM-je is. Sehol egy árva jegyzet, formás kördiagram vagy szálkás grafikon, semmi, csak magyar mondatok egyhangú egymásutánja. A szépprózát gyakran csak bekezdések, fejezetek tagolják. Meglepő tehát, hogy a kézikönyv a szöveggel, szöveggondozással rendkívül mostohán bánik. Mindössze annyit tudhatunk meg, hogy a (szerzői) kéziratnak egyik alapkövetelménye a nyelvhelyesség. A szerteágazó kérdéskörnek szentelt egyetlen, szűkszavú bekezdés (222.) az egységesítés fontosságát emeli ki, az idegen szavak indokolatlan használatáért korhol, és a henyé szóismétlések kigyomlálását szorgalmazza. A SZERKESZTÉS című fejezetben még arról is értesülünk, hogy a szerkesztő „a szöveg egységéért, a tartalomnak megfelelő logikus elrendezéséért és tagolásáért felel” (250.). Ám ez még arra sem elég, hogy a szerkesztőinasok figyelmét felhívja arra, milyen fontos dologról van szó. Megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy a nyelvhelyességi kérdések talán még a formai egységesítés útvesztőiben való eligazodásnál is előbbre valók. Nyelvünk persze él és virul, egyként fittyet hány a nyelvörökre és az egységesítőkre.

„A Gyurgyákot” Osvátra várva olvastuk. Holott felfigyelhettünk volna az ajánlásra – „Misztófalusi Kis Miklós és Kner Imre emlékének” (szigorúan a 7. oldalon) –, amely többet mond, mint a cím.

Gyurgyák könyve tehát nem elsősorban a szerzők és szerkesztők, hanem a könyvkészítés vagy -csinálás kézikönyve. Azt sem róhatjuk fel – s ez az efféle kiadványok természetes sajátja –, hogy éppúgy nem lehet megtanulni belőle szerezni és szerkeszteni, mint ahogy az autószerelés mesterfogásait vagy a hátrahúzó cseleket sem lehet megtanulni kézikönyvekből, útmutatókból, gondosan illusztrált kiadványokból. Aki szerkesztéssel foglalkozik, okvetlen, bátran használja ezt a kézikönyvet is, sőt bizonyos fejezeteit normaként is elfogadhatjuk. A maga teljességében azonban nem tekinthetjük zsinórmértéknek, mert

a szakma öregeinek egy-egy, a kötetben megfogalmazottól eltérő, akár csak szóban közölt véleménye továbbra is maradandó érték marad.

A szerkesztői szakma egyébként – csaknem minden más mesterséghez hasonlóan – folytonos átalakulásban van, aminek okai egészen eltérők lehetnek. Még a legjámborabb szerkesztőnek is – koronként, helyzetenként persze eltérő mértékben – meg kell felelnie bizonyos ideológiai, „cenzori” követelményeknek. A színes szövegiemelő (,textmarkerek”, ,textlinerek”) megjelenése a szerkesztés és dokumentálás sokféle módját forradalmasította. Korunkban a technikai kihívások legérdekesebbike – beláthatatlan távlatokkal – nyilvánvalóan a különböző számítógépes rendszerekhez való alkalmazkodás. Ugyanakkor a szerkesztői szakmának mindig is jellemzője volt bizonyos archaizálás. Például egészen ősi könyvtörténeti hagyományokig visszavezethető az a gyakorlat, hogy a lap szót is használhatjuk *oldal* helyett. Ugyanígy archaizálás lehet bizonyos betűtípusokban, szerkesztői stílusokban a latin *et* rövidítésére az & és az &szcedilla. Nem tudhatjuk viszont előre, hogy a hallatlanul tág, sokszínű hagyományból mi lehet még egyszer nagyon fontos. Jó példa erre, hogy a betűtípusok sokféleségének a számítógépes korban is óriási jelentősége van (Hofstadter, 1986).

Gyurgyák könyvében ki-ki találhat egészen váratlan irányból érkező kellemes meglepetéseket. Megtalálható benne például a XX. század talán legnagyobb tipográfusa, Jan Tschichold magyarul megjelent cikkeinek jegyzéke (319.), sok szép illusztráció, példás tipográfiai megoldás (de nem például a görög betűk esetében, 328.). A szerző episztemológiai háttere az újkori nyugati gondolkodás egy igen tiszteletreméltó vonulata, mely egyben az Osiris kiadói stratégiáját is meghatározza. Nyilván ennek köszönhetünk egy rövid, de frappáns eszmefuttatást az összetett kézzel terdelő, a könyvet a kezében tartó és a képernyőre meredő ember fejlődéstörténetéről (19.). Itt tegyük hozzá: a szájhagyományozástól az írásbeliségig, majd a képernyőig vezető úton – a deszakralizálódás mellett – az emberi szemnek a végletekig való kihasználása a fő motívum.

Termékeny viták ösztönzői lehetnek

Gyurgyák állásfoglalásai az olyan kérdésekről, mint hogy mi is a *belív* („A könyv kinyomatott és összehordott íveinek összessége”, 455. vagy „a nyomtatott könyv 16 oldalból álló összehajtogatott egysége az első és utolsó ív között”), bizonyos rövidítéseket szigorúan csak nagybetűvel (verzálal) kell-e írni (502.; például SzU és SZU).

A kézikönyveknek általában sajátosságuk, hogy sok hasznos és számos tartékletesen felesleges információt, adatot tartalmaznak. Mindenesetre – kell, nem kell – könyvünk barokkos bőségben és sokféleségben, különböző színvonalon ad táblázatokat különféle betűtípusokról és -fokozatokról, ábécékről, naptárrendszerekről (Gyurgyáknál alaposabb például Kudlek, 1988), méretekről és mértékekről, mindezeket pedig témájukban és színvonalukban is vegyes bibliográfiák egészítik ki.

Kizárólag szakmai szempontból izgalmasak a rövidítések, amelyek használata szépirodalmi szövegekben nem is nagyon szokás. Egyelőre a Szerencsekerék vagy valamely hasonló kvízműsor legbárgyúbb kérdései közé sem kerülhetne be, hogy a *db* a *darab* (482.), a *pu.* a *pályaudvar* rövidítése (496.). Külön érdekesség például a *VB* (ma csak *világajánokság*, ráadásul kisbetűvel írandó, egykor *végrehajtó bizottság* is) és *vb.* (ma csak *vasbeton*, egykor *végrehajtó bizottság* is; Gyurgyák csak az utóbbit ismeri, 501., Kulcsár Ödön még mindkettőt, 1973: 223). Gyermeeknyelvi adalék, s részben a rövidítésjegyzékbe való felvételt is támogatja: e sorok junior szerzőjének kisebbik fia, Kicsi Sebő, szigorúan a *vilamosbérlet* rövidítésének értelmezi. A *db* és a *pu.* – figyeljünk a pontra! – megoldását azonban elsős elemistaként is tudja. (Igaz, a pontok kitevésének még nem tulajdonít kellő jelentőséget.)

A kézikönyv több ízben is kipellengérez a túlkapásokat, illetve a jó ízlés és a szakmai tájékozatlanság okozta sokat markolást. Ezért meglepő, milyen sokszor említi a különböző bibliográfiai, jegyzetkészítési módokat példaként (és nem csak a szakbibliográfiák sűrűjében) a valóban kiváló könyveket megjelentető Osiris kiadványait. A 127. és 148. lapon például, az irodalomjegyzékek válfajai-val ismerkedve négyszer is szerepel a kiadó neve. Arra emlékeztet ez, mint amikor a szép fiatal tanárnő, Kati néni a névszói állítmányt

tanítva, a „Kati szép” mondatot írja fel a táblára.

Az sem illendő, hogy a szemléltetésre kiválasztott példakkal a szerző többnyire abból ad ízelítőt, hogy kiket-miket kedvel, lektorai, tanácsadói (felsorolásuk a 4. és 15–16. oldalon) mit ajánlottak neki. (Itt a szakbibliográfiákban – hogy csak egészen kézenfekvő példákat említsünk –, a 411. oldalról hiányzik például Szerdahelyi, 1995, a 406. vagy 408. oldalról Temesi, 1980.)

Gyurgyák könyve tehát már csak azért se legyen – a saját kiadóján kívül – kánon, mert kimondottan technikai preferenciáim túl helyenként személyes elfogódottsága is kifejezésre jut. A magyar könyvkultúra viszont végnapjaira kiváló összegezést kapott, sokat tanulhatunk belőle, sokat fogjuk használni. A legnagyobb vétek azonban az volna, ha egyetemes szabályokkal, bizonyos kanonizálásokkal a szerkesztői szakmát megfosztanánk azoktól a szépségeitől, amelyek a többféle, egyedi, önálló megoldás használatában, a rögtönzésekben, a folyamatos tanulásban rejlettek.

Irodalom

- Gyurgyák János: HOGYAN CSINÁLJUNK KÖNYVKIADÓT? *Népszabadság*, 1994. augusztus 2. 15.
- Hofstadter, Douglas R.: METAMAGICAL THEMAS: QUESTING FOR THE ESSENCE OF MIND AND PATTERN. Harmondsworth, Penguin, 1986.
- Kudlek, Manfred: NAPTÁRRENDSZEREK. Fordította Horváth Sándor. *Természet Világa* 119(1988)10: 447–453, 11: 500–506.
- Kulcsár Ödön: RÖVIDÍTÉSEK KÖNYVE. Tánicsics, 1973.
- Mészöly Miklós: FILM. Magvető, 1976.
- Mihalicz Csilla: „INTERJÚ BART ISTVÁNNAL.” *Buksz* 9(1997)2 (nyár). 177–184.
- Pap Károly: OSVÁT ÉS MIKES. *Nyugat*, 1930. 452–457. Újra in: Kenyeres Zoltán, szerk.: ESSZÉANORÁMA III. Szépirodalmi, 1978. 110–119.
- Szerdahelyi István: IRODALOMELMÉLETI ENCIKLOPÉDIA. Eötvös József Könyvkiadó, 1995.
- Temesi Mihály: A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY. IRÁNYZATOK ÉS EREDMÉNYEK A FELSZABADULÁS ÓTA. Gondolat, 1980.

E. Bártfai László–Kicsi Sándor András

II

Erős fogadalmat teszek: egyetlenegyszer sem írom le, hogy „Gutenberg-galaxis”, még kevésbé azt, hogy vége van. Ezzel túljutottam az első, legnehezebb mondaton...

Aki e sorokat olvassa, bizonyára elismeri, hogy egy újszülött könyv csodálatos dolog. Csak sajnos lassan minden „csoda” három napig tart... vagy azért, mert szétesik, vagy azért, mert slendriánsága oly mértékű, hogy kedvünket szegi. Pedig a hagyományos könyv nem távozott még el körünkől, és ha el nem űzzük, egyhamar nem is fog. A számítógéphez láncolt ember az ágyba még a szép, megszokott papírkönyvvel bújjik. De hát milyen ez a „szép”, megszokott könyv? Mintha slamposabb volna, mintha elvesztette volna belső tartását, mintha szerzői, alkotói nem ügyelnének eléggé küllemére, szerkesztésének szakszerűségére.

Gyurgyák János egyszerűen megelégette a „nekünk így is jó” hervasztó gyakorlatát, és nagy lendülettel hozzálatott, hogy külföldi példákat követve létrehozson egy magyar segédeszközt, irányadó kalauzt. Munkája olyanira jól sikerült, hogy elnyerte az 1997-es év legszebb könyveinek rendezett nemes verseny két díját is. Amolyan pozitív, fordított állatorvosi lóként a kötet önmagán mutatja be, hogy mit hogyan kell csinálni, hogy végeredményként egy szép és kellemes külsejű, áttekinthető, szakmailag korrekt művet tarthassunk kezünkben.

A könyvművészet avatott mesterei, Kner Imre, Haiman György, Szántó Tibor gazdag irodalmat hagytak ránk, de mind ez ideig hiányzott a szerkesztők és szerzők együttműködésén alapuló, a technika legújabb eredményeit is szem előtt tartó szakszerű kézikönyv.

„A könyvtárosok, akik a végső formával, a kinyomtatott könyvvel találkozhatnak, érzékelik csak igazán, mennyire zűrzavaros a helyzet ma Magyarországon” – írja szerzőnk az előszóban. Teljesen igaza van, így a személyes érintettség okán vállaltam a recenzens szerepét, hogy mint gyakorló könyvtáros erősítem azt az akaratot, amely végre igyekszik rendet teremteni a könyvkészítés háza táján.

A szakkönyv komoly dolog, még inkább az a kézikönyv. Nem ismer mellébeszélést, lényegretörő, és fontosságutadatot áraszt. Rit-

kán van zamata, lendülete, és nem árulkodik szerzőjéről. Esetünkben ez másként van. Nagyon erős személyesség lengi át a kötetet, érődik a szerző indulata és egyben eltökélt szándéka, hogy ha lassan is, de precedensek sorával bizonyítsa a goethei sor igazát: „*ki nagyot akar, szokják fegyelemre...*”.

Különös érzés kézbe venni egy könyvet, amelyről nemcsak azt lehet tudni, hogy Magyarországon még nem jelent meg hozzá hasonló, hanem azt is sejtethetjük, hogy egyhamar valószínűleg nem is fogja követni másik, hiszen a hagyományos könyvkészítés minden fontos mozzanatát áttekinthető, minden fázisában használható és használandó. Várható viszont ugyanennek a műnek, az eljövendő, ma még csak nem is sejtethető változásokhoz igazodó „jav., bőv., átdolg.” kiadása.

A kézikönyv kettős értelmű elnevezés, egyfelől „kézbe vehető”, ha eligazításra van szükség, másfelől kézen fogható, igazi vademeccum. Szikár, tényszerű ismeretek mellett ugyanis etikai magatartást is közvetít, de nem tagadja meg olvasóitól a hasznosítható tapasztalatokat sem. Gyurgyák János nem csupán könyvhöz értő mesterember, hanem az egyik legjobban prosperáló, már a piactudás törvénye szerint működő kiadó igazgatója is. Tudása gyakorlatias, ügyeskedése bizonyított. Könyvének nemcsak szerzője, de egyben felelős kiadója is, a felelős szó eredeti, nemes értelmében.

A kötet újdonsága abban rejlik, hogy angolszász példát követve egyszerre szól minden könyvkészítőhöz, nem rangsorolja a szerepeket. Az írótól a szerkesztőig, a korrektortól a nyomdai szedőig, a papír kiválasztójától a könyvkötőig mindenki megtalálja a kötetben a neki szóló ismereteket, tanácsokat. Mindenki felelős ugyanis azért, hogy a szöveg minden ízében megfeleljen az érthetőség, az áttekinthetőség és a szakmai tisztesség követelményeinek. A szerzők és a közreműködők kötelessége a világos fogalmazás, a forrásmegjelöléssel ellátott hivatkozás, a pontos idézés, rajtuk múlik a jegyzetek korrektsége, a fordítás hitelessége, az illusztrációk színvonala. A szerkesztők, műszaki szerkesztők feladata mindezek ellenőrzése, esztétikus elrendezése és az egységes eljárások biztosítása. Számos lehetősége van ugyanis a könyvkészítőnek arra, hogy a közlendőket eljuttassa az érintettekhez, az olvasókhoz, de ezek kö-

zül ki kell választania a műfajnak, a kiadvány jellegének megfelelőbbet, és azt kell az egész könyvben egységesen érvényesítenie. A könyv fogantatása, kihordása szuverén szellemi munka, életre hívása azonban mesterek kezében van, és a mesterségeknek szabályaik vannak, betartandó, ésszerű szabályaik. Szerzőnk ezeket rendezte az általa legjobbnak tartott logika szerint.

Ha rajtam múlna, fejezeteket tennék kötelezővé, már az általános iskola felső tagozatában is, de elsősorban a középiskolákban és egyetemeken. A könyvtáros ugyanis annak is megmondhatója, hogy milyen mélységes meglepetés tükröződik bizonyos továbbtanulók arcán, amikor a feltett kérdésekre együtt keresve a választ megismerkednek a mutatók, a bibliográfiák, a jegyzetek, a függelékek fogalmával, használatuk módjával, eligazító szerepükkel. A kötelező olvasmányért érkező egyetemisták nagy része nem tud különbséget tenni önálló könyv, fejezet vagy folyóirat-cikk között. Könyvünket tehát nevezném az olvasó kézikönyvének is, hiszen közülük is csak kevesen tudják, hogy mennyi és milyen fontos információt hordoznak a címlapok, copyrightoldalak, mit jelent az ISBN szám, hogy a könyv kiadástörténete maga is információ.

És jó, ha tudják, hogy az impresszum nélkül megjelenő könyv mögött mindig valami sandaság rejlik.

A kötet első része megismertet a könyv mint tárgy szerkezetével, alkotóelemeivel, a főszöveget megelőző és követő járulékok szerepével, egyszersmind ötleteket és tanácsokat ad, szokásokat ismertet mindeme részek illesztését, elhelyezését, szerkesztését illetően. Az ajánlás, a mottó, a köszönetnyilvánítás mind-mind meghatározott illemszabály szerint kerül a helyére. Vannak kötelező szabályok: pontos leírást kapunk a könyv azonosításához, könyvtári feldolgozásához elengedhetetlenül szükséges adatok feltüntetésének gyakorlatáról. Vannak szabályok, amelyeket a racionalitás, az érthetőség, az áttekinthetőség parancsa szül, de vannak esztétikai és etikai arany szabályok is.

A kézikönyv egyik legfontosabb üzenete az olvasó tisztelete. Az ő kedvéért kell pontosan idézni, a tartalomjegyzékben valódi oldalszámot feltüntetni, ragaszkodni a logikai

tisztasághoz, a nyelvhelyességhez. Az ő kedvéért kell eredeti gondolatokat közölni, közérthetőnek és megbízhatóknak lenni. Az idézeteket az ő kedvéért kell a forrás megjelölése mellett idézőjelbe tenni. (Mellesleg most azt is megtudhatjuk, hogy ez utóbbihoz három lehetőség van, úgymint: félidézjel ’ ’, lúdláb » « és macskaköröm „ ”), természetesen szigorú hierarchiában.

A jegyzetek, hivatkozások, irodalomjegyzékek, bibliográfiák szakszerű összeállítása kötelező követelmény, de hogy milyen formában, az eligazítás melyik módját választva illeszkedik a szöveghez, arról a szerkesztő dönt. Fontos, hogy a választott gyakorlat következetes legyen és elérje célját. A kézikönyv számos példával, illusztrációval és tipográfiai ajánlásokkal segíti a legmegfelelőbb eljárás kiválasztását.

A tárgyszerű ismeretek felsorolását hitelessé teszi a szerző személyes hangja, ajánlásainak udvariassága, megengedő, mérlegelő stílusa. A kiadóról, a szerkesztőségi munkáról szóló oldalak pedig kifejezetten izgalmasak, mert szerzőnk nem sajnálja saját tapasztalatait, személyes véleményét megosztani olvasóival. Ötleteket ad ahhoz, hogy egy-egy mű létrejöttét hogyan lehet alapítványi támogatásokkal segíteni, hol és milyen lehetőségek állnak a kiadók rendelkezésére. Adatai frissek és pontosak, beleértve a címeket, telefonszámokat is.

Arra is vannak ötletei, hogy miként kell egy kéziratot visszaadni, akár véglegesen, akár átdolgozásra, anélkül, hogy a szerzőt megsértenénk.

(Ez a feltétlenül dicsérendő személyesség okozza viszont néha a gondolatok széttöredezettsgét. A száraznak induló szakmai fejezeteket meg-megszakítja egy kis „erről jut eszembe” élmény, és olyan tanácsok, javaslatok kerülnek újra elő, melyeket szerzőnk már korábban megfogalmazott, vagy amelyek bővebb kifejtésére majd egy későbbi fejezet hivatott.)

A kézikönyv második része a kézirat útját követi, leadástól a nyomdáig. Különbség van a szerzői, a kiadói és nyomdai kézirat között.

A SZERZŐI KÉZIRAT ALAPKÖVETELMÉNYEI című fejezet egyike volna a felsőoktatásban kijelölt kötelező olvasmányoknak. Intelmei ugyanis a leendő szerzőknek is szólnak, azok

nak, akik a szakdolgozat megírásának stresszes heteiben találkozhatnak először az írásbeliség mondhatatlan nehézségeivel.

Megtalálhatók a korrektorok munkájával kapcsolatos szabályok, a hagyományos korrektúrajelek felsorolása, amelyek ismerete mindenki számára hasznos, még akkor is, ha a számítógép elterjedésével a javítási lehetőségek és ezáltal a szokások is nagymértékben megváltoztak. Megtudhatjuk, hogy mi a korrektúraforduló, ami egyben biztosítéka is annak, hogy a kézirat vándorlása során előbbutóbb megszületik a végső, igényes forma, de nem mindegy, hogy hány ember energiája kopik a hosszadalmas folyamatban.

Szerzőnk gyakran utal arra, hogy a hagyományos eljárásokat alapjaiban megváltoztatta a számítógép elterjedése. Számos régi eljárás, például a kézi szedés ismertetésére már sort sem kerít, hiszen ezt a munkafolyamatot valóban kiváltotta a számítógép, de külön kitér a lemezen is leadható kézirat készítésének szabályaira. A mű egészén makacsul érződik azonban, hogy nincs az a technikai forradalom, amely a hagyományos könyvkészítést kiszorítaná, még kevésbé olyan, amely kétségre vonná, hogy éppen a hagyományos könyvnek kell mivesnek, igényesnek és tisztességesnek lennie. A számítógéppel készült rettenetes szövegek korában roppant üdítőnek és biztatónak érezzük, hogy egy szakkönyv szót ejt az egy sorba kerülő ideális betűszámról, az elválasztás szabályairól, a bekezdések, kimenetek, szóközők esztétikájáról, az írásjelek használatának rendjéről.

Külön fejezet foglalkozik a műszaki szerkesztés kulisszatitkaival, arany szabályaival, a munkamenet leírásával. A számítógép jelenléte ebbe a munkafolyamatba is beleszólt, a műszaki szerkesztő közelebb került a könyvhöz, hatékonyabban vehet részt a tervezés folyamatában, annak érdekében, hogy minél jobban kifejezze a szerző szándékát.

A SZERKESZTŐK ÉS SZERZŐK KÉZIKÖNYVE egyben pótolja a már régen elavult „könyvtárosok kézikönyve”-t is. Szó esik ugyanis a bibliográfiai leírásról csakúgy, mint a bibliográfiai típusairól. Megismerkedhetünk a periodikák cikkeinek bibliográfiai leírásával. Összefoglalást kapunk az angolszász, francia, német nyelvterületeken elterjedt szokásokról, az alfabetikus besorolás szabályairól.

Ismereteink megkoronázásaként, ahogy

az jól szerkesztett könyvhöz illik, ajánlott irodalomjegyzék következik. (A szabványok, amelyek szerepelnek a jegyzékben, jórészt elavultak, de a könyv a használható részek „átmentésével” íródott.)

A függelék valóságos tárháza a hasznos tudnivalóknak, és aranybánya a tájékoztató könyvtáros számára is. Amit eddig számos lexikon kézbevételevel lehetett csak összeszedni, az itt mind együtt található: a kiadás valamennyi fázisában előforduló hibalehetőségek felsorolásától az átszámítási táblázatokig. Külön fejezet foglalkozik a külföldi ábécék és átírások gyakorlatával, a naptári rendszerekkel, a mértékegységekkel.

A kötet utolsó harmada különösen izgalmas olvasmány a gyakorló könyvtáros számára. A SZERZŐK ÉS SZERKESZTŐK SEGÉDKÖNYVEI című fejezet azokat a jelentős kézikönyveket és segédleteket tartalmazza, amelyeket egy tisztességesen tájékozódni akaró alkotó és könyvkészítő mester nem kerülhet meg. Helyet kapott a felsorolásban sok fontos szótár, magyar és külföldi lexikon, enciklopédia, adat-, név- és címtár, a magyar nemzeti bibliográfia teljes rendszere, külföldi másodfokú bibliográfiák, kiadói jegyzékek, periodika-lelőhelyek, valamint külön fejezetben az egyes tudományágak klasszikusnak mondható alapvetései. Közel harmincöt éve jelent meg magyarul utoljára bibliográfiai kalauz, Szentmihályi János-Vértesy Miklós ÚTMUTATÓ A TUDOMÁNYOS MUNKA HAZAI ÉS NEMZETKÖZI IRODALMÁBA című műve. Szinte ugyanennyi ideje várjuk az újabb kiadások megjelenését, de nem tagadhatom el azt a félelmemet, hogy ezzel már elkéstünk. A cél világos, szerzőnk szeretné együtt látni mindazokat a műveket, amelyek meghatározók egy tudományág fejlődésében. Csakhogy a bibliográfiai kalauzok régen, nyugodalmasabb időkben születtek. Akkor a szakkönyv szakkönyv maradt évtizedekig, és egész lexikonok íródtak a napi politika jegyében, mert az is örökönk tűnt. Talán éppen az Osiris Kiadó igazgatóját kellene megkérdezni, hány olyan mű kiadásán dolgoznak, illetve kiadásának gondolatával foglalkoznak, amely nem hiányozhat egy ilyen bibliográfiából...

Ha a kézikönyv nem tesz mást, mint felsorolja azokat a szakkönyvtárakat, ahol a szerzők és a könyv elkészítésére megbízást adó szerkesztők elmélyülhetnek egy-egy tudo-

mányág irodalmában, periodikáiban és adatbázisaiban, akkor már sokat tett. A szakirodalmi kalauzok szerepe mára átértékelődött. Az internet segítségével ma már egy otthon ülő szerző minden nehézség nélkül betekinthet szinte minden nagykönyvtár katalógusába. Az anyaggyűjtés, a válogatás, a választás és a döntés fáradságát nem spórolhatja meg senki. Éppen elég az a korrekt ismeretanyag, amit a kötet tartalmaz, kár megterhelni óhatatlanul szubjektív, nagy támadási felületet adó felsorolással.

A kézikönyvet az előforduló szakkifejezések felsorolása zárja, kiegészítve a könyvkiadásban használt négy nyelvű rövidítésjegyzékkel és tárgymutatóval.

Bár a kötet végén, a szakszerű, vagyis a leirtakhoz messzemenően alkalmazkodó kollofonban nem szerepel a példányszám (ezt az adatot ma már csak igen ritkán közöljük – így a szerző), mégis tudható, hogy az utolsó példányig elfogyott, és mire ezek a sorok megjelennek, utánnomása is elkészül, sőt várhatóan el is fogy. Tisztában vagyok vele, hogy ez itt nem a reklám, hanem a recenzió helye, mégsem titkolhatom el a tény felett érzett őszinte örömet.

Havas Katalin közkönyvtáros

A MAGYAR JAUSS

Hans Robert Jauss: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.

Irodalomelméleti tanulmányok

Válogatta, szerkesztette és az utószót írta

Kulcsár-Szabó Zoltán. Fordította Bernáth Csilla,

Bonyhai Gábor, Katona Gergely, Király Edit,

Kulcsár-Szabó Zoltán, Molnár Gábor Tamás

Osiris, 1997. 454 oldal, 1280 Ft

Végre itt a magyar Jauss, de semmi okunk az öröme. A kötet gyalázatos kiadásban, szerkesztetlenül jelent meg, méltatlanul a nagy német tudóshoz. A következőkben kizárólag a magyar edícióról fogok beszámolni, tehát nem térek ki arra, mit jelent Jauss a mai irodalomelméletben, hogyan és miért fo-

gadták be oly lelkesen Magyarországon stb. stb. – a tárgyban tájékozódni vágyó olvasó kiváló magyar nyelvű köteteket búvárolhat, mindenekelőtt a Jelenkor Kiadó sorozatát (AZ IRODALOM ELMÉLETEI. Szerkesztette Thomka Beáta – remekül!) és Bókay Antal alapos kézikönyvét (IRODALOMTUDOMÁNY A MODERN ÉS A POSZTMODERN KORBAN. Osiris, 1997). És ha eltekintünk attól az idegesítő modorosságától, hogy temérdek szót idézőjelbe tesz, a most szőnyegre kerülő kötet (a továbbiakban: KULCS) korrekt utószava is haszonnal forgatható.

Persze örültem volna, ha az utószóban Kulcsár-Szabó Zoltán arra is kitér, milyen elvek vezették a válogatásban, milyen szerkesztői elgondolásokkal gondozta a szöveget. Erre azonban nem került sor, talán azért nem, mert a szerkesztőnek semmiféle elgondolása nem volt arról, hogyan kell közreadni egy tudományos szöveget. A válogatás kevésbé problematikus. Nyilvánvalóan szerencsésebb lett volna, ha nem bomlik meg Jauss magisztrális nagy művének (AESTHETISCHE ERFAHRUNG UND LITERARISCHE HERMENEUTIK. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1982) az egysége, és a kötet teljes terjedelmében kerül a magyar olvasó asztalára. De belátom, hogy az egész mű lefordítása, kiadása jelenleg meghaladja könyvkiadóink szellemi és anyagi teherbíró képességét. A nagy könyvből négy részlet került bele a KULCS-ba, fontos szakaszok természetesen. Kár, hogy kimaradt például a WERTHER-t és Rousseau ÚJ HÉLOÏSE-át együtt elemző ragyogó tanulmány, a magyar olvasó e műveket és a bennük megjelenő problémákat sokkal jobban ismeri, mint a KULCS-ban taglalt Iphigeniadrámákat Goethe és Racine tollából. A KULCS szerkezete átgondolt, jól tagolt, arányos; érezhető, hogy a szerkesztőnek van elgondolása Jauss életművének fejlődéséről, legfontosabb kérdéseiről. Viszont ennél több jó sajnós nem mondható el a kötetéről, ami nagy baj, ha belegendolunk, hogy a közeljövőben feltehetőleg nemigen lesz alkalom a hibák kijavítására, netán egy újabb Jauss-kötet lefordítására.

Jauss kétségkívül nem volt olyan művésze a német nyelvnek, mint például Walter Benjamin, de stílusa száraznak vagy szintelennek sem mondható, szabatos, pontos tudo-

mányos nyelven írt. Éppen ezért nem különösebben nehéz magyarítani. A fordítók általában szép munkát végeztek, közülük Bernáth Csilla, Bonyhai Gábor és Király Edit átültetéseit emelném ki. A legleleményesebben Bernáth Csillának sikerült megtalálnia az ideillő magyar nyelvet. Nem tapad vadul a szöveghez, a LITERATURGESCHICHTE-tanulmány legelején Jauss két mondatából bátran egyet csinál, és egyéb szabadosságokat is megenged magának – nagyon helyesen, mert mindezt a gördülékenység, az olvashatóság érdekében teszi, mindenekelőtt arra törekszik, hogy magyar szöveget adjon az olvasó kezébe. Nem így Kulcsár-Szabó Zoltán, aki bizonyára jól olvas németül, de (ahogy ez korábban már saját tanulmányaiból is kiderült) nem igazán jól ír magyarul. Nyersfordításokat készít mintegy, ezért az ő szövegei a leg-rágósabbak, a legnehezebben olvashatók. Aki megnézi A RECEPCIÓ ELMÉLETE című tanulmány utolsó bekezdését, érteni fogja, mire gondolok.

Azt írtam, a kötet nem ismer szerkesztői, szövegközlési elveket. Ám gondos tanulmányozás után rájövünk, hogy mégis volt valamilyen vezérfonal, mégpedig igen egyszerű: a KULCS a korábban magyarul már megjelent írásokat változtatás nélkül közli, abban a formában, ahogy egykor megjelentek. Ennek kínos következményei vannak. A legrosszabbul Jauss egyik legalapvetőbb tanulmánya járt, a LITERATURGESCHICHTE ALS PROVOKATION DER LITERATURWISSENSCHAFT. Mivel a szöveg 1980-ban már megjelent a *Helikon* című folyóiratban, a KULCS ezt a szöveget közli. Ez azonban gyászos eredményt hoz. Az egykori magyar publikációból ugyanis kimaradt két fejezet, amelyekben Jauss a marxista, illetve az orosz formalista irodalomesztétika alapos bírálatát adja. Az még csak érthető, hogy 1980-ban, a szocializmus fénykorában miért kellett megcsonkítani a szöveget. A *Helikon* szerkesztői be is vallják, hogy Jauss cikkét „némi rövidítéssel” közlik. Ám a KULCS még ezt is megtakarítja, ohne weiteres átveszi a *Helikon* szövegét. Egyszerűen kimaradt a tanulmány III. és IV. része, a német kiadásban a 154–167. oldalakon található szöveg (LITERATURGESCHICHTE ALS PROVOKATION. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1980). Ennek további folyományai is vannak. Mivel 1980-ban a Jauss által hivatkozott szakirodalomból

még számos szöveg nem jelent meg magyarul, az egykori lábjegyzetekben ilyesmi állnak: Gadamer: WAHRHEIT UND METHODE. Tübingen, 1960. Bár, mint ismeretes, Gadamer főműve már régóta magyarul is rendelkezésre áll (Gondolat, 1984), a KULCS ignorálja ezt a fontos tényt. A KULCS egyébként is általánosnak nevezhető, abszurd és a magyar kiadási tradícióval szöges ellentétben álló eljárása, hogy a jegyzetanyagban nem közli, van-e magyar fordítása a hivatkozott szövegnek. Számtalan példát hozhatnék erre, elégedjünk meg néhányval: Walter Benjamin: ANGELUS NOVUS, Helikon, 1980; Adorno–Horkheimer: A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJA, Gondolat–Atlantisz, 1990; Thomas Kuhn: A TUDOMÁNYOS FORRADALMAK SZERKEZETE, Gondolat, 1984; Wellek–Warren: AZ IRODALOM ELMÉLETE, Gondolat, 1972; Roman Ingarden: AZ IRODALMI MŰALKOTÁS, Gondolat, 1977 – mindezek a könyvek már régen olvashatók magyarul, a KULCS ennek ellenére csak a német bibliográfiai adatokat adja meg. (Néha feleszmél, a német könyvszerkezeti adat után odabiggyeszi a magyar fordító nevét, de a magyar bibliográfiai adatokat már nem írja le. Feladat: keressünk vissza egy idézetet Hegel ESZTÉTIKÁ-jának majdnem ezeroldalas magyar kiadásából! Lásd: KULCS 174. oldal, 40. lábjegyzet.) A legkétségbeejtőbb e nemből: azt sem tudhatjuk pontosan, hogy Gustave Flaubert MADAME BOVARY című regénye megjelent-e magyarul vagy sem, a KULCS 80. oldalán olvasható egy magyar nyelvű részlet a regényből, de nem derül ki, hogy a német, francia szöveg, netán Ambrus Zoltán, Pór Judit vagy a legtöbbször citált Gyergyai Albert egyik (hiszen többször is kijavította a szöveget) magyar változata volt-e a forrás. (Jauss az idézett kiadásban az eredeti francia szöveget adja meg. A magam BOVARYNÉ-kiadásában – Európa, 1966 – a KULCS szövegéhez hasonló, de azzal *nem teljesen azonos* szöveg áll.) De úgy tűnik, Kulcsár-Szabó Zoltán még a saját „szerkesztésében” (elnézést az idézőjelért...) megjelent kötetet sem olvasta el nyomdába adás előtt. A 117. oldalon lévő lábjegyzet így szól: „Itt az IRODALOMTÖRTÉNET MINT AZ IRODALOMTUDOMÁNY PROVOKÁCIÓJA [magyarul megjelent: Helikon, 1980, 1–2. sz. 8–39. p. Fordította Bernáth Csilla – A szerk.] című... etc.” Nos, kicsoda itt „A szerk.”? Remélem, nem Kulcsár-Szabó Zol-

tán, mert akkor azt kellett volna írnia: Jauss említett tanulmányát lásd jelen kötetben a 36–84. oldalon. Csak arra gondolhatunk, hogy Vitéz Ildikót rejti a rövidítés, ugyanis ő szerkesztette azt a kötetet, amelyben a szóban forgó Goethe-elemzés korábban megjelent. Ugyanis a 216. oldal úgy hivatkozik a jegyzet egy THEORIE DER REZEPTION című előadásra, mintha e kötet nem A RECEPCIÓ ELMÉLETE című előadással kezdődne. Megint a már ismert módszer: vegyük át a régebbi szövegek közléseket változtatás nélkül, és ne törődjünk az ezzel járó fejleményekkel! Biztos vagyok benne, hogy Kulcsár-Szabó Zoltán nem gondolta át ezt a KULCS-ot. Még egy példa: a kötet végén közli Jauss levelét Paul de Manhez, amelyben rengeteg angol nyelvű idézet található a nagy amerikai dekonstrukciótól. A fordító – történetesen Kulcsár-Szabó Zoltán – nem sokat bibelődik az angol szövegekkel, eredeti formában adja azokat. És mint szerkesztő még csak egy lábjegyzetet sem szentel annak a ténynek, hogy az a szöveg, amelyből Jauss oly bőségesen idéz angolul, vagyis Paul de Man bevezetője Jauss amerikai kötetéhez, ott található a KULCS függelékében (407–430. oldal), közvetlenül a Jauss-level után, természetesen magyarul, Molnár Gábor Tamás fölöttébb gyarló fordításában! A KULCS egyébként is meglehetősen nagyvonalú a tekintetben, hogy mit fordít le és mit hagy meg eredetiben. Jauss Baudelaire SPLEEN című versét hosszan elemzi. Egyetértek azzal a döntéssel, hogy Babits Mihály klasszikus, ám az eredetitől nagyban eltérő átültetése alkalmazatlan arra, hogy Jauss elemzésének alapja lehessen. De a szerkesztő még csak nyersfordítást sem ad a versből. Ez képtelenség.

Nem folytatom. Nem vagyok egy Sipulusz, és egyébként sincs kedvem végigsilabizálni a kötetet és ingyen elvégezni azt a munkát, amelyet a szerkesztő honoráriumért nem végzett el. Csak a legkirívóbb eseteket citáltam elő, és nem szónoki túlzás, ha azt állítom, hogy oldalakon át folytathatnám. Ám a legkülönösebb az, hogy a torzszülöttet éppen az a kiadó hozta világra, amely az elmúlt években remek kötetek egész sorával emelte a magyar tudományos könyvkiadás színvonalát, és amelynek Gyurgyák János az igazgatója, a kiváló szakember, mellesleg egy sok hibát tartalmazó, mégis alapvetően fontos ki-

adástechnikai kézikönyv szerzője. Az igazgató úr – erre mérget vennék – bizonyosan nem látta a kéziratot, mert ha látta volna, ebben a formában nem engedte volna nyomdába vinni.

Bán Zoltán András

REHABILITÁCIÓ – KÉRDŐJELLEL

Robert Schumann: Négy szimfónia

Európai Kamarazenekar,

vezényel Nikolaus Harnoncourt

Teldec 1996

Immár sok éve joggal állíthatjuk: Nikolaus Harnoncourt karmesteri pályáíve két egymással párhuzamosan haladó szálon teljeseedik ki. A bécsi Concentus Musicus alapítója, a nagy osztrák historikus tevékenységének egyik felét a mindenre kiterjedő hitelesség igényének szellemében fogant (vagyis az előadó-apparátus terén is autentikus) hangversenyek, színpadi produkciók és hanglemezek alkotják, míg munkáinak másik hányada egy bölcs és termékeny kompromisszum eredménye. Tudását és előadóművészi szuggesztivitását Harnoncourt nem kizárólag régi hangszeres muzsikuskárda élén gyümölcsözteti: rendszeresen vezényli Európa nagy „kommersz” szimfonikus zenekarait, a drezdai Staatskapellét, az amszterdami Concertgebouw-t, a Berlieni és Bécsi Filharmonikusokat is. Olyan muzsikusközösségeket tehát, melyeknek tagjai nem letűnt korok instrumentumainak kópiáján játszanak, s nem a filológiai igényességű kottaolvasás szenvedélyes elkötelezettjei. Mi több: Harnoncourt repertoárját is rég kiterjesztette a barokk-klasszikán túli stílusműveletekre.

Nincs itt ellentmondás? – teszi fel a kérdést némely zenehallgató. Végére is a historikus előadópraxisnak csak eredeti hangszer-apparátus közegében lehet hitele, ami pedig a klasszika utáni korszakok zenéit illeti, azok értelmezésében semmi keresnivalója az olyan elveknek, melyek szerint Bachot, Mozartot

olvassa a történeti hűségre törekvő előadás. Mit adhat Schumann-nak Harnoncourt?... A négy szimfónia felvétele – miközben erős, gazdag és ihletett interpretáció élményét nyújtja – választ kínál a felidézett kérdésekre-kételyekre is.

Karmester és zenekar együttműködése egy évtizedre tekint vissza: Harnoncourt 1986-ban a Bécsi Ünnepi Heteken vezényelte először az Európai Kamarazenekart, a kontinens tucatnyi országának fiataljaiból válogatott félszáz muzsikos rotációs együttesét. Mára a közös munkát egy sor felvétel dokumentálja: Beethoven összes szimfóniája, MISA SOLEMNIS-e, HEGEDŰVERSENY-e (Gidon Kremer szólójával), PROMÉTHEUSZ TEREMTÉNYEI című balettje és FIDELIÓ-ja, Mozart NÉGY SZIMFÓNIA-ja (no. 38–41) és KONCERTÁRIÁI Edita Gruberovával, Schubert szimfóniái, Mendelssohn 4. SZIMFÓNIA-ja, HEBRIDÁK-NYITÁNY-a, SZÉP MELUZINÁ-ja és SZENTIVÁNÉJI ÁLOM-kísérőzenéje, valamint a jelen Schumann-sorozat, melynek a szimfóniákon kívül tagja a ZONGORA- és a HEGEDŰVERSENY is, előbbi Martha Argerich, utóbbi ismét Gidon Kremer közreműködésével.

Mielőtt Harnoncourt Schumann-interpretációjáról esnék szó, illő válaszolni egy kérdésre. Van-e (lehet-e egyáltalán) saját arca egy olyan szimfonikus együttesnek, mely hiába működik alapítása, 1981 óta immár tizenhat esztendeje, hiába tölt évente hat hónapot próbákkal, turnékkal és hanglezefelvételekkel, a tagcserek miatt egyvalamit mégiscsak nélkülöz: azt a relatív állandóságot, amely egy zenekar egységes művészi kisugárzásának záloga. Nem állitanám, ha nem tapasztaltam volna hangversenykritikusként a zenekar koncertjein: az Európai Kamarazenekar mint kollektíva is egyéniség, s felismerhető egyáltalán nem csak a pultok mögött ülő ifjak hangszeres virtuozitása teszi. Ez sem lebecsülendő, ám talán mégis fontosabb valami más: az az alighanem *kiszórolag* fiatalon birtokolható romatlan lelkesedés, mely még nem ismeri a rutint, a „szolgálat” nyűgét, s mely a karmestert valóban mesternek tekinti, felnéz rá, és tűzbe megy érte. Később e hit hamvát letörli az idő: a muzsikusi zenei filiszterré csontosodik, s még ha a világ legkiválóbb zenekarába kerül is, előbb-utóbb azon kapja magát, hogy szakszervezetben küzd a

szolgálatszám csökkentéséért, s próba végén dallam közepén sem restelli letenni a hangszeret. Itt, az Európai Kamarazenekarban, ahogy mondani szokás, még másról szól a történet, s ez bizony *hallatszik*: koncerten, lemezen egyaránt.

Vissza eredeti kérdésünkhöz: mit kapnak a Schumann-szimfóniák Nikolaus Harnoncourt-tól? A kritikus helyzetét nehezíti az a mostanában terjedő szokás, melynek szellemében a lemeztársaságok – önmön illetékeségük határait kiterjesztve – olykor úgy vélik, helyes, ha nemcsak a felvételt, de annak bírálatát is maguk készítetik el, azt mindjárt a lemezhez mellékelve. A Schumann-szimfóniák CD-kiadását kísérő füzet nem egyszerűen a művek ismertetését tartalmazza, s nemcsak Harnoncourt előadói döntéseinek hátterét tárja fel, de a szövegbe beleszótt értékelő mondatokkal lépten-nyomon méltat, sőt dicsőít. Nem tehettem egyebet: igyekvő recenzensként betűről betűre elolvastam a füzetet, s mivel túlnyomó részével *egyértétek*, néha kénytelen leszek tartalmát ismételni. Még szerencse, mondatja az ironia, hogy az egyértés mégsem teljes...

Hogy Harnoncourt *rehabilitálni* kívánja Schumann szimfóniáit, azt a két CD hallgatója alighanem akkor is észrevenné, ha ez a kísérőfüzetben nem szerepelne – de szerepel, nagyon is határozottan. Azzal az untig ismételt (ám meggyőzően soha senki által alá nem támasztott) sztereotípiával, mely szerint a Schumann-szimfóniák hangszerelése „ügyetlen, zenekarszerűtlen, elnagyolt”, Harnoncourt nem kevesebbet szegez szembe, mint azt, hogy Schumann nemcsak zenekari műveit komponálva gondolkozott abszolút egyértelműen zenekarban, de még zongoraműveibe is a zenekar színeit, hangzásait álmolta bele. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a zenekari Schumann-termést leértékelő téveszmék terjesztésében sokáig a legtekintélyesebb szakemberek némelyike is részt vett. Egyetlen példa: „*Furtoängler szereti Schumannt, és igaza van, mert a német romantika nagy mesterét szeretniünk kell még zenekari művészetének fogyatékos, szegényes köntösében is*” – Tóth Aladár-kritikarészlet 1936-ból.) A bevezetőben említett kérdésre (mit kapnak a Schumann-szimfóniák Harnoncourt-tól?) adható első lehetséges válasz a hiteles kottaszöveg felé kell

irányítsa a figyelmet. Nyilván sokan gondolják: a Schumann-szimfóniák a maguk alig másfél évszázados múltjával fel sem vetnek efféle problémát – e művekről mindent tudunk, s velük kapcsolatban minden rendelkezésünkre áll, amit csak tudnunk kell, s amire csak szükségünk lehet. Hogy mennyire nem így van, s hogy a praxis mit koptatott a hiteles zeneszerzői szövegen, vagy épp milyen fedőrétegekkel takarta azt el, arra utal nyugtalanítónan Otto Klemperer egy mondata 1960-ból: „*Mahler egyszer azt mondta nekem, az ő retusai csupán számára érvényesek, ő vállalja a felelősséget értük. Ma a négy Schumann-szimfóniát az ő változtatásaival az Universal Edition kiadásában bárki megveheti*” (GEMISCHTES ÜBER MAHLER). Ez az apró jelzés – nem is oly régről – egymagában elegendő lehet ahhoz, hogy megértsük: mily sokat adhat Harnoncourt reneszánsz, barokk és klasszikus mesterek autográfjain és kritikai kiadásain edzett hitelességigénye a Schumann-szimfóniák előadói gyakorlatának. NB.: maga a schumanni szemlélet is meghaladta e téren saját korának nagyvonalú átlagát: „*tekintsd pimaszságnak jó zeneszerzők művein akármit is változtatni, azokból elhagyni vagy éppen újmódi cifraságokkal beléjük kontárkodni*” – olvassuk a ZENEI HÁZI- ÉS ÉLET-SZABÁLYOK-ban (Keszti Imre fordítása).

Az iménti kérdésre adható második válasz már a két CD konkrét élményeinek egyike: sok korábbi megszólaltatás plakátszerűen széles, tömörszerűen tagolatlan hangzása helyett az harnoncourt-i koncepció egyik legfontosabb hozama az állandó, érzékeny *rétegeztség*. Ennek az összhatásnak a megteremtésében az Európai Kamarazenekar adottságai a karmester keze alá dolgoznak: kis létszám, még a nagy tuttikban is a szokottnál mozgékonyabb együttes, melynek megszólalása rács- vagy hálószerűbb a mamut-apparátusokénál, ugyanakkor erőben, szonoritásban megállja a helyét mellettük, hiszen a muzsikuskok telt, gazdag, koncentrált (egyszóval: minőségi) hangon játszanak. Alighanem e helyt illő leírni: a minőségi hangzásélményt a négy Schumann-szimfónia felvételének esetében kiváltképp értékesé teszi, hogy *élő hangverseny* eredménye.

A négy szimfónia mindegyikének harnoncourt-i megfogalmazásán vörös fonálként végighúzódnó közös elvnek érzem a fokozások (s általában a kisebb léptékű zenei folyama-

tok felépítése), a dinamikai kidolgozás és a tempóvételek terén megnyilvánuló, szavak nélküli állásfoglalást. A Schumann-szimfóniák előadásában – talán a TAVASZI-t kivéve – szokás a formáknak, főként a gyors tételek formájának magaslati pontjain az eksztatikus hangulatig eljutni, ezzel is tovább éltetve (nem épp teljesen jogtalanul) az egzaltált zeneszerzőről a köztudatban kialakult képzetet. Ami azt illeti, a művek adnak is alkalmat efféle felsőfokokra, kiváltképp a RAJNAI SZIMFÓNIA rézfúvós mómora vagy a NEGYEDIK indulatai. Figyelemre méltó a takarékoság, mellyel Harnoncourt az ilyen pillanatokot adagolja: a fegyelem egyrészt nem szürkébb összképet eredményez, hanem a gátak közé szorított energia szuggesztivitását fokozza, és az előadások tartását acélozza, másrészt *ezen a közegen belül* valóban kivételes erővel érvényesül a szuperlatívusz: a MÁSODIK SZIMFÓNIA fináléjának frenetikus befejezése (a timpani csodálatosan individualizált megszólalásával) vagy a NEGYEDIK scherzója a maga démoni sodrával. Méréseket nem végeztem, de benyomásom az, hogy Harnoncourt tempóvételei nem a századelő nagy német karmestereinek örökségét dolgozzák fel – általában frissebbek, mozgékonyabbak.

Szintén a teljes szimfoniasorozat előadásának közös nevezője a különlegesen életteli, pezsgőn energiagazdag ritmika. Nem lehet nem gondolni arra, hogy ezeket a gumilabdászerűen pattanó, rugalmasan feszes, célratörő ritmusokat igenis a historikus gyakorlatból hozza magával a karmester; hogy tehát itt, a romantika megszólaltatásának területén is van mit kamatoztatni a barokk és klasszikus *Aufführungspraxis* hozamából (hiszen ez utóbbinak a modern előadó-művészet egészére gyakorolt egyik legfőbb jótéteménye a részben nyúlóssá vált, részben elmeredett ritmika életre galvanizálása volt). Micsoda indulati töltet rejlik az ELSŐ SZIMFÓNIA scherzójának minden ütemsílyra szinte rázuhanó sforzatóiban! S mennyire *egy teljes tétel* profilját vetíti elénk a MÁSODIK SZIMFÓNIA nyitótételének gyors főrészében a téma úgynevezett gyenge (vagy „rossz”) ütemrészre (*schlechter Taktteil*) eső akcentusának érvényesítése! Harnoncourt merész hangsúlyainak (kell-e mondani, hogy ezek is a historikus előadó-gyakorlat eszköztárából származnak?) értékes vonása, hogy nem pusztán indulati elemek és

zsigeri élvezet tárgyai-eszközei, de a műértelmező intellektust is szolgálják: tagolnak és eligazítanak, arányokat és megfeleléseket fednek fel – a rövid távú formaértelmezés pontos műszerei. A ritmus- és hangsúlypéldákat a négy szimfónia valamennyi gyors tételére hivatkozva lehetne sorolni: aligha túlzás az a megállapítás, mely szerint jelen felvételen e kettő erősebben határozza meg a zenélés egészét, mint dallam és tónus.

Külön bekezdést érdemel három lassú tétel. Élvezet helyett csalódottan hallgattam az ELSŐ SZIMFÓNIA Larghettóját. E tétel vonós textúrája az egy ütemen belül lehetséges legnagyobbtól az egészen apróig rendkívül differenciált ritmusértékek szimultánját vonultatja fel – borulékony rendszer ez, melynek, úgy látszik, nem tesz jót az agogika, melyet Harnoncourt itt alkalmaz: az összehatás nem a szabadon lélegző, bensőséges éneklésé, a figyelmet inkább a nem együtt játszó muzsikusok zötykölődése vonja magára. Mélyen megragadó viszont, ahogyan a MÁSODIK SZIMFÓNIA Adagio espressivo harmadik tételének szenvedő karaktere kibontakozik: a barokk allúzió (MUSIKALISCHES OPFER) Harnoncourt-nál a legjobb kezekbe kerül, a formálás tágas, érvényesíti a szövés mód magasrendű polifóniáját – itt és most a tétel harmadik harmadában megjelenő fugato is több szerkezeti elemnél: magatartás. Végül a RAJNAI SZIMFÓNIA nevezetes negyedik tételéről, a finálé prelúdiumáról: a kritikus sokért nem adta volna, ha nem tud a tétellel kapcsolatban emlegetett költői programról (érseki beiktatás a kölni dómban), de úgy érzi, Harnoncourt előadásának szakrális atmoszférájából és méltóságából alighanem akkor is a PARSIFAL processziózenéi felé előremutató hangulatot és hangvételt hallott volna ki. Hogy mindez valóban egy zenetörténeti parajelenség érzékeny megvilágítása vagy csupán szubjektív hallgatói élmény, mindegy. A lényeg az interpretáció hitele és ereje – a szépség lázmérője, a hátgerinc élénk borzongással jelez.

A beszámoló végére kell kerülnön a címben említett kérdőjel. Ismeretes, hogy a NEGYEDIK SZIMFÓNIA első változata 1841-ben az ELSŐ SZIMFÓNIA-t követi. A mű ebben az alakjában sikertelen maradt, ezért dolgozta át Schumann tíz év múltán. A *Fassung letzter*

Hand elve alapján ez utóbbit, az 1851-est tartjuk Schumann NEGYEDIK SZIMFÓNIA-jának. Nem az a visszás, hogy Harnoncourt lemezre vette az ősváltozatot (jelen kiadvány ugyanis azt tartalmazza), hanem hogy a címevel az összes szimfóniára utaló THE SYMPHONIES feliratú kiadvány azt és csak azt kínálja a hallgatónak. Harnoncourt érvelésével szemben épp saját logikája alkalmazható ellenérvként: mikor Brahmsra hivatkozva a korai változatot ítéli jobbnak (Brahms a későbbit „túlöltöztetettnek” tartotta), azt is hangoztatja, hogy mindkét műalkotót önálló kompozíciónak tekintti. Ha azonban így van – s miért ne fogadhatnánk el ezt a gondolatmenetet –, akkor a kétlemezes albumot a teljesség kedvéért háromlemezzé kellett volna bővíteni, megjelentetve rajta az utolsó kézjegy által hitelesített változatot is – máskülönben a sorozat hiányos. Ismervén Harnoncourt népszerűségét és egy effajta album szenzációértékét, aligha hihető, hogy a kétféle változat megjelentetése értékesítési problémákat okozott volna. (A korrektség kedvéért illő hivatkoznom arra, hogy ezt az észrevételt nem elsőként teszem: A NEGYEDIK SZIMFÓNIA-val kapcsolatos döntést Malina János bírálta a *Muzsika* 1997/2. számának hanglezrovatában. Csatlakozván az előttem szólóhoz, meg kell ismételnem az észrevételt – a kiadvány lényegi problémájáról van szó, említése semmilyen kritikából nem maradhat ki.) Az érem másik oldala: érthető az is, mit lát Harnoncourt értékesnek, mit szeret a NEGYEDIK SZIMFÓNIA korai változatában: az előadás a maga zabolátlanságával és olykor nyersségével, a másik három szimfóniában tapasztalt tempóökonomiától ezúttal eltérő iramával azokat a fésületlenségeket hagyja érvényesülni, sőt erősíti fel, melyek a maguk módján nagyon is vonzóak. Annál izgalmasabb lehetett volna egymás társaságában kétféle változat s – nyilván – kétféle előadás.

Csengery Kristóf

BEVEZETŐ ARNULF RAINER KIÁLLÍTÁSÁHOZ

Műcsarnok

Akik itt összejöttünk, valamennyien tudjuk, hogy Rainer a világ kiemelkedő kortárs művészeinek egyike. A progresszív magyar művészeti élet résztvevői körülbelül a hetvenes évek eleje óta figyelik munkásságát. Csopartos kiállításokon többször szerepelt már Budapesten is, és évek óta öt nagyon erős és megrendítő halottimaszk-átfestése látható a Ludwig Múzeumban. Legtöbbször mégis elsősorban reprodukciókról ismerik Rainer képeit, és sokak számára ez a meghatározó. Most ez a régóta esedékes, itthoni közegben rendezett önálló kiállítás ha viszonylag kicsi is, sokkal több, mint egy akármilyen bőséges szereplés akármilyen tematikus vagy nem tematikus kontextusban, akárhol a világban. Régi híveit és a fiatalokat egyaránt szinte kényszeríti a Rainer attitűdjébe való mélyebb betekintésre.

Rainer művészetének alaposabb megismerése ma éppoly aktuális, mint régen lett volna, ugyanis kezdetei óta nem csökkenő intenzitással a művészi munka lényegét fogalmazza meg a maga indulatos nyelvén. Tudva, hogy baráti körömben általában tisztelik Rainer munkáját, többeket megkérdeztem, mi az, amit kedvelnek benne. A válaszok: hosszú, konzekvens ellenzéki magatartás, a komor telítettség esztétikájának szeretete, mögöttes dolgok megérezése, a képek állandó javításának koncepcióján való elragadtatás. Többen – tévesen – úgy gondolták, hogy Rainer testbeszéde valahogy a Magyarországon már a hatvanas évek közepén ismert bécsi akcionizmushoz tartozik. Második kérdésemre, hogy vajon mit jelent Rainer átfestési gesztusa, változatosabb válaszokat kaptam: provokáció (például, amikor befestett arccal kiment az utcára), samanisztikus megsemmisítés, mániákus autodestrukció, ikonroncsolás, a rétegek közötti „Wahlverwandschaft”, erőviszony.

Az itt kitett katalógusban olvasható okos előszóhoz képest nem tudok újat mondani. Ebben az osztrák szürrealis-expresszív művészet történeti-társadalmi talajáról, Rainer

szellemi és szakmai elődeiről van szó. Főleg: nem tudok szebbet mondani Rainernek az egyes műcsoportokhoz írt, ugyancsak a katalógusban közölt és a falra is kitézőt kommentárjainál. Alkalmi közvetítőként most azonban kiemelnék egy-két dolgot, amire talán jól ráéreztem, és amit a gazdag Rainerirodalom igazolni látszott.

A háború után – némi késéssel Magyarországon is – a szürrealizmus és az expresszivitás világképe volt az, ami a korábbiakból folytatható volt, ami a művészeti megújulást, az új látást, az őszinteséget, sőt a művészet szüzességét elnyerhetővé tette. Rainer leírja, hogy 1948-ban elvitte a mappáját tele szürrealista rajzokkal Párizsba André Bretonnak, a szürrealizmus pápájának. Ahogy írja, csalódott a kiüresedett és már csak a múltból élő mozgalmárokból. Wieland Schmiedtől* tudom, aki a napokban Pesten járt, hogy Rainer akkor, ott találkozott Pollock és a Párizsban élő absztraktok, Riopelle, Wols, Michaux, Hartung képeivel. Ott jött rá, hogy a „szürrealista bestiáriumot”, a *tudatelőtti* állapotot kivetítő pszichikai automatizmuson túl van egy másik, mélyebb alkotómód, amely a *tudattalanból* transz és/vagy koncentráció útján hoz fel egyszerű érzéketeket. Ezek nem olyan alakzatok, amelyek a mindennapi világgal összekapcsolhatók, hanem fabulálásmentes, külön képi életet hoznak létre.

Pollock úgy intézte a festmények készülésének technikáját, hogy „bekerülhessen a képeibe”. Rainer egy idő után megtalálta azt a módot, ahogy egy másik világban elmerülhet, és felhozhatja onnan az azzal folytatott dialógus nyomait. Területe előbb a monochrom-informel sajátosan rajzos, szálkás módja lett, ekkor még teljesen tiszta, geometrikus, kisméretű aránytanulmányokat is festett, aztán a figurativitást elfedte az informel gesztusokkal, ezek voltak az első nagy átfestések. A semmivel került szembe, és ez megszabadította őt a festőgesztusok konvencióitól és akaratlagosságaitól. Nem állt ezzel egyedül Bécsben, a negyvenes-ötvenes évek osztrák

* Schmied osztrák származású művészettörténész, jelenleg a müncheni képzőművészeti akadémián professzor, a szürrealizmus szakértője. A háború utáni években Bécsben élt, a művészeti események tanúja volt.

festői között többen is voltak, akik az absztrakciónak ezt a szürrealizmushoz kapcsolódó expresszív útját járták: Hollegha, Mickl, Fruhmann. (Az irodalomban ekkor volt aktív a dadaizmusra visszatekintő írók Bécsi Csoportja.) Abban viszont egyedül állt, hogy a későbbiekben egyesítette a figurativitást és az absztrakciót a maga teremtette fotós ready-made-ek felhasználásával. Ezzel túl is lépett az ismert kategóriákon.

A szürrealizmus programja nemcsak a művészet műviségét tagadta, a tapasztalat totalitását hirdette, hanem a nagy, alkotó személyiség mitozsát is lebontotta: a művész legyen médiuma a mű létrejöttének. Rainer nem a Max Ernst-i játékos értelemben valósítja meg az indirekt festést. Kremsben nemrég megrendezett retrospektív kiállításának címe *abgrundtiefe perspektiefe*, kis humorral fűszerezett szótorzítás, csak komolyságában lefordítható: körülbelül így: *a szakadék perspektívája*.

Rainer harminc éve nem veszélytelen identifikációs, megismerő mélyrepüléseket folytat a saját lényé sötét szakadékaiba. Azt a másik világot kutatja, ami az álmokban, félelmekben, különböző létállapotokban minden emberben megjelenik, de amellyel bánni kevesen tudnak. Ezt keresi fel előbb az önmagáról készített ún. arcfintorokban és azokban a fotókban is, amelyek halotti maszkokról készültek, de ezeket firtatja a Krisztust ábrázoló ikonok reпрóiban is és Van Gogh, Rembrandt vagy Goya képmásaiban. Ezek az ő Vergiliusai, vezetői az átfestés által való behelyezkedés kalandjában.

Hogy valami vidámabbat is említsek: amikor a hetvenes évek vége felé egy festésre hajlandó csimpánz ecsetvonásait másolta mozdulatról mozdulatra (az erről készült dokumentumfilmet az osztrák tv bemutatta), akkor is a racionálison túli, a kontrollálatlan lehetőségekbe igyekezett behatolni.

Az átfestés mint önállósult plasztikai nyelv nem destrukció, hanem a tévedések kijavítása, a langyosságok intenzívvé tétele, a bőbeszédűség lefedése. Az itt látható művek nagy része portré-, illetve mozdulatátfestés. A pályaudvari fotóautomatával készült első, éjszakai önarcképeken is látható már, hogy a mimikai állapot nem kifelé fordul, nem előad valamit, hanem szinte csodálkozva, fájdalma-

san adja át magát egy másik, belső világ megélésének. Rainer különböző módokon készül fel ezekre a koncentrált állapotokra. Az ő fotói is tartalmaznak redundáns elemeket, melyek az intenzitás rovására mennek. Rainer a második, újraélt-rajzoló fázisban nemcsak felerősíti, de át is írja a fényképet. A lapokon való munkálkodást mindaddig folytatja, amíg a kép önmagában nem nyugszik, telítettségében csendessé, teljesen zárttá nem lesz. A különböző gesztusokban lényegében mindig ugyanarról van szó.

Maurer Dóra

VITA

A MÁSODIK LEGBOLDOGTALANABB MAGYAR KRITIKUS

Bán Zoltán András Hazai-kritikájához

Ez az Ady-féle törpézés, hát mit is mondjak. Ha az embernek olyan nagyon határozott sztenderdjei vannak a nagyság megítélésére, és hisz abban, hogy ezek helyesek, akkor minek annyira ágálni. Ha meg nem hisz, akkor vagy önmagát erősítgeti, és, ugyebár, mi másért erősítgetné, mint hogy satöbbi; vagy pedig (úgy) tudja, hogy a sztenderdek, puhán fogalmazva, igen különbözők tudnak lenni.

Bán Zoltán András (BZA) kritikája viszont rátesz még egy lapáttal a megvetésre, s ezáltal megsokszorozza mindazokat a dilemmákat, amelyeket felvet. „*Hazai Attila talán nem is érdemli meg, hogy ilyen nagyágyúval feleljünk neki*” – írja. Ugyan a nagy-nagy nagyság kifejezetten „a törpéket” fíkázza, de van, aki még ehhez is törpe... á, nem, ez már teológiai probléma lenne.

Bocsánatot kérek a közhelyért, de muszáj: az a homályos és bonyolult dolog, amit hanyag eleganciával „kultúránk”-nak szoktunk nevezni, egyre erőteljesebben és egyre gyorsabban változik, illetve egyre több párhuzamos – és gyakran egymással összeegyeztethetetlen –, nevezzük így, diszkurzust termel ki és újra. És egyre nyilvánvalóbb, hogy egyre

kevesebb esély van arra, hogy a különböző diszkurzusok, még a viszonylag szűk területeken is, összeegyeztethetők legyenek, egyetlen homológ rendszerbe foglalhatók legyenek. Az „értelmezői közösségek” (Fish) kiterjedése vagy, ha úgy tetszik, az „ízlésűtételek empirikus általánossága” (Kant) egyre csökken, aminek következtében egyre láthatóbbá válik, hogy a magát univerzálisnak tételező karteziánus cogitatio vagy tévpercepció alapul, vagy a diszkurzív agonisztika egy hagyományosabb retorikájú változata.

BZA írását pedig teljesen ez uralja. Rögtön a nyitó mondat eleje: „Az immár a harmadik kötetére is kiadót talált Hazai Attila...” A retorizálás nem rossz, szép kis gonosz felütés – a sértés művészet, Borges is megmondta. De azért alaposabb lehetne. Van, ugye, az az alapvető, hogy az ürge megy a sztrádán, és hallgatja a rádiót, amely éppen drámai hangon jelenti be, hogy vigyázat, a sztrádán egy ámokfutó szembehajt a forgalommal, mire az ürge: „Mi az, hogy egy?!” Tehát Cserépfalvi, JAK, Balassi. Ezek adták ki Hazai három könyvét. Ezek tehát mind marhák. Biztos vagyok benne azonban, hogy mások is kiadnák. Ezek is marhák. De nekem is tetszik olykor, amit Hazai csinál, sőt olykor nagyon tetszik, és sok ismerősömmnek is, szakembereknek és embereknek egyaránt. Egyébként hajlamos vagyok magamat lemarházni, de azért itt inkább elbizonytalanodom. A(z, ismétlem, egyébként szép) nyitó mondat eleje ott problematikus, hogy univerzális szubjektumként dilettánszik. (Dilettare = gyönyörködni.) (Számomra – az irodalomban – a „profí” *legalább* olyan gyanúsán cseng.) Úgysem tudjuk elkerülni az általánosító kijelentéseket – „az fantasztikusan jó könyv”, „az egy szar költő” stb., mondogatjuk gyakran, és miért ne –, de néha nem árt reflektálni a szituációra, amely folyamatosan nevéssé teszi az efféle homályos (és univerzalitásra hajlamos) szubjektumként való megnyilatkozásokat. (Hajlik ugyanis arra, hogy az implicite hozzácsatolt határozót a „szerintem” felől az „objektíve” irányába tolja.)

A probléma már Garaczinál kezdődik. És az ún. „future shock”-nál (A&H Toffler). Ha a NINCS ALVÁS!-ban (a BZA által igen hasonló stílusban és fogékonysággal lezavart műben)

„felzúg az ELEKTROMOS TEMETÉS”, akkor ez bizonyos, főként idősebb olvasóknál meglehetősen üres szintagma maradhat, más, főként fiatalabb emberek számára pedig nagyon is sokat jelenthet, talán többet, mint BZA-nak egy Ady-verscím említése. S ha ilyenből sok van – és sok van –, akkor a folyamatos és egyre súlyosbodó értelmezési deficit könnyen frusztrációba vagy megvető ignoranciába sodorhatja a kritikust. Ha BZA-nak – ráadásul alapvetően realizmuselvű elváráshorizonttal – Hazai párbeszédeiről csak a „hajmeresztően primitív dialógustechnika” kifejezés jut eszébe, akkor kezdek elbizonytalanodni, hogy ő melyik országban, illetve évtizedben él.

Túl szembeszökő, hogy a század első felében születettek közül úgyszólván senki nincs, aki (nagyra/valamelyest) értékelné azt, ami Garaczitól „lefelé” történik a magyar irodalomban – hogy ne tekintsük a problémát generációs jellegűnek. Az értetlenség elsősorban közömbösségben és hallgatásban nyilvánkozik meg, s ha mégsem, akkor eleve eltökélt ellenségességben (eee). BZA jelen írása nem az első példát nyújtja erre.

Az eee érvelése gyakran törékeny. Nem is, ez túl szép szó. Inkább: csúnya. Például: „Hazai képes akár háromezreször is leírni, hogy »mondta«, netán »válaszolta«, amivel kétségkívül egy ideálját, Raymond Carvert követi, csak hogy az amerikai írónál következetes a takarékos hangszerelés. Hazai viszont teljesen esetlegesen alkalmazza ezt az eljárást.” Ahogyan a „mondta” esetében, úgy sok más vonatkozásban is, Hazai egyáltalán nem esetlegesen, hanem vaskövetkezetességgel alkalmaz eljárásokat. Hogy ezek nem pont a Carveréi, abban semmi kivétnivalót nem találok. (És... most akkor a „mondta” monotóniájának megállapításából hogyan is következett az „esetlegesség” vádjaja?)

Azt nem tudhatom, hogy BZA miért találta olyan mulatságosnak a „szeretkezés” általa idézett leírását (Hazai esetében egyébként nekem is az egyik legfőbb problémám, hogy nem tudom analitikusan megragadni, miért találok gyakran ellenállhatatlanul mulatságosnak stílusát), de biztos, hogy nem „a nyelvi sutaságok” miatt. Hogyan nem lett volna „suta”, ha péniszt ír vagy ha faszt? Himtag? Fallosz? Pöcs? Füttyi, dákó, bráner? Beléhelyezte

férfiasságát? Koitált, kopulált? Kinyílt az ólajtó? Elővette a méteres kékerest? Belógatta a kobrát? Vagy házasetletet élt? Attól félek, BZA-t a „szeretkezés” nem stilizált leírása zavarja (érdekl). Megerősíti ezt az a tény, hogy megütközik ama bizonyos „régi nagy igazság”-on (tudniillik, hogy „az egész világ bekaphatja a faszt”): jelentőségteljesnek itéli, de nem tud vele mit kezdeni. Alighanem a szerzői intenciót próbálja kibetűzni, és szubverzív szándékú gesztusként olvassa ezt a „régi nagy igazság”-ot, és az róla a véleménye, hogy – stílszerűen fogalmazva – kurvára nem szubverzív. Ebben több mint valószínű, hogy igaz van, csak azt tenném hozzá, hogy az én olvasatomban a narrátor, ha lehet, ezt még inkább így tudja. És innen kezd érdekes lenni a „régi nagy igazság” megosztásának íráskatausa.

Nem osztozhatom BZA-sal abbéli élményében, hogy a SZEKERES FEJFÁJÁSA című betéttörténet „csak a legnagyobb erőfeszítéssel” olvasható végig. Az általa hiányolt „szexualitás” e kisregényként is kezelhető műben éppúgy, mint az alapszövegben nyomasztóan jelenvaló, és Hazai összes eddigi produkciójának már-már „mikrorealista” alapossága nézetem szerint tobzódóan szenzuális. BZA számomra legmegdöbbenőbb észrevétele, hogy „olyan siváran absztrakt ez az egész”. A sivársággal – bizonyos megszorításokkal – egyetértek, de hogy *absztrakt* lenne ez a kizárólag igen akkurátus leírásokat, nem túl magasröptű párbeszédet, nem túl szövevényes szűzsét tartalmazó könyv, ez a minden sorában érzéki próza, azt nem tudom úgy érteni, hogy megértsem.

„Mocskoltván magukat szegyig, / koholt képekkel és szeszekkel / mímeljen mámort mindegyik”; a speed azonban egy egyszerű gyorsítószer (tehát éppen nem „kábitó”szer), alapja amfetamin, amely a szervezet bizonyos természetes gátló folyamatait gátolja le („dopping”), nagyobb mennyiségben eléggé megváltoztatja a tudatállapotot, viszont egyáltalán nem hallucinogén, nem a „költői képzelet”, az „alkotói fantázia” és egyéb szép dolgok protézise, szóval semmi Hajnóczy, Borroughs, Csáth, De Quincey, és ha BZA azt várta, hogy Naconxi-panban hullani fog a hó, és lehetőleg narancsszínű, és lehetőleg fölfelé, akkor nem speedes szöveget kellett volna olvasnia. Fel-

hívnám a figyelmet a narratíva eseményei és a narrált események közötti különbségre, csakúgy, mint a szerző és a narrátor különbségére. Ez utóbbit Ferinek hívják és nem Hazai Attilának, és a narráció szerint a SZEKERES FEJFÁJÁSA *nem létező szöveg*, ami lényeges az egész mű szempontjából, ha eee-nkből kifolyólag nem követjük el azt a nagyon durva hibát, hogy amikor a szerző nekikészül és bejelenti, hogy most tessék jól figyelni, mert most fogja megmondani az eszmei mondandivalót, és ez mind semmi, de *tényleg meg is mondja*, és az egy ekkora állatság, amekkora, akkor ezt el is hisszük neki. Ha párhuzamba állítjuk a SZEKERES FEJFÁJÁSA-t mint el nem készült művet azzal a „művel”, amellyel egy hosszasan és aprólékosan leírt jelenet végén szembesülünk – ahol is a narrátor az ebül szerzett speeddel alaposan felpörgeti magát, és úgy érzi, hallatlanul nagy művész, kirobánóan termékeny, és mindenben zseni, és nekiül egy papírnak, bevonalkázza, hiszen zenét szerez, de a kotta természetesen képzőművészeti alkotás is lesz, közben intenzíven tévét néz, idegen nyelven, és bonyolult memoriterfeladatokat végez szimultán, majd az excesszív kognitív/alkotási láz elmúltával észreveszi, hogy a papír, az örök alkotások matériája, amelyen óráig dolgozott, egyetlen tagolatlan fekete felület, egy eszelősen bolyhosra satírozott fekete felület –, akkor minimum egy fokkal bonyolultabbá válik a betétdarab funkciójának értelmezése is.

BZA szövege több ponton azt sejteti, hogy szerzője maga is egy kicsivel többet sejt a tárgyalat műről, mint amennyit éppoly kevésbé argumentált, mint amennyire határozott tézisei *expressis verbis* állítanak. A narrátor „tanulságait” „*parodisztikus*”-nak nevezi (kérdés: miért nem megy tovább ezen a vonalon?). Megjegyzi, hogy esetleg „*ez a formátlan hablatyolás felfogható ironikusan is*” (kérdés: ua.). S mindez hogyan egyeztethető össze azzal – amiben szintén hajlok az egyetértésre –, hogy itt bizonyos tekintetben „*égbeköltően naiv szerzőről van szó, akinek reflektálatlan öntudatlanságában van valami lefegyverző*”. Hozzátenném azonban, hogy ez inkább a narrátorra áll, és arra sem egyértelműen. Már az is kérdés, hogy ez a narratori naivitás nem a szerzői rafinériának egy válfaja-e, de az együgyű elmebetegnek azt a vízióját, amelyet BZA fest

elénk Hazai-Feriről, semmiképpen sem tarthatom tarthatónak, még akkor sem, ha a Hazai-szövegek szignifikációja az átlagosnál kétségkívül jóval erősebben pszichotizált. Tehát ha már textusanamnézisben utazunk: inkább bonyolultabb pszichózisra, mint egyszerű szellemi fogyatékosagra alludálnék. A patográfiák értelmezéséről meg csak annyit: az, hogy a mi alapvetően neurotikus kódunk az uralkodó (szimbolikus vírus), az egy dolog. A megértés és az igazság az meg egy (két) – ezzel szorosan összefüggő, de azért mégiscsak – másik dolog. Az irónia, a „bohóckodás”, „hülyéskedés”, „blódlí”, „szatíra” jelenléte, amit BZA alternatív értelmezési opcióként felvet, szerintem egyértelmű, de semmiképp sem abban az értelemben, hogy *az egész mű egyetlen*, a fenti jelzői bővítményekkel ellátható *gesztus* lenne. Annál bizonyosan összetettebb, rétegzettebb és gazdagabb – mégpedig viszonylag sokféle olvasó számára.

Arról szerettem volna lehetőleg minél többet megtudni, miért biztos BZA benne, hogy „*Hazai Attila hamarosan bekerül az újundok kánonba*”, de sajnos ezt sem fejtí ki. Többszörösen következetlennék látom, hogy e kétségkívül megvetősen emlegetett kánon jelzője az „*újundok*”, mely, ha nem tévedek, a nagy-nagy Ady Endre „önelnevezése” egy Karinthy-paródiában. S ha a paródia jó (márpedig szerintem nagyon jó), akkor ebben a „*Mi vagyunk az Új Undokak*” sorban (csak mellékesen: a TÖRPE-FEJŰEK című versben) „*tüldeterminált*” (Freud) módon tárul fel az (irodalmi) értékek viszonylagossága és ambivalenciája.

Ha nem ismertem volna Hazai szövegeit, akkor BZA a döbbenetes dilettantizmus „önmagukért beszélő” exemplumaiként citált idézeteivel valószínűleg felkeltette volna érdeklődésemet irántuk, és semmiképp sem – BZA minden igyekezete ellenére sem – megbotránkozásomat. Ez azt a szép emléket idézte fel bennem, midőn a nyolcvanas évek elején, amikor Schopenhauer, Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger stb. műveihez igen-igen nehéz volt hozzáférni, úgy olvastam AZ ÉSZ TRÓNFOSTÁSÁT, az általam egyébként se túl sokra tartott Lukács György életművének egyik mélypontját, hogy az idézőjeleket kerestem benne. Szerencsére elég sokat és – ezt mindenképp érdeméül kell betudnunk –

elég jókat idézett az emlegetett őundok „prefasiszta” szerzőktől, úgyhogy érdemes volt olvasni, még ha a szerző esetleg nem is egészen így képzelte kiváltani olvasói elégedettségét. BZA írásának egy lehetséges tanulsága ez: az idézettek nyilvánvalóan annyira távol állnak a recenzió szellemiségétől, hogy a recenzens semmiféle dialógusban nem reménykedhet, és valószínűleg nem is akar. Aki osztozik ebben a megbotránkozós érzületben, azt nem kellett meggyőzni; aki felfigyel az idézetek nem egészen a recenzió szellemiségében fogant beszédmódjára és esztétikájára, azt nem sikerülhetett meggyőzni; de ami a fő, hogy aki bizonytalankodik, azt ez a szöveg biztos, hogy se pró, se kontra nem tudta meggyőzni. Mert az írásnak az övétől eltérő szellemiséggel, beszédmóddal, esztétikával szembeni intoleranciája, eee-je még az említett Lukácsműt is felülmúlja, és ez nagyon látszik. De semmi baj. Jól van ez így. Egy valamivel termékenyebb megértési kísérlet és sikeresebb kommunikáció érdekében viszont, ha ez érdek, talán azt javasolnám BZA-nak, hogy próbálja meg saját maga és mindannyiunk számára tisztázni, kik-mik alkotják „*az újundok kánont*”, milyen a beszédmódjuk, az ismeretelméletük, az esztétikájuk, és miféle áldáz erő akadályozhatja őket abban, hogy (felismerjék, hogy marhák, dilettánsok, unalmasak és törpék mind.

Farkas Zsolt

REFLEXIÓ BÁN ZOLTÁN ANDRÁS „A LEGBOLDOGABB MAGYAR ÍRÓ” CÍMŰ CIKKÉRE

(Holmi, 1998. I., 120–122. o.)

Azt – akarva, nem akarva – el kell ismernem, hogy Bán kritikája jóval olvasmányosabb, szórakoztatóbb, humorosabb, mint annak tárgya, Hazai Attila barátom BUDAPESTI SKIZO című könyve.

Továbbá megértem a kritikust, hogy nincs kedve fellációk komplikációkhoz. De: 1. Sze-

rintem nincs „*újundok kánon*”. Azaz Hazai, ha esetleg él is ifjú szívekben, azok olyan olvasó fiatalok szívei, akiknek a jelzett izomban ott dobog még a Mikszáth, Móricz, Kosztolányi, Karinthy, Szép Ernő, Esterházy, Nádas, Kardos G. etc. magyar írók művei iránt érzett hevület („iránt érzett hevület” – ilyeneket ír a suta tollú újságíró zavarában, amikor szépirodalmi mű kapcsán próbálja olvasói véleményét megfogalmazni). Szóval, ha az „*újundok kánon*” egy speciális, a fiatal olvasókra jellemző sznobságra utal, akkor ez, azt hiszem, tévedés, legfeljebb talán az igaz, hogy jobban drukkolunk kortársainknak, mint teszem azt Bán.

2. Amikor Hazai regényét először *lapozgattam*, őszinte lelkesedés fűtött, olyasmiket mondogattam azoknak, akikkel összefutottam, hogy „ez a legjobb regény idén”. (Ilyesmiket mondogattak egyébiránt az idő tájt apámkorú barátaim Závada regényéről, miután *elolvasták*.)

Azután elolvastam a BUDAPESTI SKIZÓ-t.

Sajnos nem igazán jó regény, sajnos tele van ismétlődésekkel.

De az nem igaz, hogy nem történik benne semmi, mert éppen hogy a semmi történik benne, az aktív semmi, és – bár lehet, hogy ez vérciki – ez igen jellemző e sorok írója, Attila (Feri) és barátaink egyes életciklusaira.

Meglehet, ez érdektelen sokaknak, nekem érdekes.

A naiv stílus pedig néha igenis bájos, szimpatikus, s talán Bán is így gondolná, ha ez a novellányi tartalmú írás nem egy regényen át hömpölyögne, hanem kellően meghúzta volna egy szerkesztő. (Az impresszum szerint egyébiránt Ruttkay Helgának hívják a szerkesztőt. Nem ismerem, de a neve alapján gyönyörű lánynak képelem. Miért nem látszik a könyvön a keze munkája?)

Bán írása árnyalatlan, gonosz. És ez akkor sem helyes, ha ilyen jól ír.

Petri Lukács Ádám

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap, a Soros-alapítvány és a József Attila-alapítvány támogatásával jelenik meg